

Person, pragmatikk og politisk kultur

En aktørorientert analyse av forholdet mellom kongemakt og kirke i Norge i perioden 1217-1280

Hilde Andrea Nysether

Masteroppgave i historie
Institutt for arkeologi, konservering og historie
Det humanistiske fakultet

UNIVERSITETET I OSLO

Vår 2013

**Person,
pragmatikk
og
politisk kultur**

*En aktørorientert analyse
av forholdet mellom
kongemakt og kirke
i Norge i perioden
1217-1280*

©Hilde Andrea Nysether

2013

Person, pragmatikk og politisk kultur. En aktørorientert analyse av forholdet mellom kongemakt og kirke i Norge i perioden 1217-1280.

Hilde Andrea Nysether

<http://www.duo.uio.no/>

Trykk: Reprosentralen, Universitetet i Oslo

Forord

Tre slitsomme semestre går i dette øyeblikk mot slutten; semestre fylt av hardt arbeid, late lunsjpauser, frustrasjon og glede, skrivesperre og skrivekløe. Tanken bak prosjektet hadde allerede fått god tid til å gjære da jeg tok fatt i januar 2012, og nå – plutselig – er alt snart over. Det er unektelig med en viss stolthet jeg legger siste hånd på verket, og også med en enorm takknemlighet til dem som hjalp meg gjennom...

Den aller største takken vil jeg rette til min fantastiske veileder Jón Viðar Sigurðsson. Din utrolige tilstedeværelse, hjelpsomhet og støtte har muliggjort dette prosjektet. Tusen, tusen takk for faglige diskusjoner og pirkete rettevirkksomhet, enighet og uenighet, kritikk og oppmuntring. Veiledning etter veiledning har jeg gått inn på ditt (mørklagte) kontor med frustrasjon til langt opp etter ørene – og kommet ut igjen med lyse tanker og nytt pågangsmot. En slik evne som du har til å motivere og inspirere kan knapt være noe det er alle forunt å oppleve fra sin veileder. Jeg setter veldig stor pris på all den tida du har brukt på meg!

Også noen andre har betydd så uendelig mye for meg i løpet av de siste årenes studietid at de fortjener å få sin takk offentlig: Tusen takk til familien, som har stilt opp med en uuttømmelig tjenestevillighet, og som har vært barnevakt, gjort husarbeid og lest korrektur i timer, dager og uker til sammen. Til min mann, som nok noen ganger har lurt på hvorfor jeg ikke heller giftet meg med en ridder: Takk for at du har utvist en tålmodighet av det utenomjordiske slaget... Takk til Live Evina og Eiliv Andreas – verdens fineste trollunger, som alltid tar mammas mas og kjas med «skolen» som verdens største selvfølgelighet! Takk Tora – jeg vet nok hvor alt kommer fra... Til jentene mine, Anna, Karoline og Miriam: Takk for psykisk støtte, fagfellesskap, vin og sosialt samvær. Til Andreas: Takk for at du er verdens beste studiekamerat! En stor takk vil jeg også rette til alle de andre som har fylt livet mitt med mening de siste åra og semestrene: Venner, vitenskapelig ansatte og studiekamerater.

Og noen ganger, når man blir virkelig lei av både mennesker og bøker, finnes det ingen mentalhygiene så god som samværet med ivrig logrende krøllehaler... En liten takk går derfor også til mine høyt elskede buhunder Chessie og Birka, fordi mitt mentale stressnivå hadde gått i taket uten deres evige entusiasme og uforbeholdne hengivenhet.

Når de siste timene fram mot trykking nå går mot slutten, er følelsen av stress i ferd med å bli utkonkurrert av en følelse av tomhet. «Babyen» min har nå vokst seg til og er klar til å stå på egne bein. De feil og mangler som følger den fra lesesalen og ut i den store verden er helt og holdent mine egne, men det er også all den kjærlighet jeg har forsøkt å fylle den med...

Blindern, 12. mai 2013
Hilde Andrea Nysether

Forkortelser

BAs: Biskop Arnes saga

HHs: Håkon Håkonssons saga

MLs: Soga om Magnus Lagabøte

RN: Regesta Norvegica

NMD: Norske Middelalderdokumenter

Btl: Borgartingsloven, eldre kristenrett

Etl: Eidsivatingsloven, eldre kristenrett

Ftl: Frostatingsloven

Gtl: Gulatingsloven

EJkr: Erkebiskop Jons kristenrett

Hskr: Hirdloven til Norges konge og hans håndgangne menn

MLl: Magnus Lagabøters landslov

KLNM: Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder

Innhold

<i>Forord</i>	vi
<i>Forkortelser</i>	vii
<i>Innhold</i>	ix

Kapittel 1	1
1.1 – Innledning.....	1
1.2 – Historiografi	3
1.2.1 – Kongemakt og kirke i samarbeids- og/eller motsetningsforhold	4
1.2.2 – Den antropologiske vendinga i norsk høymiddelalderforskning	6
1.2.3 – Noen avsluttende tanker om norsk høymiddelalderforskningens betydning for mitt prosjekt	8
1.3 – Kilder.....	10
1.4 Metode.....	12
1.5 – Begrepsavklaringer.....	14
1.6 – Oppgavens struktur	18

Kapittel 2	20
2.1 – <i>Det norske samfunnet på 1200-tallet: Noen strukturelle hovedlinjer</i>	20
2.1.1 – Den norske kongemakta	20
2.1.2 – Kongemaktas organisasjon.....	21
2.1.3 – Verdslig jurisdiksjon	22
2.1.4 – Tronfølgesystemet.....	23
2.1.5 – Den norske kirken	24
2.1.6 – Kirkens organisasjon og hierarki.....	25
2.1.7 – Kirkens jurisdiksjon	29
2.1.8 – Kirkens finanser	30

Kapittel 3	32
<i>3.1 – En analyse av Håkon Håkonssons forhold til noen utvalgte norske prelater</i>	32
3.1.1 – Kongelig innblanding i erkebispevalg: Håkons relasjon til erkebiskopene Guttorm og Peter.....	32
3.1.2 – Pavens rolle i erkebispevalget	36
3.1.3 – Om relasjonen til biskop Nikolas av Oslo.....	37
3.1.4 – Et mønster trer fram: Håkons geistlige samarbeidspartnere	38
3.1.5 – Vern, gaver og privilegier til kirkelige institusjoner	40
3.1.6 – Institusjonelt samarbeid? Kongelig og kirkelig samvirke i riksstyrima.....	45
<i>3.2 – En analyse av Håkon Håkonssons vei til kroning</i>	49
3.2.1 – Om bakgrunnen og premissene for kroninga	50
3.2.2 – Kroningsprosess i flere stadier	50
3.2.3 – Direkte kontakt med paven: Mot kroning på egne vilkår.....	53
3.2.4 – Andre aspekter ved kardinalens Norgesbesøk	55
<i>3.3 – Oppsummering</i>	56
 Kapittel 4	 59
<i>4.1 – En analyse av Magnus Håkonssons relasjon til erkebiskop Einar og biskop Arne av Skálholt</i>	59
4.1.1 – Om relasjonen til erkebiskop Einar Smjorbak	60
4.1.2 – Island under norsk herredømme: Konge og biskop i samarbeid om ny lovbook og kirkerettsspørsmål	63
<i>4.2 – Magnus Håkonsson – en venn av kirken?</i>	72
4.2.1 – Vern, gaver og privilegier til kirkelige institusjoner	72
4.2.2 – Diplomati og forhandling med geistlig støtte.....	74
4.2.3 – Om relasjonen til biskop Askatin og opprettelsen av kannikkollegiet ved Apostelkirken i Bergen.....	77

<i>4.3 – Den ydmyke og strategiske kongen. Magnus Håkonsson og hans forhold til fransiskanerordenen</i>	80
4.3.1 – Fransiskanernes etablering i Norge og deres relasjon til kongemakta	81
4.3.2 – Et ledd i europeisering av Norge?	83
4.3.3 – Alliansebygging med og mot sekulærgeistligheten	84
<i>4.4 – Oppsummering</i>	85
 Kapittel 5	89
<i>5.1 – Lovverk i endring – lovgivning og samarbeid</i>	89
5.1.1 – Om de ulike kristenrettene som var i bruk i Norge på 1200-tallet	90
5.1.2 – De eldste landskapslovene	90
5.1.3 – Nye norske kristenretter fra Håkon Håkonssons regjeringstid	95
<i>5.2 – Lovbøteren og kristenretten</i>	99
5.2.1 – Lovbøting med og uten geistlig støtte	101
5.2.2 – Innholdet i Magnus Lagabøters nye kristenretter	104
5.2.3 – Erkebiskop Jons kristenrett	105
<i>5.3 – Annet lovverk</i>	107
5.3.1 – Biskop Arnes av Skálholts islandske kristenrett	107
5.3.2 Hirdskråen – kirkens menn blir kongens menn	110
<i>5.4 – Oppsummering</i>	111
 Kapittel 6	114
<i>6.1 – Konklusjon</i>	114
6.1.1 – Mine resultater i møte med problemstillinga	114
6.1.2 – Mine resultater i møte med norsk historiografi	117
6.1.3 – Resultater i møte med samfunnsvitenskapelig og historiefaglig teori	120
6.1.4 – Noen avsluttende tanker og et forsøk på en konklusjon	124

<i>Kilder og litteratur</i>	127
Oversatte kilder	127
Sekundærlitteratur	128
Masteroppgaver og doktorgradsavhandlinger	132
Artikler på nett	132

Kapittel 1

1.1 – Innledning

Henimot påske dro kong Håkon inn til Oslo og ble der lenge utover våren i Torleik Spakes gård. Kongsgården var ikke bygget opp igjen etter brannen. Da kom det bud nordfra med brev fra korsbrødrene og jarlen om at erkebiskop Guttorm var død, og at de i hans sted hadde valgt Sigurd som hadde vært abbed i Tautra; han var for tiden utenlands. De ba at kongen skulle samtykke i valget og skrive et følgebrev til paven. Kongen talte med biskop Nikolas om saken, og de hadde det å innvende at siden Sigurd var kalt til den stilling han hadde fra før, syntes de ikke det passet å velge ham til noe så stort. Dertil kom at han ikke var noen god venn av kongen. Kong Håkon og biskopen skrev et brev til paven hvor de talte imot Sigurd. De ba begge om at Peter fra Hustad skulle bli erkebiskop, han som da reiste med brev fra korsbrødrene og jarlen hvor de ba om at Sigurd skulle bli erkebiskop. Med Guds miskunn ble det slik kongen ønsket.¹

I 1217 ble Håkon Håkonsson valgt til norsk konge, stikk i strid med kirkens offisielle ønske.² Gjennom sine 46 år som konge (1217-1263) maktet Håkon på mange måter å snu Sverreættas anstrengte forhold til kirken. I løpet av hans regjeringstid finnes det en rekke eksempler på godt samarbeid mellom kongen og kirkens representanter, men også eksempler der Håkon trosset den kirkelige institusjonens vilje for å oppnå sine egne mål, slik vi kan se av tekstutdraget over. Kong Håkons regjeringstid er preget av hans relasjoner til kirkens menn og hans arbeid med å bygge opp nettverk som inkluderte geistlige aktører. Ved mange tilfeller maktet han å gripe inn i kirkelige anliggender med positivt utfall for egen del. Slik det fortelles i sagautdraget var det slett ingen selvfølge at Håkon aksepterte et nytt erkebispemne som ikke var noen *venn* av kongen. I perioden etter at Håkon ble suveren enekonge i 1240 og fram til Norge gikk inn i personalunion med Sverige i 1319 var Norgesveldet på sitt største og mest framgangsrike. Etter en lang borgerkrig skapte indre ro grobunn for organisasjonsutvikling og konsolidering av statsapparatet. På hver sin arena kom kongemakta og kirken inn i en organisatorisk vekstfase. Dette skjedde dels som samarbeid og dels i konkurranse mellom institusjonene, men kanskje først og fremst gjennom allianser, relasjoner og overenskomster mellom enkeltaktører.

1.1.1 Problemstilling og tese

Innenfor en periode av norsk historie hvor det fant sted en sterk institusjonell vekst finner jeg det interessant å undersøke hvilken rolle de personlige relasjonene spilte innenfor den

---

¹ Sturla Þórðarson, *Håkon Håkonssons saga* (HHs), oversatt av Anne Holtmark (Oslo: Aschehoug, 2008), s. 108.

² Å snakke om et offisielt ønske fra kirkens side er ikke uproblematisk. I denne oppgaven har jeg valgt å legge erkebiskopen og domkapitlet i Nidaros og deres forståelse av kanoniske rett til grunn for det jeg omtaler som den kirkelige institusjonens ønske (på nasjonalt plan).

politiske kulturen, og i hvilken grad disse relasjonene gikk på tvers av institusjonell tilhørighet. Mitt utgangspunkt for denne undersøkelsen er en forestilling om at pragmatikk og personlige relasjoner mellom enkeltaktører preger denne historiske perioden. Dette avspeiles i forholdet mellom de to samfunnsmaktene, og også gjennom lojaliteten til aktørenes egne institusjoner. Slik jeg ser det har norsk middelalderforskning i for stor grad har vektlagt et institusjonelt perspektiv i forståelsen av forholdet mellom kongemakt og kirke i Norge i høymiddelalderen. Jeg vil hevde at det deskriptive kildematerialet fra perioden 1217-280 gir svakt grunnlag for å legge et slikt institusjonelt perspektiv til grunn.³ Fokuset på de personlige relasjonene mellom konger og geistlige vil i denne oppgaven stilles opp som en motsetning til en historieskriving som gjennom generaliserte framstillinger tar utgangspunkt i kongemakt og kirke som to institusjonelle aktører, mer enn som en heterogen gruppe enkeltindivider. Jeg ønsker å belyse dette gjennom å utføre analyser av et utvalg konkrete eksempler på samhandling mellom kongemakta og kirkens representanter i tidsrommet 1217-1280. Målet for undersøkelsen er altså å avgjøre hva slags type relasjoner som opptrer mellom hvilke typer aktører. Jeg vil dessuten forsøke å vurdere hvordan relasjonene gjenspeiler den institusjonelle tilhørigheten til aktørene og deres lojalitet til egen institusjon, eventuelt om de er preget av pragmatisme og personlige relasjoner, snarere enn normative føringer og institusjonell homogenitet. Jeg vil tidvis også trekke inn andre faktorer som kan ha hatt betydning for samhandlingsmønstrene, slik som slektskap, æresfølelse, nettverksbygging og -tilhørighet. Som grunnlag for denne oppgaven vil jeg stille opp følgende tese:

De personlige relasjonene spilte en betydelig rolle innenfor den politiske kulturen i Norge i perioden 1217 til 1280. Dette gjenspeiles i forholdet mellom kongemakt og kirke ved at samhandling skjedde mellom mindre grupper av aktører heller enn på et institusjonelt plan. De personlige relasjonenes betydning, det pragmatiske aspektet ved den politiske kulturen og lojalitetsspørsmål må derfor tillegges stor vekt i forskninga på norsk høymiddelalder. Dette må skje på bekostning av et institusjonsperspektiv.

Målet for denne oppgaven er i utgangspunktet ikke å bestride institusjonaliseringsprosessen i det gjeldende tidsrommet. Likevel er det et mulig resultat av undersøkelsene at integrasjonsnivået innenfor de to institusjonene vil bli nedvurdert. Jeg anser dette som ett av

---

³ Med deskriptivt sikter jeg her til sagamaterialet og diplommaterialet. Jeg vil komme tilbake til skillet mellom deskriptivt og normativt materiale i kapitlet som omhandler kilder, teori og metode.

flere elementer som har betydning for forståelsen av statsdanningsprosessen i Norge i høy-middelalderen.

1.1.2 – Avgrensning

Jeg har avgrenset undersøkelsen i tid til perioden mellom 1217 og 1280. Da jeg finner det nødvendig å studere Norge som helhet for å kunne dekke problemstillinga, har jeg funnet det naturlig å begrense oppgaven tidsmessig. Jeg finner denne avgrensninga nødvendig av hensyn til oppgavens maksimale sideomfang. Som bakgrunn for det valgte tidsrommet ligger det jeg oppfatter som en allmenn historieoppfatning om at utviklinga og konsolideringa av de kongelige og geistlige institusjonene var på sitt mest intensive i dette tidsrommet. Dette skjedde etter en lang periode med borgerkrig, og før landet gikk inn i en personalunion med Sverige etter Håkon Magnussons (1299-1319) død.⁴ Tidsrommet oppgaven dekker vil grovt sett sammenfalle med den midterste perioden av norsk høymiddelalder.⁵ Samtidig dekker det aktuelle tidsspennet hele regjeringstiden til to norske konger, og vil derfor være egnet til å undersøke relasjonene mellom kongemakta og kirkes aktører over tid. Siktemålet for oppgaven vil derfor være utpreget nasjonalt. I en historiefaglig situasjon der man i den senere tid i større grad har orientert seg mot undersøkelser på tvers av landegrenser kan det innvendes at dette er en svakhet ved oppgaven. I denne omgang mener jeg likevel at det er viktig å gjennomføre en aktøranalyse som kan stilles opp mot den lange norske forskningstradisjonen om emnet. Denne analysen kan på et senere tidspunkt danne bakgrunn for en komparativ undersøkelse av nordiske eller europeiske land.

1.2 – Historiografi

Forholdet mellom kongemakt og kirke har vært et sentralt emne for norsk høymiddelalderforskning. Jeg vil her gjøre rede for hovedlinjene innen dette forskningsfeltet gjennom en periode på drøyt hundre år, først og fremst for å understreke hvordan forskninga gjennom hele perioden i stor grad har vært konsentrert rundt et institusjonelt perspektiv. Deretter vil jeg forsøke å plassere mitt eget prosjekt i møte med denne omfattende historiografien.

---

⁴ Se for eksempel Sverre Bagge, *Mennesket i middelalderens Norge. Tanker tro og holdninger 1000-1300* (Oslo: Aschehoug, 2005), s. 152-153.

⁵ Jeg definerer her norsk høymiddelalder som perioden fra de norske borgerkrigene startet i 1130 og fram til omkring 1319/1349 (inngåelsen av personalunion med Sverige og svartedauden). Perioden 1130-1319 samsvarer med Knut Helles periodisering i Knut Helle, *Norge blir en stat 1130-1319. Handbok i Norges historie III* (Bergen: Universitetsforlaget, 1974), s. 27-28.

1.2.1 – Kongemakt og kirke i samarbeids- og/eller motsetningsforhold

Det har i de siste hundre års forskningstradisjon hersket enighet om at det skjedde en statsutvikling i Norge i løpet av høymiddelalderen, og at kongemakt og kirke sto sentralt i denne utviklinga, selv om de konkrete detaljene i utviklinga har blitt oppfattet ulikt.⁶ «Mesteparten av det som er skrevet i senere år om den historiske utviklingen i høymiddelalderen, samler seg om denne samfunnsorganisatoriske hovedlinjen – veksten i statlig og kirkelig myndighet, samspill og motsetninger mellom stat og kirke, de to makters forhold til samfunnet i sin helhet.»⁷ Forståelsen av dette forholdet har slik jeg ser det i overveiende grad vært preget av en institusjonell tilnærming, der det er den helhetlige *institusjonen* kongemakta som har samarbeidet med *institusjonen* kirken, eller stått i et motsetningsforhold til den. Personlige relasjoner mellom enkeltaktører har vært levnet liten oppmerksomhet i debatten.

«Eldre historieskriving [for eksempel representerte ved Keyser og Munch på midten av 1800-tallet] tvilte aldri på at kongene normalt gjorde sin personlige vilje sterkt gjeldende i regjeringen; de var handlende personer som preget sin tid. [...] Sverreættens konger skapte et personlig enevelde i strid med og på bekostning av landets geistlige og verdslige aristokrati.»⁸ I motsetning til dette vektla neste generasjon historikere (for eksempel Gustav Storm og Absalon Taranger) i sine arbeider rundt århundreskiftet et *samarbeid* mellom kongemakt og aristokrati, gjennom geistlige og verdslige stormenns deltakelse i riksstyringa, samtidig som den personlige kongemakten under Sverreætta fortsatt ble anerkjent.⁹ De ble avløst av en materialistisk orientert historikergenerasjon, som ble ledende i forskninga fra rundt 1910 og framover. «Materialistisk orienterte historikere som Halvdan Koht, Edvard Bull d.e., Johan Schreiner og Andreas Holmsen understreket kongens rolle som redskap for aristokratiet.»¹⁰ Den personlige kongen har hos dem ingen sentral plass, og kongen ble i perioden etter Sverre Sigurdsson (1177-1202) redusert til aristokratiets toppfigur.¹¹ Konge, prelater og aristokrati

---

⁶ Helle, *Norge blir en stat*, s. 27-35.

⁷ Knut Helle, «Tendenser i nyere norsk høymiddelalderforskning», *Historisk Tidsskrift* 40 (1960–61), s. 349.

⁸ Knut Helle, *Konger og gode menn i norsk riksstyring ca. 1150–1319* (Bergen: Universitetsforlaget, 1972), s. 11.

⁹ Helle, *Konger og gode menn*, s. 12.

¹⁰ Hans Jacob Orning, *Uforutsigbarhet og nærvær: en analyse av norske kongers maktutøvelse i høymiddelalderen*, doktorgradsavhandling, Universitetet i Oslo, 2003, s. 8.

¹¹ Helle, *Konger og gode menn*, s. 559.

hadde felles økonomiske interesser som gikk på bekostning av bondestanden, og kongemakta og kirken var i det store og hele et organ for verdslig og geistlig aristokrati.¹²

Dette historiesynet møtte motstand fra Jens Arup Seip i 1940-årene. Han hevdet at det er enkeltmenneskets handling som er grunnemnet for historieforskninga, og tilla i tråd med dette enkeltindividet større rolle enn de rent materialistisk orienterte historikerne. Sverre Bagge skriver om Seips forskning at «Seip betrakter kollektive interesser som summen av enkelthandlinger og vil se gruppetilslutning som resultat av erkjente, individuelle interesser. [...] Tross Seips vekt på individuelle interesser, regner han nemlig med at folk agerer i grupper, både i moderne tid og i middelalderen.»¹³ Kongemakta spilte i følge Seip på motsetninger mellom adel og kirke.¹⁴ Samtidig hevdet han at et gjennomgående interessefellesskap mellom kongemakt, adel og kirke på lengre sikt likevel ikke trengte å utelukke skarp konflikt på et gitt tidspunkt.¹⁵

Parallelt med dette sto Kåre Lunden for en skjerpet marxistisk orientert hypotese om aristokratiets klassevelde, med felles solidaritet i jordherreinteresser og økonomisk grunnlag. I hans forståelse framstår kongens og kirkens menn som én maktelite.¹⁶ «Det er altså i høy grad et 'redskapskongedømme' som manifesterer seg i Lundens framstilling, men han ser også kongemaktens muligheter for å opptre selvstendig overfor de enkelte stormenn.»¹⁷ Hans syn gir rom for et noe mer sammensatt bilde av høymiddelalderens maktforhold enn de groveste teoriene om et aristokratisk klassevelde.¹⁸ Også den sene Andreas Holmsen, slik han framsto på 1970-tallet, modifiserte i noen grad det materialistiske historiesynet. I sin sene forskning tilla han den personlige kongemakta under Magnus Lagabøte og Håkon V større betydning på sentralplanet.¹⁹

Kritikken mot redskapskongedømmet ble videreført av Knut Helle fra 1960-tallet og utover. Helle tilhører den sterkt empirisk orienterte historikergenerasjonen, har argumentert for en historieforskning *mest mulig fri for spekulative teorier*.²⁰ Han har vært særlig kritisk til den materialistiske historieskrivingen – «[h]er virker det som om den massive

---

¹² Helle, *Konger og gode menn*, s. 12. Se også Helle, «Tendenser i nyere norsk høymiddelalderforskning», s. 351.

¹³ Sverre Bagge, «Udsigt og innhogg: 150 års forskning om eldre norsk historie», *Historisk Tidsskrift* 75 (1996), s. 55.

¹⁴ Helle, *Konger og gode menn*, s. 560-561.

¹⁵ Helle, «Tendenser i nyere norsk høymiddelalderforskning», s. 357.

¹⁶ Knut Helle, «Nye og gamle synspunkter på det norske middelaldersamfunnet». I Claus Krag og Jørn Sandnes (red.), *Norske historikere i utvalg V: Nye middelalderstudier: Bosetning og økonomi* (Oslo: Universitetsforlaget, 1981), s. 39-40.

¹⁷ Ottar Dahl, *Norsk historieforskning i det 19. og 20. århundret*, (Oslo: Universitetsforlaget, 1990), s. 296.

¹⁸ Helle, «Nye og gamle synspunkter på det norske middelaldersamfunnet», s. 42.

¹⁹ Helle, «Nye og gamle synspunkter på det norske middelaldersamfunnet», s. 44.

²⁰ Bagge, «Udsigt og innhogg», s. 58.

hovedhypotesen om det brutale aristokratiets klassevelde begrenser mulighetene for å få tak i alt vesentlig kildene kan fortelle.»²¹ I motsetning til dette materialistiske historiesynet har Helle argumentert for kongemaktas relativt selvstendige stilling i forhold til de andre samfunnsgruppene. Dette har han forankret i grundige empiriske undersøkelser, først og fremst konsentrert rundt kongens rådgivere, samt avholdte riksmøter og riksråd i perioden. Helles historieforståelse kommer blant annet til syne gjennom tittelen på et av hans hovedverk, *Norge blir en stat 1130-1319* utgitt i 1964. I dette verket betoner han statsformasjon som trenden i norsk historie i perioden fra rundt 1100 til tidlig 1300-tall.²² Helles historieskriving har også senere vært sterkt sentrert rundt den institusjonelle utviklinga og oppbygginga av det kongelige organisasjonsapparatet.

Forskninga dreide seg i den overnevnte perioden altså i retning av spesialundersøkelser, på bekostning av «de store fortellingene» og uten forankring i de store ideologiene. Temaene var imidlertid i stor grad de samme som tidligere, for eksempel statsdannelse.²³ «Hovedtendensen, både under den marxistiske perioden og den kritiske empirisme, gikk i retning av forklaring ut fra institusjoner, klasseforhold og grunnleggende materielle forhold.»²⁴ Imidlertid brøt de kritiske empiristene med den «kollektivistiske» tilnærminga til historien, ved å framheve *den rasjonelle aktør*, som stort sett oppfører seg likt, uavhengig av tid og samfunnsforhold for øvrig.²⁵ Dette blir stående som en kontrast til det antropologisk orienterte historiesynet, som vektlegger fortidas grunnleggende *annerledeshet* i forhold til moderne tid.

1.2.2 – Den antropologiske vendinga i norsk høymiddelalderforskning

Den antropologiske, også kalt primitivistiske, vendinga i historiefaget oppstod rundt 1970, og har fått et visst fotfeste i norsk middelalderforskning.²⁶ I Norge ble betegnelsen tatt i bruk av Sverre Bagge, som i «primitivistisk» ånd forstår fortiden som grunnleggende annerledes enn det moderne samfunnet.²⁷ Med bakgrunn i antropologiske undersøkelser har Bagge hevdet «at det var mer treffende å beskrive det [førstatlige samfunnet] som et samfunn basert på personlige forbindelser».²⁸ Med begrepet statlig og førstatlig samfunn introduserte Bagge en

---

²¹ Knut Helle, «Nye og gamle synspunkter på det norske middelaldersamfunnet», s. 41.

²² Bagge, «Udsigt og innhogg», s. 58.

²³ Bagge, «Udsigt og innhogg», s. 63.

²⁴ Bagge, «Udsigt og innhogg», s. 72.

²⁵ Bagge, «Udsigt og innhogg», s. 72.

²⁶ Orning, *Uforutsigbarhet og nærvær*, s. 9-10.

²⁷ Knut Helle, «Den primitivistiske vendingen i norsk historisk middelalderforskning», *Historisk Tidsskrift* 88 (2009), s. 572.

²⁸ Orning, *Uforutsigbarhet og nærvær*, s. 11.

dikotomi som satte sitt preg på middelalderforskninga. Han regner med en forholdsvis sterk norsk statsmakt på 1200-tallet og på begynnelsen av 1300-tallet, men mener å finne klare førstatalige trekk i det norske samfunnet på 1000-tallet og inn på 1100-tallet.²⁹ Også Jón Viðar Sigurðsson er sterkt inspirert av sosialantropologisk metode. Han har gjennom sin forskning understreket at det norske samfunnet må forstås som et «vennesamfunn», der personlige relasjoner holdt samfunnet sammen, og var integrert i de sosiale og politiske institusjonene.³⁰ Gjennom hans studier har det skjedd en dreining i den rådende forskningstematikken. Målene for Jón Viðar Sigurðssons undersøkelser har i stor grad vært knyttet til «konkret» menneskelig samhandling på individnivå, som feider, ære og vennsapsrelasjoner. Dette i motsetning til den tidligere tradisjonen med vektlegging av mer «abstrakte» samfunnsstørrelser og -prosesser, eksempelvis klasseforhold og institusjonell utvikling.

I løpet av de siste 15 årene har Hans Jacob Orning posisjonert seg tydelig i den sosialantropologisk inspirerte historikergenerasjonen, blant annet med sin doktorgradsavhandling fra 2004, omhandlende de norske kongenes maktutøving i høymiddelalderen.³¹ Orning skriver selv om denne avhandling at «[h]er er det praktiske normer som står i fokus, og de dreier seg om hva folk gjorde, ikke om hva de *burde* gjøre. Det betyr ikke at institusjoner er irrelevante per se, men at deres relevans må knyttes til deres eventuelle utslag i handling.»³² Orning hevder at det er stor grad av kontinuitet i samfunnsutviklinga i middelalderen, og at det førstatalige elementet lever videre i det statlige samfunnet.³³ Han oppfatter det norske middelaldersamfunnet som førstatalig i høyere grad og lenger fram i tid enn Bagge.³⁴ Sverre Bagge, Jón Viðar Sigurðsson og Hans Jacob Orning har tydelig inspirert en ny generasjon av historiestudenter. De seinere åra har det blitt levert flere mastergradsavhandlinger der metode og tematikk gjenspeiler den sosialantropologiske vendinga.³⁵ Samtidig har også de tre nevnte historikerne bidratt til en videre utvikling med sine monografier og sin artikkelvirksomhet omhandlende gaver, vennskap og statsutvikling.

---

²⁹ Helle, «Den primitivistiske vendingen», s. 596.

³⁰ Jón Viðar Sigurðsson, *Den vennlige vikingen. Vennskapets makt i Norge og på Island 900-1300* (Oslo: Pax, 2010), s. 13.

³¹ Helle, «Den primitivistiske vendingen», s. 601.

³² Orning, *Uforutsigbarhet og nærvær*, s. 3.

³³ Hans Jacob Orning, «Norsk middelalder i et antropologisk perspektiv: svar til Knut Helle», *Historisk Tidsskrift* 89 (2010), s. 261-262.

³⁴ Helle, «Den primitivistiske vendingen», s. 605.

³⁵ For eksempel Sveinung Boye Kasin, *Frelse, fortapelse og vennskap. Om de norske biskopenes politiske makt og maktutøvelse, ca. 1150–1250*, masteroppgave, Universitetet i Oslo, 2011 og Tore Sævrås, *Erkebiskopene som fredsskapere i det norske samfunnet fra 1202-1263*, masteroppgave, Universitetet i Oslo, 2010.

1.2.3 – Noen avsluttende tanker om norsk høymiddelalderforsknings betydning for mitt prosjekt

I løpet av de siste 40 årene har forskninga vært under påvirkning av sosialantropologiske perspektiver. Dette har betydd en økende vektlegging av vennskapets rolle i den politiske kulturen, men de personlige relasjonene har i hovedsak vært tillagt betydning i det førstatalige samfunnet. Til tross for den antropologiske vendingas gjennomslag i de norsk middelalderforskning finnes det fortsatt tydelige spor av et institusjonelt perspektiv på forholdet mellom kongemakt og kirke. Bagge skriver for eksempel følgende om statsutviklinga i perioden: «Denne sentralmakten var imidlertid splittet i en statlig og en kirkelig organisasjon. Konflikten mellom disse to, i alle fall i perioder, skal ikke undervurderes.»³⁶ Jeg ønsker gjennom denne oppgaven å understreke det problematiske ved utsagn av denne typen. Forholdet mellom noen *aktører* innenfor kirken og kongemakta kan utvilsomt betraktes som godt eller som konfliktfylt, men er det dermed gitt at forholdet mellom *kongemakt* og *kirke* var det?

Hans Jacob Orning har angrepet den kritiske empirismens aversjon mot teorier: «Vi er vel alle enige om at kildene bare gjengir en liten flik av fortidens virkelighet. Spørsmålet blir da hvordan vi fyller ut resten av bildet. Etter mitt syn er middelaldersamfunnet så annerledes fra vårt moderne samfunn at vi trenger eksplisitt formulerte teorier for å gjøre det.»³⁷ Jeg er tilbøyelig til å gi Orning rett i at vi har behov for teorier for å forstå det norske middelaldersamfunnet i all sin annerledeshet. Et av mine utgangspunkt for å gi meg i kast med dette prosjektet er at jeg er kritisk til relevansen av de tidligere teoriene som har berørt forholdet mellom kongemakt og kirke. Jeg er imidlertid ikke kritisk til teorier i sin *alminnelighet* – snarere mener jeg at det er behov for en nytenkning innenfor dette emnet, med teorier som fokuserer på individer framfor institusjoner. I innledningen til sin doktorgradsavhandling skriver Orning følgende: «Reaksjonen mot det sentrale og institusjonelle perspektivet på norsk høymiddelalder har imidlertid i liten grad fått følger for hvordan statsutviklingen i perioden har blitt oppfattet.»³⁸ Slik jeg ser det er Orning her inne på et sentralt tema for den videre forskningsdebatten, nemlig en tilsynelatende avstand mellom nye (generelle) oppfatninger og teorier og deres mer konkrete ringvirkninger for historieskrivingen om perioden.

---

³⁶ Sverre Bagge, «Norsk kirkehistorie – tradisjoner og utfordringer», i Steinar Imsen (red.), *Den kirkehistoriske utfordring* (Trondheim: Tapir, 2005), s. 24.

³⁷ Orning, «Norsk middelalder i et antropologisk perspektiv», s. 251.

³⁸ Orning, *Uforutsigbarhet og nærvær*, s. 11.

Sett i forhold til den totale forskningstradisjonen mener jeg at det er nødvendig med en ytterligere vektlegging av de personlige relasjonenes betydning. Min hovedoppgave vil derfor være å lete etter og kategorisere disse relasjonene, samt drøfte betydninga og omfanget av dem. Gjennom dette ønsker jeg å utfordre tidligere forklaringsmodeller om forholdet mellom kongemakt og kirke i gjeldende periode, slik de har vært gjengitt i avsnittene over. Dette gjøres i forståelse av at forholdet mellom kongemakt og kirke bør studeres som relasjoner (og konflikter!) mellom en rekke ulike aktører og aktørtyper, og ikke mellom to homogene institusjoner. Til tross for at man i dagens forskningssituasjon langt på vei har tatt inn over seg betydninga av vennskap og personlige relasjoner, mener jeg altså at det likevel er behov for å vurdere hvilken betydning denne kunnskapen har for forståelsen av statsdannelsen i Norge i høymiddelalderen. Videre mener jeg at det fortsatt finnes sterke spor av strukturalisme i omtalen av forholdet mellom kongemakt og kirke, også hos forskere som i utgangspunktet er antropologisk orienterte. Jeg finner det derfor nødvendig å gjøre undersøkelser knyttet til konkrete personer; dette for å imøtegå eller støtte opp under teorier om de personlige relasjonenes form, betydning og utstrekning i tid. En slik tilstedeværelse vil dels vitne om kontinuitet fra det førstatile til det statlige samfunnet, men også om manglende homogenitet innenfor institusjonene. Dersom mangelen av homogenitet er påfallende vil det være naturlig å stille spørsmål om hvorvidt samfunnet bør kategoriseres som statlig. Først og fremst er målet med oppgaven likevel dette: Å teste tesen gjennom å foreta en nærstudie av samhandlinga mellom representanter for kongemakta og kirken, for deretter å vurdere hvorvidt det gir mening å diskutere et forhold mellom de to institusjonene i Norge i høymiddelalderen på et generelt plan. I praksis vil dette innebære en aktørorientert analyse av samhandling, med det siktemål å vektlegge individuelle aktørenes betydning, på bekostning av deres respektive institusjonelle tilhørighet. Hans Jacob Orning skriver følgende i sitt bidrag til Norgeshistorien *Norvegr*: «Var høymiddelalderens kongemakt et organ som primært tjente stormennenes eller bøndenes interesser? Ingen historiker vil hevde et enten-eller-svar på dette spørsmålet, men det er likevel uenighet om hvor på denne skalaen kongemakten skal plasseres.»³⁹ Kanskje er det mer nærliggende å si at svaret her er verken-eller?

---

³⁹ Hans Jacob Orning, *Norvegr. Bind I. Frem til 1400* (Oslo: Aschehoug, 2011), s. 149.

1.3 – Kilder

Jeg vil i denne oppgaven vil ta utgangspunkt i flere ulike typer kilder. Hoveddelen av oppgaven vil være en analyse av sagamateriale, diplommateriale og ulike typer lovmateriale (i moderne oversettelse og utgivelse). Det har falt naturlig å vektlegge de narrative kildene; samtidssagaene om Håkon Håkonsson, Magnus Lagabøte og biskop Arne. *Håkon Håkonssons saga* (HHs) kan føres tilbake til en konkret forfatter og et bestemt nedskrivningstidspunkt. Islendingen Sturla Tordsson som fikk i oppdrag å skrive kong Håkons saga av Håkons sønn, Magnus Lagabøter. Nedskrivningen fant sted i perioden 1264–1265, altså kort tid etter Håkons død, og dekker i grove trekk hele hans livsløp. Sagaen ble trolig basert på øyenvitneskildringer, i kombinasjon med annalistiske opptegnelser og brev fra det kongelige arkiv og bispestolene.⁴⁰ Sagaen er bevart i flere håndskrifter, blant annet *Flateyjarbók* og *Skálholtsbók hin yngsta*, trolig avskrifter som ble foretatt rundt 1390 og 1450. Oversettelsen som er mest brukt i denne oppgaven bygger i hovedsak på AM 81 fol. (*Skálholtsbók*), men med noen utfyllinger fra *Flateyjarbók*.⁴¹ Jeg har primært benyttet oversettelsen gjort av Anne Holtsmark i 1964. Også Magnus Lagabøtes saga (MLs) er forfattet av Sturla, og ble trolig fullført kort tid etter Magnus' død.⁴² Jeg har benyttet meg av en oversettelse gjort av Finn Hødnebo fra 1979. Sagaen har dessverre kun overlevd i to korte fragmenter fra 1400-tallet (AM 325 X 4°). Imidlertid er Magnus' regjeringstid godt dekket i det normative kildematerialet, spesielt lov materialet, som han utøvet stor påvirkning på.

Ved siden av de to norske kongesagaene har jeg også benyttet en islandsk biskopsaga, *Biskop Arnes saga* (BAs). Sagaen omhandler biskop Arne Torlaksson, biskop ved Skálholt bispedømme på Island i perioden 1269-1298. Sagaen ble trolig forfattet på begynnelsen av 1300-tallet. Avskrift av sagaen finnes i bruddstykker i AM 220 VI fol. og AM 122 b fol. (*Reykjarfjarðarbók*), som begge stammer fra 1300-tallet. *Reykjarfjarðarbók* finnes også i avskrifter av fra 1600-tallet, fra et tidspunkt der primærkilden framsto som mer komplett enn i dag.⁴³ Når jeg velger å inkludere en saga om islandske forhold skyldes dette at jeg anser den kirkelige organisasjonen på Island og i Norge som så nært knyttet til hverandre at det lar seg gjøre å studere dem under ett. Domkapitlet i Nidaros hadde på 1200-tallet kontroll over utnevnelsen av islandske biskoper, samtidig som kongemakta la landet under seg og bandt de mektigste innbyggerne til seg gjennom sterke lojalitetsbånd. Jeg anser det dessuten som en

---

⁴⁰ Anne Holtsmark, «Forord», i Sturla Þórðarson, *Håkon Håkonssons saga*, s. 5.

⁴¹ Holtsmark, «Forord», s. 8.

⁴² Hallvard Magerøy, «Føreord til Soga om Magnus Lagabøte», i Finn Hødnebo og Hallvard Magerøy (red.), *Noregs kongesoger 4* (Oslo: Det Norske Samlaget, 1979), s. 347.

⁴³ Gunnhild Stefánsson og Magnús Stefánsson, «Innledning», i *Biskop Arnes saga* (BAs), oversatt av Gunnhild Stefánsson og Magnús Stefánsson (Oslo: Aschehoug, 2007), s. 7, 10.

fordel å benytte en saga som følger en geistlig hovedperson, slik at fordelinga mellom kildemateriale med hovedfokus på kongemakta og kirken blir noe jevnere.

I tillegg til sagaene vil jeg fokusere på et utvalg aktuelle register fra perioden. Disse er samlet i kompilasjonen *Regesta Norvegica* (RN), bind 1 og 2, utgitt i perioden 1978-1989. RN omfatter kronologisk ordnede sammendrag av alle kjente aktstykker fra middelalderen. Når jeg velger å støtte meg til sammendragene gjort i RN, og ikke til hovedkildene (som stort sett finnes samlet i *Diplomatarium Norvegicum*), skyldes dette min egen mangelfulle kunnskap om norrønt språk. Enkelte av diplomene finnes oversatt i sin helhet i *Norske middelalderdokumenter* (NMD), og jeg vil også benytte materiale derfra i oppgaven. Diplommaterialet vil bli benyttet dels utfyllende og dels kontrollerende for sagamaterialets framstilling av kongemakt og kirke. I en del tilfeller mangler originaldokumentene tidspunkt for utstedelse. Jeg har valgt å støtte meg på utgivernes faglige begrunnelser for sannsynlig tidspunkt, men har i noen tilfeller også forsøkt å gjøre egne vurderinger.

For å belyse hvordan personlige relasjoner og pragmatikk preget lovarbeidet som ble gjort på 1200-tallet har jeg benyttet meg av en rekke eldre og nyere verdslige lover og kristenretter. Dette lov materialet er hovedsakelig hentet fra kompilasjoner av ulike lovtekster (*De eldste østlandske kristenrettene* og *Nyere norske Kristenretter*), moderne oversettelser av den eldre Gulatingsloven (Gtl), og Frostatingsloven (Ftl), samt *Magnus Lagabøtes Landslov* (MLL). Dessuten har jeg benyttet meg av *Hirdloven til Norges konge og hans håndgangne menn* (Hskr). Sistnevnte er benyttet i moderne oversettelser foretatt av Steinar Imsen.

Lovutviklinga var sterk i store deler av den perioden denne oppgaven tar for seg, og dette har vært brukt som et argument for at det fant sted en statsdannelse i Norge i løpet av 1200-tallet.⁴⁴ Bruk av tvangsmakt for å håndheve lovverket blir brukt som et kjennetegn på et statlig samfunn. Det er derfor interessant å studere hvilke nedslag ideologiske og normative føringer fikk for faktisk samhandling. De normative kildene benyttes altså ikke korrektivt til sagaene, men motsatt, i den forstand at sagamaterialet kan fortelle noe om gjennomslaget til normene eller brudd på disse. Videre er det interessant å se hvordan ulike lovversjoner preges av skiftende maktforhold og pådrivere for lovendringene.

---

⁴⁴ Sverre Bagge, *From Viking Stronghold to Christian Kingdom. State Formation in Norway, c. 900-1350* (København: Museum Tusculanum Press, 2010), s. 226.

1.4 Metode

Det er bare individer som handler, og ofte på vegne av kollektiver, eksempelvis som ledere på forskjellige nivåer. Individene handler innenfor rammen av strukturer, noe som kan øke deres handlingsmuligheter og begrense dem. Samtidig er personer og strukturer plassert i historiske utviklingsprosesser som legger føringer på hva som sies og gjøres.⁴⁵

I denne oppgaven vil jeg ta sikte på å gjøre en detaljundersøkelse av samhandling mellom kongemakt og kirke i Norge i perioden 1217-1280. Dette vil jeg gjøre ut i fra et kulturhistorisk perspektiv, der jeg ønsker å teste tesen ved å undersøke hvordan ulike aktører opptrådte i relasjon til hverandre innenfor rammene av den politiske kulturen. Jeg har hovedsakelig støttet meg til rettsantropologisk og begrepsanalytisk metode i dette arbeidet. Den rettsantropologiske metoden kjennetegnes av en skepsis mot å analysere formelle institusjoner løsrevet fra den samfunnsmessige konteksten de var en del av, med vektlegging av interaksjon og forhandling innenfor den politiske kulturen.⁴⁶ Metoden innebærer et syn på overgangen fra før-statlige til statlige samfunn som preget av kontinuitet heller enn brudd.⁴⁷ Gjennom den rettsantropologiske tilnærminga har forskerne dessuten vektlagt aktørens strategiske valgmuligheter og spillerom mer enn andre antropologiske retninger innenfor historiefaget.⁴⁸

En del av min undersøkelse vil være en analyse av saga- og diplomaterialet. I disse kildene finnes det mange konkrete eksempler på samhandling. De historiske kildene kan brukes på to måter, som beretninger eller som levninger. Som beretning oppfatter man kilden som en troverdig framstilling av kildens innhold. Som levning brukes teksten derimot som kilde til opphavssituasjonen, herunder hvilke verdier og holdninger historikeren mener å finne hos forfatteren og målgruppen hans.⁴⁹ I rettsantropologiske metode har man gjerne vektlagt narrative kilder, primært benyttet som levninger til fortidas oppfatninger og kulturelle fenomener.⁵⁰ I denne oppgaven vil jeg imidlertid forholde meg til sagamaterialet og diplomaterialet som beretninger, til å finne konkrete nedslag i samhandling mellom kongemakta og kirken, og dessuten som kilde til kronologiske forhold. Jeg vil foreta en

---

⁴⁵ Fredrik Engelstad et al., *Samfunn og vitenskap. Samfunnsfagenes fremvekst, oppgaver og arbeidsmåter* (Oslo: Ad Notam Gyldendal, 1996), s. 120.

⁴⁶ Hans Jacob Orning, Kim Esmark og Lars Hermanson, «Det rettsantropologiske perspektivet innenfor europeisk middelalderhistorie», i Hans Jacob Orning, Kim Esmark og Lars Hermanson (red.), *Gaver, ritualer, konflikter. Et rettsantropologisk perspektiv på nordisk middelalderhistorie* (Oslo: Unipub, 2010), s. 17-18.

⁴⁷ Orning, «Det rettsantropologiske perspektivet», s. 23.

⁴⁸ Orning, «Det rettsantropologiske perspektivet», s. 28.

⁴⁹ Arnved Nedkvitne, *Møtet med døden i norrøn middelalder, en mentalitetshistorisk studie* (Oslo: Cappelen, 1997), s. 15.

⁵⁰ Orning, «Det rettsantropologiske perspektivet», s. 17.

analyse av et utvalg av disse samhandlingssituasjonene, med det formål å studere interaksjonen mellom kongemakt og kirke på aktørnivå.

Moderne forskere har forholdt seg grunnleggende positive til samtidssagaenes sannhetsverdi.⁵¹ Dette utelukker ikke at det vil bli nødvendig for meg å forholde meg kildekritisk til noen av framstillingene i sagamaterialet, fordi de berettende kildene alltid bærer preg av forfatterens formål med teksten og omstendighetene den ble til under.⁵² De tre aktuelle sagaene er preget av en noe ensidig framstilling og er til dels sterkt ideologisk farget, men de bør likevel kunne gi et relativt troverdig bilde av de faktiske omstendighetene de skildrer. Samsvar mellom episoder som skildres i sagamaterialet og innholdet i det overleverte diplommaterialet tyder dessuten på at konkrete hendelser er gjengitt korrekt i sagaene. Nærhet i tid mellom hendelsene i omtalt i samtidssagaene og nedskrivningstidspunktet må dessuten ha gjort det vanskelig for forfatteren å gjøre annet enn å formidle en fortelling som lå relativt nær virkeligheten.⁵³ Et viktig forbehold å ta her er selvsagt dialogene, som må anses å være et litterært grep gjort av forfatteren.

Det normative kildematerialet har jeg benyttet dels som levninger og dels som beretninger. Som levninger forteller lovene noe om hvordan lovforfatterne ønsket at samfunnet skulle fungere, og lovene kan derfor brukes om et motstykke eller korreks til samhandlingspraksis. Imidlertid er jeg mer interessert i å studere hvilke forskjeller som opptrer mellom ulike lovredaksjoner. Jeg vil bruke lovverket som beretning om slike faktiske forskjeller. Disse forskjellene kan antyde noe om relasjonene mellom aktørene som var involvert da lovene ble utformet, noe som igjen vil bli gjort til gjenstand for en aktøranalyse.

Hva salgs aktørtyper som samhandlet, og på hvilken måte de sto i en relasjon til hverandre, er likevel ikke alltid gitt ut i fra kilden selv. Arbeidet med å kategorisere samhandlingseksempelene vil derfor være gjenstand for en fortolkningsprosess fra min side. Kildematerialet byr dessuten på en språklig utfordring fordi jeg ikke behersker norrønt godt nok til å benytte meg av norrøne avskrifter. Jeg har vært prisgitt moderne oversettelser, og dette medfører selvsagt en mulighet for at kildematerialet mitt kan inneholde tolknings- og oversettelsesfeil.

---

⁵¹ Se for eksempel Orning, *Uforutsigbarhet og nærvær*, s. 3: «De samtidige kongesagaene har et historisk element, som består dels i at hendelsene er framstilt noenlunde slik de inntraff, dels i at begivenhetene ble fortalt på en måte som gav mening for dem som hørte på. [...] Samtidssagaene gir mer pålitelige opplysninger enn fortidssagaene, og til forskjell fra den påfølgende periodens normative kilder var deres mål å beskrive handlinger snarere enn å regulere dem.»

⁵² Bent Egaa Kristensen, *Historisk metode* (København: Hans Reitzels forlag, 2007), s. 146.

⁵³ Knut Helle, «Innleiing», i Sturla Tordsson, *Soga om Håkon Håkonsson*, oversatt av Kristian Audne (Oslo: Det Norske Samlaget, 1963), s. 14.

Innenfor den rettsantropologiske historietradisjonen har man vektlagt at middelaldersamfunnet skal studeres på sine egne premisser, ikke som forløpere for moderne stater.⁵⁴ Dette samfunnet var vesentlig forskjellig fra det jeg selv er vant til. Kildematerialet mitt inneholder altså både en språklig og kulturell barriere. I mitt forsøk på å overvinne denne barrieren beveger jeg meg innenfor den hermeneutiske tradisjonen. Jeg vil forsøke å tolke de språklige uttrykkene i kildene ved å trenge inn i de motivene og det tankesettet som lå til grunn for handlingene det refereres til i kildene.⁵⁵

Det begrepsanalytiske perspektivet bygger på en grunnleggende forståelse av at vi generelt må skille fra hverandre individer, institusjoner og tradisjoner når vi analyserer samfunnsmessige forhold.⁵⁶ For å imøtegå det jeg oppfatter som en tidligere for generalisert og overflatisk tilnærming i behandlingen av denne tematikken finner jeg det formålstjenlig å benytte en rekke mindre størrelser i beskrivelsen av samhandlings- og aktørtyper. Fordi jeg finner historiefaglige kategorier for lite spesifiserte til å forstå kompleksiteten i menneskelig samhandling har jeg i noen grad gjort bruk av samfunnsvitenskapelige begreper. Når jeg velger å støtte meg til samfunnsvitenskapene er dette i forståelse av at disse fagene har som en av sine spesialiteter å gripe samfunnets og menneskenes strukturer, organisasjoner og systemer. Detter er en spesialkompetanse jeg som historiker kan utnytte i min søken etter en dypere forståelse av en gitt historisk epoke. De analytiske kategoriene som ligger til grunn for dette kategoriseringsarbeidet vil bli gjort rede for i kapitlet om begrepsavklaringer, samt underveis i oppgaven. Ved å benytte meg av denne metoden håper jeg å oppnå en detaljert beskrivelse av samhandlingen mellom kongemakt og kirke. Med denne beskrivelsen lagt til grunn ønsker jeg å skape grunnlag for en syntese som er mer dyptgående og kompleks enn de svært generelle teoriene som har vært i bruk om forholdet mellom kongemakt og kirke i Norge på 1200-tallet.

1.5 – Begrepsavklaringer

Et av utgangspunktene for dette prosjektet har vært at jeg ønsker å trekke opp en klarere skillelinje mellom aktører og institusjoner innenfor den politiske kulturen i høymiddelalderens

---

⁵⁴ Orning, «Det rettsantropologiske perspektivet», s. 30.

⁵⁵ Kristensen, *Historisk metode*, s. 32. Se også Knut Kjeldstadli, *Fortida er ikke kva den en gang var. En innføring i historiefaget* (Oslo: Universitetsforlaget, 1999), s. 122.

⁵⁶ Engelstad et al., *Samfunn og vitenskap*, s. 120.

Norge. For å nå dette målet er det nødvendig å legge til grunn tydelige definisjoner av en rekke begreper knyttet til blant annet samfunnsorganisasjon, samfunnsstruktur og sosial samhandling. Jeg vil sentrere denne oppgaven rundt noen grunnleggende begreper, i første rekke politisk kultur, pragmatikk, førstattlig og statlig samfunn, aktørtyper, status og rolle, samhandling, relasjoner og vennskap.

Politikk kan defineres som etableringen av autoritative beslutninger og sirkulasjonen av makt i et samfunn.⁵⁷ Slik framstår politikken som arena for et spill om makt, materielle gode og innflytelse i et gitt samfunn, et spill mellom enkeltindivider og større eller mindre grupper. Videre kan kultur kan defineres som det systemet av felles oppfatninger og væremåter som mennesker har tilegnet seg som medlemmer av et samfunn.⁵⁸ Den politiske kulturen innebærer i min forståelse et samfunns holdninger, normer og vaner for hvordan det politiske spillet gjennomføres.

Det pragmatiske aspektet ved den politiske kulturen innebærer at praktisk nytte og formålstjenlighet veier tyngre enn normative føringer i konkret samhandling mellom aktører. Pragmatiske handlinger kan tidvis gå direkte på tvers av samfunnets normer. Disse normene kan være uformelle – sosiale «leveregler» og allment utbredte forventninger til en aktørs handlinger og opptreden. De kan også være av mer formell art – da spesielt som lovverk som søker å regulere personer og institusjoners atferd, deres forhold til samfunnet og til hverandre. Normene gjenspeiler slik sett ikke samfunnet i praksis, men er idealtypiske retningslinjer som *kan* medføre ulike typer sanksjoner om man bryter dem.

Jeg vil i denne oppgaven skille mellom førstattlig og statlig samfunn slik Sverre Bagge har skissert forskjellen mellom dem. Det førstattlige samfunnet var først og fremst bundet sammen av personlige bånd – lojalitet og gjensidige interesser. Det manglet et enhetlig hierarki, var ikke sentralisert, og hadde ikke et embetsverk med klart definerte oppgaver. Motsatt vil statssamfunnet framstå som et sentralisert og hierarkisk ordnet samfunn, bundet sammen i over- og underordning.⁵⁹ I et slikt hierarki ble makta legitimert ovenfra, og behovet for personlige forbindelser var dermed mindre.

---

⁵⁷ Thomas Hylland Eriksen, *Små steder – store spørsmål* (Oslo: Universitetsforlaget, 1998), s. 219.

⁵⁸ Hylland Eriksen, *Små steder – store spørsmål*, s. 110.

⁵⁹ Sverre Bagge, «Borgerkrig og statsutvikling i Norge i middelalderen», *Historisk Tidsskrift* 65 (1986), s. 145-151.

I vid forstand betegner «institusjon» de viktigste ordningene og strukturene i samfunnslivet, både de organiserte og uorganiserte.⁶⁰ Jevnlig interaksjon mellom mennesker som følger mer eller mindre faste normer og uuttalte regler danner en struktur. Når disse reglene og normene får fastere form skjer det en overgang, en instituering. Institusjonene som dannes har gjerne egne tilholdssteder, egne spesialister og et nedskrevet regelverk.⁶¹ «En sosial institusjon er en sedvane, en type praksis eller et sett regler for oppførsel som vedvarer over lengre tid, og som i en viss forstand eksisterer uavhengig av de personene som utfører den.»⁶² Institusjonene er likevel bygget opp av personer, personer som påvirker institusjonen gjennom sine handlinger. Den kirkelige institusjonen vil i min betydning først og fremst bli brukt om geistlige med ulik vigselfgrad. I en særstilling innenfor den kirkelige institusjonen står pavemakta. I utvidet forstand bruker jeg denne termen om paven selv og hans nærmeste medarbeidere ved kurien. Pavemakta som størrelse innebærer slik jeg ser det altså både paven som individ, og ham selv og hans nærmeste medarbeidere som enhet. Kirken som størrelse framstår i perioden og i kildematerialet både som en lokale enheter, den norske kirkeprovinsen og pavesetet, men også som en helhetlig organisasjon der hierarkisk oppbygning og felles målsetninger skapte et universelt fellesskap.

Kongemakta som institusjon inkluderer slik jeg ser det en rekke ulike aktører, men det vil normalt være kongen selv og eventuelt hans sønner som vil stå i sentrum og utøve institusjonens øverste myndighet. I noen tilfeller vil myndigheten utøves av formyndere, slik som i tilfellet med kong Håkon og Skule. Jeg vil i stor grad benytte begrepet kongemakta som synonymt med de personene som utøver kongsmyndigheten. Kirken og kongemakta som middelalderske institusjoner var først og fremst enheter som eksisterte gjennom tradisjoner og normer, og som ble opprettholdt gjennom personer som videreførte og utviklet disse. Det er likevel ikke gitt at et individ valgte å legge institusjonenes uttalte beste til grunn for sine handlinger. Det er heller ikke opplagt hvilke av den kirkelige institusjonenes underenheter (erkebispeseter, bispeseter og så videre) som kunne gjøre krav på størst lojalitet, uten at avvik må anses som et brudd på institusjonelle rammer. Slik er det heller ikke opplagt at en konge alltid vil ha institusjonen i fokus for sine handlinger. På samme måte som institusjonene tilbød visse rammer et tilhørende individ kunne operere innenfor, var institusjonene samtidig utsatt for at deres medlemmer utnyttet rammene til formål som lå utenfor den institusjonelle rammen. Institusjoner er bygget opp av mennesker, men ikke mennesker av institusjoner. Jeg

---

⁶⁰ Dag Østerberg og Fredrik Engelstad, *Samfunnsformasjonen. En innføring i sosiologi* (Oslo: Pax, 1995), s. 41.

⁶¹ Dag Østerberg, *Sosiologiens nøkkelbegreper* (Oslo: Cappelen, 1994), s. 85.

⁶² Hylland Eriksen, *Små steder – store spørsmål*, s. 77.

mener derfor at individet, og individets eventuelle relasjoner med andre individer, er primært i all samhandling, men at individenes institusjonelle tilknytning i større eller mindre grad kan styrke eller styre deres handlingsmuligheter og -måter.

Innenfor samfunnsvitenskapene omtales en handlende person, eller en handlende enhet, som en *aktør*. Aktørbegrepet innbefatter både individer, kollektiver av individer (korporasjoner) og ikke-individuelle instanser. I denne oppgaven vil jeg forsøke å skille mellom ulike aktørtyper; enkeltaktører, korporasjoner og de ikke-individuelle instansene (her fortrinnsvis institusjonene kongemakt og kirke). En korporasjon innebærer at et kollektiv av mennesker opptrer som én handlende enhet ved ett eller flere tilfeller. En korporasjon skiller seg fra en kategori på den måten at en kategori av personer har noe til felles, uten at de av den grunn trenger å fungere som en handlende enhet.⁶³ Slik kan man også tenke seg at *kategorien* geistlige, som var samlet i *institusjonen* kirken, ikke nødvendigvis trengte å handle som underlagt sine kategorier (geistlige) og institusjonelle tilknytning (kirken). De kunne like gjerne handle som enkeltaktører eller som deler av korporasjoner innad eller på tvers av egen kategori.

Jeg vil benytte meg av begrepet sosial status i tråd med Thomas Hylland Eriksens definisjon, som «et gjenkjennelig, sosialt definert trekk ved en person som gir henne visse plikter og rettigheter. [...] Den *sosiale person* er bygd opp av slike statuser. Til hver status er det knyttet visse *forventninger* om en bestemt oppførsel. [...] Noen statuser, som medlemskap i etniske grupper eller religiøse bevegelser, kan være så sosialt viktige at de definerer store deler av ens totale handlingsfelt.»⁶⁴ Statusen er altså et aspekt ved en person som er knyttet til en spesiell type aktivitet eller sosialt definert egenskap ved individet.⁶⁵ Videre kan man definere *rollen* som det dynamiske aspektet ved statusen; den faktiske utførelsen av en status.⁶⁶ Jeg vil i denne oppgaven primært benytte status om det sosiale trekket enkeltindividet innehadde gjennom sin objektivt definerte plass innenfor institusjonene kongemakt og kirke. Jeg vil legge til grunn at statusen som konge, erkebiskop eller korsbror medførte rettigheter, plikter og forventninger overfor den enkelte institusjon spesielt, og for samfunnet generelt. Denne statusen kunne spilles ut gjennom ulike roller. Faktorer som for eksempel geografisk forankring og slektstilhørighet kunne spille inn på måten en person utnyttet sin status i faktisk samhandling. Jeg vil slik forsøke å trekke skillelinja mellom det personlige og det

---

⁶³ Hylland Eriksen, *Små steder – store spørsmål*, s. 55.

⁶⁴ Hylland Eriksen, *Små steder – store spørsmål*, s. 56-57.

⁶⁵ Hylland Eriksen, *Små steder – store spørsmål*, s. 110.

⁶⁶ Hylland Eriksen, *Små steder – store spørsmål*, s. 110.

institusjonelle ved å prøve å kartlegge hvilke statuser og roller aktørene (ut)nyttet når de samhandlet.

Samhandling innebærer et vekselspill mellom to eller flere parter, et samspill der partene handler vekselvis i forhold til hverandre, og påvirker hverandre gjensidig.⁶⁷ Gjennom samhandling opptrådte de ulike aktørene fra kongemakta og kirken i en relasjon til hverandre. Denne relasjonen kunne være av positiv eller negativ karakter, og av forbigående eller fastere type. En fast, formalisert relasjon mellom to aktører betegnes som et vennskap. Et vennskap innebar i denne historiske perioden en «kontrakt» mellom to aktører, med klare gjensidige forpliktelser, basert på utveksling av goder.⁶⁸ I det førstetlig samfunnet opprettet høvdingene vennskap gjennom gjestebud og gaver, og hadde stort press på seg for å vise sin sjenerøsitet. I det politiske spillet var gaven et viktig redskap. Det fantes klare regler for hva slags gjenstander man kunne gi i gave til hvem, og hvordan gavene skulle gjengjeldes. En mottaker ble moralsk avhengig av giveren om han ikke kunne gjengjelde gaven, og måtte eventuelt betale tilbake gjennom tjenester.⁶⁹ Gavene som ble benyttet i vennskapet kunne altså være av materiell art (for eksempel gaver) eller av immateriell art (politisk støtte eller lignende).

1.6 – Oppgavens struktur

Jeg vil starte hoveddelen av denne oppgaven med et kapittel om kirkeorganisasjonens og kongemaktas oppbygging ved inngangen av 1200-tallet. Jeg tar her sikte på å skissere hvordan organisasjonsstrukturen ved de to institusjonene var med på å bestemme de historiske aktørenes handlingsrom og muligheter, i krysningen mellom å være medlemmer av sine respektive institusjoner, men også enkeltindivider med personlige interesser. Deretter følger tre analysekapitler som baserer seg på saga-, diplom, og lov materialet. I disse analysene tar jeg sikte på å avdekke samhandlingsmønstre i perioden 1217-1280; tilstedeværelsen av personlige relasjoner og allianser, hvilke aktører og aktørtyper som opptrådte i de ulike samhandlingssituasjonene, samt i hvilken grad institusjonell tilhørighet hadde overordnet betydning i samhandlinga mellom kongemakt og kirke. I noen grad vil jeg forsøke å vurdere hvilke motiv som kan ha ligget til grunn i de tilfellene der aktørene opptrådte på en måte som tilsynelatende ikke sammenfaller med institusjonenes interesser. Jeg vil gruppere

---

⁶⁷ Bokmålsordboka, «Samhandling» og «Interaksjon» [online], i *Bokmålsordboka/Nynorskordboka*.

⁶⁸ Gerd Althoff, *Family, friends and followers. Political and Social Bonds in early Medieval Europe* (Cambridge: Cambridge University Press, 2004), s. 66

⁶⁹ Jón Viðar Sigurðsson, *Den vennlige vikingen*, s. 25-30.

analyseresultatene i tre deler, hvorav den første delen vil ta for seg regjeringstiden til kong Håkon Håkonsson og den andre til Magnus Lagabøter. Etter dette følger et kapittel om hvordan forholdet mellom kongemakt og kirke framstår i lovverket fra omtrent samme tidsrom, og om hvilke forskjeller og endringer som finnes i lovverket i perioden. Resultatene fra hoveddelen vil avslutningsvis konkluderes opp mot den historiografiske tradisjonen og samfunnsvitenskapelige teorier fra de siste 20 års forskning.

Kapittel 2

2.1 – Det norske samfunnet på 1200-tallet: Noen strukturelle hovedlinjer

I dette kapitlet ønsker jeg å streke opp noen hovedlinjer for det norske samfunnet i perioden 1217-1280, i tillegg til noen tilbakeblikk og blikk framover der det synes hensiktsmessig. Det har hersket relativ enighet blant norske historikere om samfunnsstrukturene i høymiddelalderssamfunnet. Slik jeg ser det dannet disse strukturene en del av premissene for aktørenes handlingsrom og for den historiske utviklinga i perioden. Strukturene ga et rammeverk som kunne benyttes eller utnyttes i praksis, og som delvis bar i seg åpninger for enkeltaktørers mulighet for selvstendig handling på tvers av eller i grenseland til sin institusjonelle tilknytning. Dette bakgrunnskapitlet er ment å skape et bakteppe for resten av oppgaven. Jeg vil derfor sette hovedfokus på de elementene ved institusjonene kongemakt og kirke som kan bidra til å kaste lys over den kommende analysen, altså de strukturene de jeg finner at de aktuelle aktørene opererte innenfor.

2.1.1 – Den norske kongemakta

En virkelig riksadministrasjon ble grunnlagt i Norge gjennom Olav den hellige, som etter sin død ble idealkongen, omtalt som Norges evige konge. Alle kongssønner som stammet fra ham hadde rett til å bli konger i Norge. Dette førte landet ut i samkongedømme og borgerkrig på 1100-tallet.⁷⁰ Ved inngangen av min periode, i 1217, befant Norge seg i siste fase av denne borgerkrigen. Fortsatt kjempet ulike tronpretendenter om makta, og delvis ble landet delt mellom disse. Til felles for dem var at de på en eller annen måte var, eller hevdet å være, slektninger av Olav den hellige, og dermed arveberettiget tronen. På 1200-tallet omfattet det norske kongeriket foruten deler av det nåværende Sverige også flere øyer i vest; Orknøyene, Hjaltland, Færøyene, Sudrøyene og Man. I andre halvdel av 1200-tallet ble også Island og Grønland norsk skattland. Riket har senere gått under navnet Norgesveldet, og representerte den største geografiske utstrekninga Norge har hatt. Bergen skilte seg i høymiddelalderen ut som den viktigste byen i Norge, som kongelig residensby og senter for politisk møtevirksomhet.⁷¹ Begge de kongene som regjerte i det tidsrommet oppgaven dekker hadde sitt hovedsete i Bergen.

---

⁷⁰ Finn Hødnebo (hovedred.), *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder: fra vikingtid til reformasjonstid* (KLN), (Oslo: Gyldendal, 1956-1978), bind IXI, s. 2-3.

⁷¹ Knut Helle, *Bergen bys historie. Bind I. Kongsete og kjøpstad. Fra opphavet til 1536* (Bergen: Universitetsforlaget, 1982), s. 564.

2.1.2 – Kongemaktas organisasjon

Hirden var den organisatoriske rammen rundt landets verdslige aristokrati. Hirdmennene fikk sin egen identitet ved at de tjente kongen, en opphøyd stilling i forhold til allmuen. De skulle gå kongen til hånd gjennom ulike embeter, og var forpliktet til å tjene kongen gjennom ed, til gjengjeld for forskjellige rettigheter.⁷² Opprinnelig var hirden kongens personlige følge og vaktstyrke. Etter hvert gikk deres rolle mer over til å være innehavere av tjenestestillinger for kongen, med lønn fra ham. Foruten administrative oppgaver skulle hirden fortsatt følge kongen i krig, samt delta i riksstyrima.⁷³ Kongens hird var midtpunktet i samfunnet, det var her de store rikdommene var samlet.⁷⁴ Hirden ble regulert av loven som gjaldt for kongens hird og den statstjenesten som var knyttet til den; hirdskråen. Den gjengir plikter og rettigheter for de enkelte ombudene. Hskr operer med et tjenestehierarki med kongen på toppen, deretter hertug og jarl, lendmenn, hirdstjore, hirdmenn, deretter lavere titler. Hskr regulerte forholdet mellom hirdmennene og kongen, og forholdene innad i hirden.⁷⁵

I Norge hadde egenkirkevesenet vært utbredt siden misjonstiden, med arverett for etterkommerne. Systemet innebar en eierrettighet til en kirke for den personen som bygget kirken, med rett til å tilsette prest. I prinsippet var dette i strid med kanonisk rett; i følge denne skulle biskopen tilsette sokneprestene.⁷⁶ Egenkirkevesenet ble opphevet i Norge omkring midten av 1100-tallet, og rettighetene for kirkegrunnleggeren ble omgjort til kun å innebære tilsynsrett med kirkene og presentasjonsrett av prester til kirken. Denne retten kaltes *Ius presentandi*; retten til å presentere prestemener til vigsel, og var det viktigste elementet i patronatsretten. Patronatsrett erstattet slik egenkirkesystemet.⁷⁷ Kong Sverre Sigurdsson gjorde krav på de gamle egenkirkerettene, men frafalt siden dette. Håkon Håkonsson fikk i 1246-1247 innvilget patronatsrett for en del kirker han selv bygget i rikets utkant og i tilknytning til kongsgårdene. Patronatsretten gjaldt også hans etterkommere.⁷⁸

Jamfør Hskr skulle kongen helst ha to hirdprester i hirden sin. Hirdprestenes oppgave var å sørge for kongens åndelige helse, samt gi ham råd.⁷⁹ De var faste kongelige

---

⁷² Orning, *Norvegr*, s. 155-156.

⁷³ Helle, *Norge blir en stat*, s. 201-202.

⁷⁴ Jón Viðar Sigurðsson, *Den vennlige vikingen*, s. 78.

⁷⁵ Hskr gjaldt også kongens menn i skattlandene, og kongen kunne slik påvirke politikken der. Dermed var islandske hirdmenn var forpliktet av Hskr lenge før Island kom under norsk herredømme. Se Randi Bjørhol Wærdahl, *Norges konges rike og hans skattland. Kongemakt og statsutvikling i den norrøne verden i middelalderen*, doktorgradsavhandling, NTNU, 2006, s. 119-120.

⁷⁶ KLNLM, bind XIII, s. 136.

⁷⁷ Helle, *Norge blir en stat*, s. 50.

⁷⁸ Gjennom Sættargjorden i Tunsberg ble innsettelsesrett igjen gitt biskopene, også i de kongelige kapellene, men denne bestemmelsen ble trolig ikke overholdt særlig nøye, se KLNLM, bind XIII, s. 140-142.

⁷⁹ Orning, *Norvegr*, s. 146.

embetsmenn, med tjeneste som vanlige hirdmenn ved siden av sine geistlige funksjoner.⁸⁰ Hirdprestene var ledere for de kongelige kapellene. Disse var utskilt fra kirkens kontroll, og sto direkte kontroll av kongen, og fikk etter hvert betydning som politisk-administrative sentra. Fire av patronatskirkene var også kollegiatkirker, utstyrt med egen prest og eget kapittel. Kollegiatkirkene ble ledet av et kollegiatkapittel, en organisasjonsform som tilsvarte domkapitlene, med unntak av deltakelse i biskopens råd.⁸¹ Begrepet kapellgeistlighet blir brukt om presteskapet ved de kongelige kapellene i Norge. De ble organisert som egen institusjon under Håkon V, og representerte en utvikling av hirdprestinstitusjonen.⁸² Kapellgeistligheten var basert på de kongelige kapellene, og ble opprettet og kontrollert av kongemakta fra Håkon Håkonssons tid. De kapellgeistlige var kongens hirdmenn, med samme troskapsforhold til ham som hirden for øvrig.⁸³ Hensikten med å bygge ut kapellorganisasjonen må blant annet ha vært at kongen gjennom kapellgeistligheten skaffet seg dyktige medarbeidere som var bundet til ham gjennom samme tjenesteplikt som verdslige håndgangne menn, og som samtidig sto friere i forhold til biskopen enn andre geistlige.⁸⁴ Jón Viðar Sigurðsson hevder at vi kan regne med at mange av kongens hirdmenn også var hans venner, særlig de mest sentrale personene i hans styringssystem. Dette vennskapet innebar dobbelt lojalitetsplikt. Kongen kunne kreve lydighet av sine undersåtter på grunn av sin overordnede posisjon. Denne lojaliteten var absolutt; kongen var samfunnets suverene leder. I Norge ble det gamle ættaristokratiet i løpet av middelalderen erstattet med et tjenestearistokrati, hvor aristokratiets medlemmer bygget sin makt på embetene de hadde fått tildelt fra kongen.⁸⁵

2.1.3 – Verdslig jurisdiksjon

Jurisdiksjonen var delt mellom kongemakta og kirken i middelalderen, og en viktig inntektskilde for dem begge. Verdslig jurisdiksjon i kirkelige saker var likevel utbredt i Norge, og dette førte til en prinsipiell strid om rettsutøvingen på slutten av 1200-tallet.⁸⁶ Rettsåndhevelse var det viktigste uttrykket for politisk makt i middelalderen, og en viktig faktor i statsutviklinga. I Norge hadde man regionale ting, og det fant trolig sted lovgivende

---

⁸⁰ Sverre Bagge, *Den kongelige kapellgeistlighet, 1150-1319* (Bergen: Universitetsforlaget, 1976), s. 75-76.

⁸¹ KLN, bind VIII, s. 626.

⁸² KLN, bind VIII, s. 256-257.

⁸³ Jón Viðar Sigurðsson, *Det norrøne samfunnet. Vikingen, kongen, erkebiskopen og bonden* (Oslo: Pax, 2008), s. 131.

⁸⁴ Helle, *Bergen bys historie*, s. 566.

⁸⁵ Jón Viðar Sigurðsson, *Den vennlige vikingen*, s. 80-81.

⁸⁶ Sverre Bagge, «Kapittel 1. Skandinavisk statsdannelse», i Sverre Bagge et al. (red.), *Statsutvikling i Skandinavia i middelalderen* (Oslo: Dreyers, 2012), s. 28.

virksomhet på disse lagtingene allerede fra 800-tallet. Lovene ble laget der, av tingmennene. Kongens mulighet til å blande seg inn i konflikter var begrenset på 1100 og 1200 tallet, og de regionale lovene behandlet først og fremst forhold mellom individer, ikke mellom en offentlig autoritet og et individ.⁸⁷ Den store endringen i jurisdiksjonen skjedde ved innblanding fra kirken og kongemakta. Nye lover ble innført og rettssystemet ble profesjonalisert. Kongemakta fikk først kontroll over initiativet til nye lover, men måtte fortsatt ha støtte fra lagtingene. I løpet av 1200-tallet ble kongen den eneste lovgiveren. Landsdekkende lover ble påbegynt under kong Magnus Erlingsson (1161-1184) og Håkon Håkonsson, men ble først fullført av Magnus Lagabøter. Det norske riket hadde fortsatt ikke felles lov, men en felles lovgiver fra og med hans regjeringstid.⁸⁸

2.1.4 – Tronfølgesystemet

Tronfølgelov refererer til rettsprinsippet som ble brukt som begrunnelse for hvem som skulle overta tronen etter en avdød konge, samt formene for tronskiftet. Fra germansk tradisjon var det vanlig med en kombinasjon av arv og valg. Slik var det også i Norden. Kongen skulle velges på tinget; et uttrykk for folkets prøving av kongsemnets rett.⁸⁹ I Norge ble arveretten på sikt sterkest betont i tronfølgespørsmål. Midt på 1100-tallet gikk man i Norge fra en tradisjonelt forankret tronfølgeoppfatning om at alle etterfølgere av Olav den hellige kunne bli konger, til fastsettelsen av en tronfølgelov i tråd med kirkelige idealer. Dette skjedde i forbindelse med Magnus Erlingssons kroning i 1163. Alle kongssønner hadde ikke lenger arverett, og landet skulle kun ha én konge av gangen, nemlig den eldste, ektefødte sønnen av den siste kongen.⁹⁰ Arveretten ble regulert gjennom primogenitur og legitim fødsel, der eldste ektefødte sønn stilte før andre ektefødte kongssønner, som igjen stilte før de andre nærmeste arvingene. Kandidaten skulle likevel fortsatt «tas» til konge etter gammel skikk. Loven fra 1163 la konungstekja-seremonien til et riksmøte, der episkopatet fikk vetorett, mens bøndene beholdt den formelle valgretten. Flere lokale hyllinger på de regionale tingene ble altså erstattet av ett landsdekkende møte. Dette ble endelig fastslått gjennom Håkon Håkonssons tronfølgelov fra 1260. Loven stadfestet arvekongedømme med obligatorisk konungstekja av kongsemnet på riksmøte. Håkons tronfølgelov var grunnet på en arverekkefølge basert på

---

⁸⁷ Bagge, *From Viking Stronghold*, s. 179, 181, 188, 190-191.

⁸⁸ Jón Viðar Sigurðsson, *Det norrøne samfunnet*, s. 135-137.

⁸⁹ Konungstekja var den sentrale handlinga i tronskiftet, hvor kongsemnet ba tingallmuen om å bli tatt til konge. Den nye kongen måtte deretter love å holde lov og landsrett, og folket sverget ham troskap. En av de gjeveste bøndene ga kongenavnet. Det var først gjennom konghyllinga at kongsemnet ble lovlig konge. Se KLNLM, bind XVIII, s. 689-692.

⁹⁰ Orning, *Norvegr*, s. 141.

legitimitet og primogenitur. Arvesystemet ble videre innskjerpet i MLI fra 1273.⁹¹ Enekedømmet og rikssvalg erstattet altså lokale hyllinger og samkedømmet.⁹²

2.1.5 – Den norske kirken

Norge ble kristnet omkring år 1000, og den kirkelige organisasjonsstrukturen utviklet seg relativt raskt etter dette. Landet var først en del av Hamburg-Bremen og senere Lund kirkeprovins. Det ble etablert egne biskpedømmet på Senja (senere flyttet til Bergen), i Nidaros og i Oslo i løpet av de første hundre årene etter kristningen. Deretter tilkom Stavanger biskpedømme omkring 1120. Biskpedømmene ble inndelt i mindre sokneenheter, og det er sannsynlig at det fantes rundt 6000 soknekirker i Norge omkring år 1200.⁹³ Nidaros kirkeprovins ble opprettet i 1152, og inkluderte ti biskpedømmet.⁹⁴ I forbindelse med opprettelsen av kirkeprovinsen ga kongemakta avkall på retten til å velge prelater, og erkebiskopet fikk dessuten ulike økonomiske privilegier i løpet av Magnus Erlingssons regjeringstid. Kirken økte sin selvstendighet økonomisk og politisk og kom slik organisatorisk styrket ut av opprettelsen av kirkeprovinsen, på bekostning av kongemakta.⁹⁵ I følge Sverre Bagge var det var vanlig politikk å la selvstendige kongeriker bli egne kirkeprovinser. Dette var også et middel til å knytte perifere områder nærmere kurien. En egen erkebiskpestol ga landet prestisje, og løsrev Norge fra dansk kontroll over kirken. Nidaros var et kirkelig sentrum som pekte seg ut som senter i den nye provinsen, som Nordens viktigste pilgrimsmål, fordi Olav den hellige (1015-1028) var gravlagt der.⁹⁶

Helheten av de selvstendige kirkene og kirkeprovinsene utgjorde den allmenne, kristne kirken, universalkirken, *ecclesia universalis*, ledet av paven i Roma. Fra pave Gregorius VIII (1073-1085) ble tanken om paven som Peters etterfølger og Kristi stedfortreder videreutviklet, og dette ga ham rett til å gripe inn i de lokale kirkeorganisasjonene. Denne ideologien førte til en kamp om autonomi for paven.⁹⁷ Et skifte skjedde etter fjerde Laterankonsil i 1215, som

---

⁹¹ KLN, bind XVIII, s. 689-692.

⁹² Helle, *Norge blir en stat*, s. 60-62.

⁹³ Jón Viðar Sigurðsson, *Kristninga i Norden 750-1200* (Oslo: Det Norske Samlaget, 2003), s. 77.

⁹⁴ Jón Viðar Sigurðsson, *Det norrøne samfunnet*, s. 148. Den nye provinsen omfattet de fem norske biskpedømmene (inkludert Hamar, som ble skilt ut fra Oslo biskpedømme), de to islandske, Hólar og Skálholt, og i tillegg Gardar, Færøyene, Orknøyene og Sudrøyene/Man.

⁹⁵ Sverre Bagge, «Den heroiske tid – kirkereform og kirkekamp 1153-1214», i Steinar Imsen (red.), *Ecclesia Nidrosiensis 1153-1537. Søkelys på Nidaroskirkens og Nidarprovinsens historie* (Trondheim: Tapir, 2003), s. 53, 55.

⁹⁶ Ibid.

⁹⁷

utgjorde et nytt steg på veien til pavelig universalisme. Etter dette ble det en tettere kontroll med hele den romersk-katolske kirken.⁹⁸

2.1.6 – Kirkens organisasjon og hierarki

Erkebiskopen var den fornemste lederen i sin kirkeprovins i middelalderen, og erkebispedømmet var direkte underlagt paven.⁹⁹ Erkebiskopene kunne gripe inn mot de andre biskopene med suspensjon, personlig interdikt og bannsetting, men bare paven kunne avsette biskoper. De kunne også fungere som andreinstans i rettsutøvinga i biskopenes område. Videre kunne de foreta visitaser og dele ut avlat i hele kirkeprovinsen. De kunne derimot ikke gripe inn i biskopenes myndighetsområde med mindre biskopene handlet på en ulovlig måte. Normalt skulle korrespondanse mellom biskopene og pavestolen skje gjennom erkebiskopen. Erkebispesetet fikk større bevilgninger enn de andre bispesetene og større innrømmelser fra kongemakta, særlig av kong Magnus Erlingsson. Erkebiskopen representerte kirken overfor verdslige myndigheter, og var ofte deltaker på regulære riksmøter fra 1152.¹⁰⁰ Jamfør bestemmelser fra 1153 skulle ny erkebiskop velges på en provinsialsynode, og domkapitlet i Nidaros er ikke spesielt nevnt i forbindelse med dette. Trolig var meningen med bestemmelsen at biskopene skulle velge den nye erkebiskopen, i samråd med de geistlige ved erkebispesetet, og lekfolkene der. På 1200-tallet ble imidlertid den nye erkebiskopen valgt av domkapitlet i Nidaros alene. I en del tilfeller ble erkebiskopen utnevnt av kongen eller providert av paven etter henvendelse fra kongen. Erkebiskopen skulle etter valget begi seg til kurien i Roma for å motta palliet der.¹⁰¹ Geografisk sett var avstanden til verdslig sentralmakt større for erkebispesetet i forhold til enkelte av de andre bispesetene. Dette innebar at enkelte av bispesetene befant seg geografisk nærmere den verdslige sentralmakta enn det mer avsidesliggende erkebispesetet.

Bispedømmene utgjorde kjernen i kirkens organisasjon. Biskopen var forstander for en territorielt avgrenset delkirke, biskopens stift. Han ledet presteskapet der, og hadde tredobbelt myndighet: vigselfmyndighet, læremyndighet og lovgivende/administrativ/dømmende myndighet.¹⁰² Bispeembetet var derfor svært betydningsfullt. Inndelinga i bispedømmer inne-

---

⁹⁸ Anthony Perron, «Metropolitan Might and Papal Power on the Latin-Christian Frontier: Transforming the Danish Church Around the Time of the Fourth Lateran Council», *The Catholic Historical Review*, 89.2 (2003), s. 182-212.

⁹⁹ Bagge, *From Viking Stronghold*, s. 230.

¹⁰⁰ KLN, bind XX, s. 564-565, 568-571.

¹⁰¹ Arne Odd Johnsen, «Fra den eldste tid til 1252», i Arne Fjellbu et al. (red.), *Nidaros erkebispesetol og bispesete. 1153-1953* (Oslo: Land og kirke, 1955), s. 254.

¹⁰² Jón Viðar Sigurðsson, *Det norrøne samfunnet*, s. 149-151.

bar et klart hierarki og en territoriell avgrensning, en profesjonalisering av medlemmene og en utstrakt kontroll over folks liv, i tillegg til at bispesetet var en stor skattemottaker. Dette må ha vært et steg i retning av byråkratisering, selv om det kunne være stor forskjell mellom ideologi og praksis.¹⁰³

I Norge ble det grunnlagt domkapitler ved alle bispesetene. Korsbrødrene ved domkapitlet deltok i styringa av bispedømmet, og hadde formelt retten til å velge biskoper.¹⁰⁴ Valg av biskoper var fra den eldste tid et rent kirkelig anliggende. Etter hvert begynte keisere, konger og fyrster å forbeholde seg retten til å godkjenne valgene, eller til og med å tilsette biskopen. Laterankonsilet i 1139 bekreftet kravet om at valgene skulle skje uten lekmenns innblanding, dette ble uttrykkelig forbudt av pave Gregorius IX (1227-1241) i 1234. Likevel ble det ingen umiddelbar slutt på den sterke tradisjonen for kongelig innblanding i Norge. Fra og med Laterankonsilet i 1179 ble det stilt krav til at biskopen skulle være ektefødt og minst 32 år gammel. En ordensgeistlig kunne bare foreslås, ikke velges. Slik postulasjon kunne også skje dersom kandidaten ikke fylte kravene. Fra midt på 1200-tallet ble det vanligere at pavemakta blandet seg inn ved å selv utnevne kandidater. Dette skjedde spesielt i tilfeller der paven hadde kassert valg eller postulasjon av et biskopemne. Etter å ha fått tilslag av erkebiskopen eller paven kunne kandidaten konsekres, og før dette avla kandidaten troskapsed til erkebiskopen eller paven. Biskopen hadde etter ordinasjonen selv rett til å ordinere prester, diakoner og lavere klerker. Embetet utgjorde toppen av det sosiale-kirkelige hierarkiet. Mange biskoper hadde betydelige egne ressurser, men først og fremst skulle de underholdes av jordeiendommene som tilhørte bispestolen.¹⁰⁵ Biskopene opptrådte som politiske ledere i sitt bispedømme og i andre politiske relasjoner.¹⁰⁶ I alle de nordiske landa ble biskopene på grunn av dette viklet inn i innbyrdesstridene på 1100- og 1200-tallet.¹⁰⁷

Geistligheten ved domkirken som var tilknyttet bispesetet utgjorde et domkapittel og var biskopens faste rådgivere. Domkapitlet ble vanligvis ledet av en prost eller en erkediakon, som fungerte som biskopens høyre hånd.¹⁰⁸ Det økonomiske grunnlaget til domkapitlene var normalt avkastningen fra donerte jordeiendommer, andeler i tiendeinnbetalingen, testamentgaver og lignende. Korsbrødre ved domkapitlet delte domkapitlets eiendomsinntekter. Hver korsbror hadde normalt rett til å stemme i kapitlet, en plass i koret og

---

¹⁰³ Bagge, *From Viking Stronghold*, s. 232.

¹⁰⁴ KLNLM, bind III, s. 185-186.

¹⁰⁵ KLNLM, bind I, s. 610-619, 621.

¹⁰⁶ Bagge, *From Viking Stronghold*, s. 274.

¹⁰⁷ KLNLM, bind I, s. 610-619, 621.

¹⁰⁸ KLNLM, bind III, s. 185-186, KLNLM, VXX, s. 572-574

et eget prebende.¹⁰⁹ Prebendet innebar inntekter tillagt et kirkelig embete, særlig fra jordeiendom. Begrepet blir også brukt som betegnelse på selve jordeiendommen. Etter hvert som inntektene fra prebendene ble for lite å livnære seg på begynte man å også legge til inntektene fra prebender som tilhørte soknekirker og kapell.¹¹⁰ I tillegg hadde domkapitlet felles gods bestående av jordeiendommer og kirkeinntekter, som ble brukt til å betale domkapitlets felles utgifter. I tillegg til domkapitlets ordinære eiendommer kom prebender gitt på spesielle vilkår, for eksempel reservert som økonomisk grunnlag for domkapitlets medlemmer.¹¹¹ Alle fullmyndige korsbrødre hadde rett til å stemme i biskopvalg. I valg av biskoper til bispeseter uten domkapittel lå valgretten fra 1200-tallet hos domkapitlet ved erkebispesetet. Sine egne medlemmer valgte domkapitlene selv fram til 1300-tallet. Biskopene var bundet til å innhente domkapitlets råd i viktige saker, og kunne for eksempel ikke gi bort kirkeeiendommer uten domkapitlets samtykke. Ved bispevakanse ble doms- og forvaltningsmyndighet overført til domkapitlet.¹¹²

Prestestanden som helhet innebar alle dem som var utvalgt til å sørge for gudstjenester eller lede kirken. Klerkene var inndelt i sju vigselfrader. Prest, diakon og subdiakon var de øverste gradene, kalt *ordines majores*. Hver grad hadde egne fullmakter og arbeidsområder. Høyere grads vigselfrader krevde avholdenhet og sølibat.¹¹³ Den kanoniske retten satte visse vilkår for å bli vigselfrader, blant annet ingen kroppslige lyter og ekte fødsel. Prestens utdannelse skjedde ved domkirken. Der gjennomgikk man de lavere vigselfradene på vei til full vigselfrader. Som fullt utdannet arbeidet prestene i ulike stillinger, som sokneprester, domkirkeprester, kapellaner for biskopen og så videre. Dessuten fantes det regulære prester, altså prestevierte munkar. Foruten vigselfrader kunne prestene inneha ulike høyere administrative eller religiøse embeter, som erkeprester og erkediakon, biskop og erkebiskop, samt embeter i den verdslige riksstyring.

Forholdet mellom biskopene og erkebiskopene var ikke klart definert i middelalderen, erkebiskopen var formelt sett bare *primus inter pares* – den fremste blant likemenn.¹¹⁴ Samtidig hadde erkebiskopen det overordnede ansvaret for det som skjedde i hans kirke-

---

¹⁰⁹ Johnsen, «Fra den eldste tid til 1252», s. 252-253

¹¹⁰ «Prebende» [online], i *Store norske leksikon*. KLN, bind XIII, s. 417.

¹¹¹ KLN, bind III, s. 190-191.

¹¹² KLN, bind III, s. 185-186, 189, 193, 197. Se også Johnsen, «Fra den eldste tid til 1252», s. 252-253.

Erkebiskopen hadde domsrett i saker som hørte til geistlig jurisdiksjon, og felte dom i slike saker i samråd med domkapitlene. Ved erkebiskopens fravær hadde korsbrødrene i Nidaros jurisdiksjonsrett i kirkesaker som ble fremmet ved erkebispesetet.

¹¹³ Gregor IX påbød i 1237 å avskaffe presteekteskap, og dette ble lovfestet i de yngre kristenrettene. Dette gjaldt alle med høyere vigselfrader, også diakoner og subdiakonar. KLN, bind XII, s. 657-664 og KLN, bind VIII, s. 573-577.

¹¹⁴ Bagge, *From Viking Stronghold*, s. 231.

provins. De øvrige biskopene i provinsen var «medbisper» - erkebiskopen skulle bekrefte valget av og innvie nye biskoper i sin provins, og motta lydighetsløfter fra dem. Erkebiskopen var i prinsippet ikke tydelig hierarkisk overordnet i følge kanonisk rett, men ble likevel tillagt en rekke rettigheter som innebar kontroll over hele kirkeprovinsen, i utgangspunktet i grenseland til legalt.¹¹⁵ Dokumentene rundt opprettelsen av Nidaros erkebispesete sier lite om erkebiskopens jurisdiksjon over bispedømmene, men viser tydelig at den sentrale makta i kirkeprovinsen skulle ligge hos erkebispesetet i Nidaros. Pavemakta aksepterte erkebiskopens juridiske herredømme over de regionale bispedømmene. Kurien fortsatte å støtte erkebiskopens makt over kirkeprovinsen selv i perioden etter det fjerde Laterankonsil, hvoretter pavemaktas toleranse for regionale hierarkier generelt sett falt. Selv på høyden av pavemaktas arbeid for å stille episkopatet direkte under kontroll av pavemakta, uten mellomledd som erkebispesetets overautoritet, aksepterte pavemakta fortsatt den opphøyde stillinga erkebispesetet i Nidaros hadde over de andre bispedømmene. Dette var nært knyttet sammen med kirkeprovinsens perifere beliggenhet og relative fattigdom i det kristne Europa, og er forståelig fordi lang avstand til pavemakta gjorde direkte kontakt vanskelig.¹¹⁶ Man skulle forvente at den spesielle makta til erkebiskopen ville smuldre vekk etter hvert som utkanten ble bedre assimilert i kirkeorganisasjonen. Makta til erkebiskopen fortsatte likevel å eksistere på grensen til kanonisk rett langt inn i det trettende året, men var like fullt utbredt i de geografisk perifere kirkeprovinsene i Europa.¹¹⁷

I høymiddelalderen opererte en rekke ulike munke- og nonneordener i Norge. Klostrene spilte en sentral rolle for kristendommen, som lærdomssentre og som sentre for skriftkyndighet. De tidligste ordenene var av monastisk type, der munkene levde sammen i broderskap i et kloster, ledet av en klosterforstander, normalt abbeden. Klostrene var i prinsippet avsondret fra allmennheten i bygningsform og livsform. Munkene fulgte ordensreglene, var bundet til sitt kloster og skulle opphold seg der, med mindre abbeden påbød dem noe annet.¹¹⁸ I Norge sto biskoper og konger for grunnleggelsen av de fleste klostrene, som ble grunnlagt fra 1100-tallet av. I de første hundre og femti år med norsk klostergrunnleggelse dominerte Benediktinerordenen, cistercienserne og augustinerne. På 1200-tallet fikk de konkurranse av

---

¹¹⁵ Anthony Perron, «'Ius Metropolitum' on the Norwegian Periphery from Nicholas Breakspear to William of Sabina», i O. Mersialo (red.), *Frontiers in the Middle Ages: Proceedings of the Third European Congress of Medieval Studies, (Jyväskylä, 10-14 June 2003)*, utgitt av Fédération internationale des instituts d'études médiévales (Louvain-la-Neuve: Brepols, 2006), s. 239, 242.

¹¹⁶ Perron, «'Ius Metropolitum'», s. 243, 248-250.

¹¹⁷ Perron, «'Ius Metropolitum'», s. 244.

¹¹⁸ Helle, *Bergen bys historie*, s. 606-607.

dominikanerne og fransiskanerne.¹¹⁹ Dominikanere og fransiskanere ikke munkes i vanlig forstand, og deres ordenshus var ikke klostre som brødrene var fast bundet til. Begge hadde særlige pavelige privilegier; de var unndratt biskopens jurisdiksjon, og sorterte i stedet under egne sentraliserte ordensorganisasjoner, som igjen sto under paven. De fikk også lov til å utøve de samme oppgavene som sokneprestene; høre skriftemål, gi syndsforlatelse og sakramenter, pålegge botsstraffer og begrave folk i sine egne kirker og kirkegårder. Dette satte dem i et konkurranseforhold til sekulærgeistligheten, fordi de delte inntektsgrunnlag med dem.¹²⁰

2.1.7 – Kirkens jurisdiksjon

Alt fra urkirkens oppkomst fantes det en omfattende kanonisk rett, som ble videreutviklet og fikk større rekkevidde etter den romerske statskirkens tilblivelse. De store kirkemøtene i Nikea og Konstantinopel avgjorde ikke bare avgjørende trosspørsmål, de antok også kirkerettslige bestemmelser, canones. De romerske biskopene avsa dessuten avgjørelser i rettsspørsmål. Etter hvert samlet og tilgjengeliggjorde man disse rettskildene.¹²¹ En av de mest kjente lovbearbeiderne var Gratianus, som omkring 1140 sammenstilte og bearbeidet det eldre lov materialet i lovsamlinga kalt *Decretum Gratiani*. Dette ble den mest brukte kirkerettslige lovboka i den etterfølgende tiden.¹²² Pave Gregorius IX publiserte i 1234 en omfattende dekretsamling som ble pålagt brukt ved rettsskolen og ved domstolene. Grunnprinsippene i kanonisk rett var blant annet pavens universelle makt over hele kirken, geistlighetens rett til å styre kirken uten innblanding fra lekmenn, herunder kontroll på tilsetting av geistlige, samt full eiendomsrett til kirkegods.¹²³ Innføringa av kanonisk rett i Norge mislyktes delvis som følge av manglende lokale tilpasninger. I den norske kirkeprovinsen ble Laterankonsilets bestemmelser fra 1215 bare fremmet i de tilfeller der det passet seg med de lokale forholdene. Retten til kanoniske bispevalg fikk derimot relativt god framgang i Norge.¹²⁴

Kirkeretten regulerte menneskets indre forhold til Gud og ytre forhold til hverandre.¹²⁵ De enkelte lands kirkeretter ble på sikt bestående av lokale lovforordninger, kanonisk rett og

---

¹¹⁹ Jón Viðar Sigurðsson, *Det norrøne samfunnet*, s. 158-160.

¹²⁰ Helle, *Bergen bys historie*, s. 608-610.

¹²¹ KLNLM, bind VIII, s. 222.

¹²² Bagge, «Den heroiske tid», s. 56.

¹²³ KLNLM, bind VIII, s. 222.

¹²⁴ Blant annet var det vanskelig å gjennomføre at geistlige skulle oppgi alle verdslige embeter og verv, noe som både var lite gjennomførbart i praksis, og som sto i motstrid til en lang tradisjon. Årlige provinsialkonsiler var heller ikke gjennomførbart i en kirkeprovins med så stor utstrekning som den norske. Johnsen, «Fra den eldste tid til 1252», s. 246-247.

¹²⁵ KLNLM, bind VIII, s. 33-39.

elementer fra verdslig lovgivning. Kristenrettene hadde i Norge tradisjonelt blitt vedtatt av bøndene på lagtingene. Den første kristenretten i Norge skal etter sigende ha blitt innført av Olav den hellige i forbindelse med Mostertinget. På dette tidspunktet var den kanoniske retten ennå ikke kodifisert. Kanonisk rett ble tatt inn i norsk lovgivning først etter Nikolas Breakspears legasjon til Norge i 1152. Mye tyder på at kardinal Nikolas gjorde framstøt for å fremme kirkens domsmyndighet i den nye kirkeprovinsen, og at den norske kongemakta godtok kirkens reformkrav for å få grunnlagt erkebispesetet.¹²⁶ Reformverket som ble innført i 1153 hadde tydelig som mål å frigjøre kirken fra kongemakta, organisatorisk, rettslig og økonomisk.¹²⁷ De nye elementene ble siden forkastet av kong Sverre, og uenigheten mellom kongemakta og kirken om kristenretten vedvarte i større eller mindre grad hele 1200-tallet.¹²⁸

Den kirkelige jurisdiksjonen ble utøvet av paven eller biskopene, men også til en viss grad av prestene. Biskopen hadde uinnskrenket domsmakt, men denne ble ofte overdratt til biskopens stedfortreder, fortrinnsvis prosten. Brudd på kristenrettene var ikke en forbrytelse mot en person, men mot Gud, og det var kirkens oppgave å forfølge handlingen på vegne av Ham. Rettsprosesser knyttet til kristenrettene ble likevel utført på tinget, og kristenretten fulgte verdslig domsprosess.¹²⁹

2.1.8 – Kirkens finanser

Kirkens inntekter var i hovedsak basert på de faste ytelsene tiende og landskyld.¹³⁰ Tinden utgjorde i prinsippet en tiendedel av landets samlede kornproduksjon, og skulle fordeles mellom biskopen, presten, kirkebygget og de fattige.¹³¹ Kirken disponerte store jordeiendommer, som var ervervet gjennom eget oppkjøp og gaver. Gjennom disse eiendommene krevde kirken inn store summer i landskyld. Dette ga sammen med tienden et overskudd i naturalia, og ble gjort til gjenstand for handelsvirksomhet.¹³² I tillegg fikk kirken inntekter gjennom sakefallet – bøteinntekter for brudd på kristenrettene. Dessuten tilkom tvungne ytelser i form av bispeskyss og bygging og vedlikehold av kirker. I tillegg til de faste inntektene fikk kirken gaver fra allmuen generelt og kongemakta spesielt. På slutten av 1200-tallet sluttet kongen med å utstede gave- og vernebrev, og begynte i stedet å gi privilegier

---

¹²⁶ KLNLM, bind X, s. 1-2.

¹²⁷ Helle, *Norge blir en stat*, s. 51.

¹²⁸ KLNLM, bind X, s. 1-2.

¹²⁹ KLNLM, bind VIII, s. 33-39.

¹³⁰ Audun Dybdahl, «Nidaros erkesetets økonomi», i Steinar Imsen (red.), *Ecclesia Nidrosiensis*, s. 314-315.

¹³¹ Orning, *Norgegr*, s. 136.

¹³² Helle, *Norge blir en stat*, s. 238.

grunnlagt i sine embetsinntekter.¹³³ Kirken hadde også et inntektst grunnlag gjennom frivillige sjelegaver. Disse gavene ble gitt til kirken med det mål å gjøre oppholdet i skjærsilden kortere. Som motytelse fikk giveren lest sjelemesser over seg og sin familie av mottakeren.¹³⁴ Fra 1152/1153 ble retten til å gi sjelegaver utvidet, på bekostning av odelsretten, en tiendepart av odelsgodset kunne gis til kirken. Erkebiskopen og en del andre geistlige hadde personlig skattefrihet, og etter hvert også skattefrihet for et gitt antall tjenere.¹³⁵

Summen av organisatoriske, juridiske og økonomiske faktorer var sammen med på å skape spillerom for kongemaktas og kirkens representanter. Dette spillerommet kunne benyttes eller utnyttet til fordel for institusjonen eller for individene. Åpninger i systemet skapte muligheter for å handle selvstendig, men også der systemet i utgangspunktet virker lukket synes det å ha ligget muligheter i en pragmatisk holdning til mål og midler. Dette vil jeg komme tilbake til i den kommende delen av oppgaven.

---

¹³³ Bagge, «Skandinavisk statsdannelse», s. 21.

¹³⁴ Orning, *Norge*, s. 166.

¹³⁵ Helle, *Norge blir en stat*, s. 238.

Kapittel 3

3.1 – En analyse av Håkon Håkonssons forhold til noen utvalgte norske prelater

I løpet av sine 46 år som norsk konge var Håkon Håkonsson i utstrakt grad i kontakt med den norske geistligheten, men også med pavesetet i Roma. Både HHs og diplomaterialet forteller mye om samhandling mellom kongemakt og kirke, og da spesielt om Håkons forhold til de norske erkebiskopene og biskopene. Jeg vil begynne analysen av denne samhandlinga med å ta utgangspunkt i en episode fra HHs, den samme episoden som ble sitert i innledningen av denne oppgaven.

3.1.1 – Kongelig innblanding i erkebispevalg: Håkons relasjon til erkebiskopene Guttorm og Peter

I 1224 døde erkebiskop Guttorm (1215-1224), og i hans sted ble Sigurd, abbed av Tautra, valgt til ny erkebiskop av korsbrødrene i Nidaros. Dette skjedde i samråd med Skule Bårdsson. Skule hadde vært riksforstander til Håkon nådde myndighetsalder, og hadde i mange år vært landets ledende politiske skikkelse. Via brev til kongen søkte domkapitlet og jarlen Håkons godkjennelse for valget. Han ga imidlertid ikke sin tilslutning, men valgte i stedet å oppfordre paven til å vigsle en annen kandidat; Peter fra Hustad (erkebiskop i perioden 1225-1226). I en situasjon der Håkon var i ferd med å overta stadig mer av riksstyringa framstår det som naturlig at han etter erkebiskop Guttorms død søkte å sikre seg en alliert innenfor den instansen som hadde betydd mest for motstanden mot hans tronkandidatur. Støtte i valget av Peter fikk Håkon av Oslos biskop Nikolas Arnesson. Slik oppstod det en situasjon der domkapitlet og kongen sendte hver sin innstilling om valget til paven i Roma, og der Håkons anmodning var den som fikk tilslag. I sagaen opplyses det nokså kort og konsist at Sigurd ikke var noen god venn av kongen¹³⁶ – dermed ble han heller ikke godtatt av ham. Jeg finner ingen grunn til å tvile på denne opplysningen, da den framstår som nøktern og verdinøytral.

Det er to svært interessante aspekter ved denne hendelsen. Kongens direkte inngripen i erkebispevalget, med positivt utfall for ham selv, samt korsbrødrenes reaksjon på dette. Kong Håkon hadde på dette tidspunktet lagt ungdommen bak seg, og var i stor grad på vei inn i en mer aktiv utøvelse av sitt kongeembete. Fra han ble valgt til norsk konge i 1217 hadde han i

---

¹³⁶ HHs, s. 108.

større eller mindre grad blitt motarbeidet av erkebiskop Guttorm og domkapitlet i Nidaros. Erkebispesetets offisielle standpunkt i tronarvingsspørsmålet var at Skule Bårdsson hadde et sterkere arvekrav på tronen enn Håkon, hvilket førte til konflikter ved kongevalget. Erkebiskop Guttorm og korsbrødrene i Nidaros framsto som enhetlige og institusjonstro da de valgte denne linja, fordi ektefødsel var et kirkelig ideal innenfor arverekkefølgen. Her stilte Skule sterkere enn Håkon, som var født utenfor ekteskap, først etter farens død.¹³⁷ Forholdet mellom kongen og erkebiskopen endret seg riktignok noe over tid. I følge sagaen nektet erkebiskopen å møte kongen med prosesjon da denne ankom Bergen i 1218, hvoretter han viste Håkon lite vennlighet og stilte seg tvilende til hans kongsrett.¹³⁸ I forbindelse med Håkons møte med Guttorm i Trondheim i 1222 skal erkebiskopen derimot vist kongen all ære. Sagaen omtaler et møte mellom de to på denne måten:

En gang spurte kongen hvorfor erkebiskopen var så lite vennlig mot ham da han var barn. Erkebiskopen svarte at det var andre som var skyld i det like mye som det var vond vilje fra hans side. Kongen fikk nå vite sannheten. Erkebiskopen lovet å komme til Bergen neste sommer, og da vise ham desto større heder på alle måter.¹³⁹

Denne passasjen forteller noe om at erkebiskop Guttorms motstand mot Håkon i det minste var på hell på dette tidspunktet. Hans egen begrunnelse for misforholdet, i det minste slik det er gjengitt i sagaen, synes imidlertid lite overbevisende. Mer nærliggende er det å tenke seg at Håkon på dette tidspunktet satt såpass trygt som konge at erkebiskopen ikke lenger kunne tillate seg å ensidig støtte sin foretrukne kongekandidat, Skule. Ved at kongsmora Inga på stevnet i Bergen i 1218 hadde båret jern for å bevise Håkons kongskrav, må dessuten noe av motstanden mot ham ha falt bort, i det denne jernbyrden ble tolket som et jærtegn fra Gud.¹⁴⁰ Sett i lys av erkebispesetets langvarige stridigheter med Håkons farfar Sverre Sigurdsson, finner jeg det rimelig å anta at erkebiskopen nødig på ny kan ha ønsket å havne på den ene siden av en konflikt mellom to tronpretender. I så fall gir det mening at han modererte sin (i hvert fall åpenlyse) motstand mot kong Håkon, i takt med en utvikling der Håkons kongsrett ble mer allment akseptert.

Omtrent samtidig som erkebiskopen og kongen møttes i Trondheim ga Håkon erkebispesetet rett til å slå mynt, noe som må anses å ha vært et betydelig privilegium. Dette

---

¹³⁷ Skules arverett som ektefødt blir flere ganger brukt som argument i sagaen. Se for eksempel HHs, s. 30, 34.

¹³⁸ HHs, s. 56-58.

¹³⁹ HHs, s. 88.

¹⁴⁰ HHs, s. 61. Det er interessant at den norske erkebiskopen tillot dette bevismiddelet, som hadde blitt forbudt etter fjerde Laterankonsil i 1215. Denne pragmatiske stillingtakingen i forhold til pavemaktas bestemmelser kan tolkes som et uttrykk for den relativt frie stillinga den norske geistligheten kunne innta fordi de befant seg i periferien av det kristne Europa. Om gudsdøm, se Steinar Imsen, «Gudsdøm» [online], i *Store Norske Leksikon*.

skjedde trolig våren 1222, altså forkant av stevnet i Bergen i 1223, der Håkons kongsrett ble endelig fastslått.¹⁴¹ En så betydelig innrømmelse fra Håkon til erkebispesetet kan vanskelig forstås som noe annet enn et politisk trekk for å mildne motstanden mot ham. I sagaens gjengivelse av Bergensstevnet framstår erkebiskopen som en modererende kraft, ikke entydig på parti med Håkon, og noe avventende etter å høre de andre deltakernes mening. I sluttforhandlingene bidro han til å sørge for en rimelig ordning i riksdelinga for Skules del.¹⁴² Jeg finner Guttorms opptreden på stevnet såpass løsningsorientert at den ikke kan tolkes som noen klar støtte til Håkon, selv om det er tydelig at hans holdning til kongen hadde endret seg kraftig fra 1217. Denne holdningsendringen synes å være pragmatisk heller enn religiøst forankra. Fra erkebiskop Guttorms tiltredelse i 1215 til hans død i 1224 var altså forholdet mellom ham og kongen ikke stabilt, men gjenstand for en viss grad av tillempling fra begge parter tidlig på 1220-tallet.

Ved valgtidspunktet for ny erkebiskop i 1224 var Peter av Hustad kannik ved domkapitlet i Nidaros. Det var også han som brakte brevet om erkebispevalget til kongen. Peter må i kraft av sin stilling som kannik trolig ha deltatt i valget av Sigurd til ny erkebiskop. Jeg finner det rimelig å anta at Peters møte med kong Håkon i forbindelse med overrekkelse av brevet må ha hatt betydning for at kongens valg falt på nettopp ham som sin motkandidat i erkebispevalget. Både sagaen og regestene forteller at pave Honorius III (1216-1227), etter å ha vigslet Peter til erkebiskop, oppfordret Håkon til å gi Peter sitt vennskap. Videre forteller kildene at Håkon ønsket Peter velkommen hjem, og at denne ba om kongens gunst og lovet ham sitt trofaste vennskap.¹⁴³ Jeg tolker denne hendelsen dithen at Peter brøt radikalt med sin egen institusjon, til fordel for en personlig relasjon med kongen.

I de kildene jeg har arbeidet med oppfatter jeg dette som en av de få anledningene der domkapitlet i Nidaros ikke opptrådte homogent som gruppe i det maktpolitiske spillet. Jeg oppfatter det slik at Peter, som i første omgang reiste ut som et sendebud for den gruppen geistlige som representerte selve definisjonsmakta til den norske kirken som institusjon, radikalt endret sin rolle i sitt møte med kongen i Oslo. Som sendebud for korsbrødrene opptrådte han som et uttrykk for den kirkelige organisasjons institusjonelle diplomati. Hans primære status må her sies å være den han innehadde som et gruppemedlem høyt oppe i kirkeorganisasjonens hierarki. I Oslo endret han derimot rolle, i det han på et nivå enten må

---

¹⁴¹ RN, bind 1, regest nummer 452.

¹⁴² HHs, s. 96-106.

¹⁴³ RN, bind 1, regest nummer 525-526 og HHs, s. 108, 138.

ha akseptert kongens ønske om å bli erkebiskop, eller selv fremmet dette forslaget. Selv om den nøyaktige bakgrunnen for disse omstendighetene forblir uvisse, er det i alle tilfeller klart at Peter gjennom sitt møte med kongen opptrådte som en enkeltaktør, tilsynelatende med egne ambisjoner og interesser som mål. På tvers av egen institusjonstilhørighet inngikk han en personlig relasjon med kongen. Denne relasjonen bærer preg av tradisjonell vennskapsinngåelse, der Peter trolig kunne tilby kongen støtte i bytte mot et maktembete. Begge deler kan oppfattes som immaterielle gaver i tradisjonell forstand. Riktignok forteller ikke kildematerialet eksplisitt at kong Håkon tilbød Peter sitt vennskap ved denne anledningen¹⁴⁴, men hans vrede over erkebiskopens senere meklingsforsøk mellom Håkon og Sigurd Ribbung tyder likevel på at dette vennskapet må ha vært gjensidig etablert.¹⁴⁵ HHs omtaler dessuten at kong Håkon takket Gud da han fikk høre at Peter var blitt tilkjent erkebispeembetet.¹⁴⁶

Tolkninga av Peters og kongens vennskap understøttes også av korsbrødrene i Nidaros' reaksjon på vigslingen av Peter. Sammen med Skule Bårdsson sendte korsbrødrene kong Håkon et brev, der kongen ble oppfordret til å behandle Peter «som enhver annen forræder mot kirken.»¹⁴⁷ Det synes tydelig at Peters brudd med de andre korsbrødrene ble oppfattet av dem som et brudd på lojaliteten mellom ham og institusjonen. Den nyvalgte erkebiskopen uttrykte da også bekymring for å ha pådratt seg korsbrødrenes uvennskap, hvorpå kongen tilbød seg å selv følge ham til Nidaros.¹⁴⁸ Homogeniteten innad i domkapitlet må altså sies å ha vært sviktende på dette tidspunktet. Jeg vil hevde at dette tyder på at kirkeorganisasjonens integrasjonsnivå fortsatt ikke var sterkt nok til å utkonurrere muligheten av å utnytte personlige relasjoner for enkeltaktører. Som institusjon var kirken her altså ikke i stand til å utøve kontroll over egen byråkratisk virksomhet. Dette tyder igjen på at institusjonaliseringsprosessen til den kirkelige organisasjonen ikke var fullgått på dette tidspunktet. Jeg vil i den videre analysen komme tilbake til flere liknende eksempler på dette.

I den videre beretningen om kong Håkons forhold til erkebiskop Peter synes forholdet mindre entydig positivt. Erkebiskopen deltok aktivt i forsøk på å forhandle om fred mellom Håkon, Skule Bårdsson og opprørsgruppen ribbungene. Som meklingsmann opptrådte han som et uttrykk for institusjonelt diplomati og samarbeid i riksstyrima. Trolig kan hans mål med

---

¹⁴⁴ HHs, s. 149-150.

¹⁴⁵ RN, bind 1, regest nummer 540.

¹⁴⁶ HHs, s. 136.

¹⁴⁷ RN, bind 1, regest nummer 528.

¹⁴⁸ RN, bind 1, regest nummer 525, 531 og HHs, s. 138.

meklingen ha vært å skape endelig fred i landet, en fred som ville gitt kirken ro til å bygge ut organisasjonsapparatet sitt.¹⁴⁹ Som nevnt tidligere reagerte kong Håkon svært negativt på denne innblanding. Ved én anledning fortelles det i HHs at Håkon i harme anklaget erkebiskopen for å bryte deres vennskap, og for å ha operert i fellesskap med sine tidligere motstandere, de andre korsbrødrene i Nidaros.¹⁵⁰ Etter dette omtales ikke relasjonen mellom kongen og erkebiskopen i kildene.

3.1.2 – Pavens rolle i erkebispevalget

Det er interessant at pave Honorius III støttet kong Håkons ønske om ny erkebiskop, og ikke ønsket til korsbrødrene og Skule. Kirkens institusjonelle oppbygning skulle tvert i mot tilsi at paven hadde forholdt seg til den hierarkiske maktstrukturen, der de lokale erkebispesetene utøvde den lokale myndigheten i sitt område. Selv om paven, som øverste leder av den katolske kirken, hadde endelig bestemmelsesrett i kirkelige anliggender, ville jeg likevel forventet at han støttet sin egen institusjon, framfor en lokal konge. Dette blir ikke mindre interessant av at den samme paven i 1220 hadde utstedt et vernebrev over Skule, som takk for hans hengivenhet overfor paven.¹⁵¹ Et av motargumentene mot Sigurd skal ha vært at han var innklaget til generalkapitlet i Citeaux på bakgrunn av tvilsom opptreden som abbed på Tautra. Han skal heller ikke ha vært tilsatt på korrekt måte, og derfor suspendert av det samme generalkapitlet så tidlig som i 1218. Arne Odd Johnsen hevder med bakgrunn i dette at både kong Håkon og paven derfor opptrådte helt korrekt i erkebispevalget.¹⁵² Jeg finner dette argumentet rimelig, men det forklarer likevel ikke hvorfor det var akkurat Peter som ble valgt i stedet. Det forklarer heller ikke at kongen fikk gjennomslag for sin kandidat; mer naturlig ville det vært om domkapitlet i Nidaros fikk postulere en ny kandidat etter avslaget. I myntprivilegiet fra 1222 er Peter oppført som vitne, kun med etternavn, og uten tittel, i motsetning til to av de andre korsbrødrene.¹⁵³ Dette må tolkes som at Peter ikke kan ha vært av de mest betydningsfulle korsbrødrene på dette tidspunktet. Jeg vil anta at det samme gjaldt tre år senere. Dette skulle tradisjonelt sett tilsi at det trolig fantes andre og mer opplagte kandidater til embetet innenfor domkapitlet.

Jeg antar at det må ha ligget andre beveggrunner bak pavens avgjørelse enn svakhetene ved Sigurds av Tautras kandidatur, idet paven tilsynelatende valgte å se bort i fra

---

¹⁴⁹ Slutten på den norske borgerkrigen i 1240 innebar da også på sikt en slik ro til å bygge ut både kongemaktas og kirkens organisasjonsapparat.

¹⁵⁰ HHs, s. 149-150.

¹⁵¹ RN, bind 1, regest nummer 437.

¹⁵² Johnsen, «Fra den eldste tid til 1252», s. 205.

¹⁵³ Johnsen, «Fra den eldste tid til 1252», s. 207. Se dessuten RN, bind 1, regest nummer 452.

sine egne underordnedes ønske og valgtrett. Disse underordnede ble dessuten støttet av en person paven tidligere hadde velsignet med sitt vern, nemlig Skule. Det er her nærliggende å skjule til det storpolitiske maktspeilet i Europa i perioden. Fra omkring midt på 1000-tallet hadde det utviklet seg et spent forhold mellom det tysk-romerske rikets keisermakt og pavemakta, noe som blant annet ga utslag i investiturstriden (avsluttet i 1122). Utover 1100- og 1200-tallet opererte keisermakta og pavemakta i stor grad i konkurranse med hverandre, som de to viktigste makthaverne i samtidas Europa.¹⁵⁴ Kong Håkon knyttet i løpet av sin regjeringstid god kontakt med det tysk-romerske rikets keiser Fredrik II (1220-1250), og det fant sted utstrakt utveksling av gaver og brev mellom de to.¹⁵⁵ Jeg finner det naturlig å anta at visshet om denne relasjonen mellom kong Håkon og keiser Fredrik II kan ha hatt betydning for hvordan pave Honorius III opptrådte i saken. I de kildene jeg har undersøkt finner jeg riktignok ikke noe sikkert belegg for kontakt mellom kongen og keiseren på det tidspunktet erkebispevalget foregikk, men HHs omtaler at Håkon høsten 1229 skrev brev til keiser Fredrik II og sine andre venner i utlandet.¹⁵⁶ Jeg mener det er rimelig å tolke dette som at det på dette tidspunktet forelå en etablert relasjon mellom kong Håkon og keiseren. Det må trolig ha vært av betydning for pavemakta å skaffe seg politiske støttespillere i hele sitt maktpolitiske område. Det synes rimelig at dette kan ha innebåret forsøk på å nøytralisere de relasjonene keiseren opprettet med europeiske konger.

Eksempelet på at paven støttet norske konger, på tross av den lokale geistlighetens vilje, er ikke enestående, og jeg vil komme tilbake til dette senere i denne oppgaven. I det kildematerialet jeg har behandlet i forbindelse med denne oppgaven er det norske erkebispevalget det første eksempelet jeg finner på at også pavemakta kan synes å opptre inkonsistent i forhold til eget institusjonshierarki. Slik inkonsistens kan betraktes som et eksempel på manglende integrasjon mellom pavemakta sentralt og de lokale erkebispesetene.

3.1.3 – Om relasjonen til biskop Nikolas av Oslo

Det er interessant å se hvordan biskop Nikolas stilte seg sammen med Håkon i saken om erkebispevalget. Kildematerialet forteller om stadige stridigheter mellom kongen og biskop Nikolas, der biskopen i noen tilfeller sverger kongen troskap, men like ofte framstilles som en sviker mot kongen.¹⁵⁷ Jevnt over ser det ut til at Oslo bispedømme først lå under for baglernes, deretter for biskop Nikolas' og så mer eller mindre for Skules påvirkning.

---

¹⁵⁴ Sverre Bagge, *Europa tar form. År 300 til 1350* (Oslo: Cappelen, 2004), s. 190-191, 222-223.

¹⁵⁵ Se for eksempel HHs, s. 201, 273, 309.

¹⁵⁶ HHs, s. 173.

¹⁵⁷ Se for eksempel HHs, s. 107, 116, 145.

Relasjonen mellom Håkon og biskop Nikolas bærer preg av å være av svært vekslende karakter. Jeg finner at dette samsvarer med Hans Jacob Ornings teori om nærhet og avstand i riksstyringa i Norge, der den tidlige statsmakta langt på vei manglet gjennomslag i periferien.¹⁵⁸ Biskop Nikolas viser seg i kildematerialet gjentatte ganger samarbeidsvillig overfor kongen når de to befant seg på samme sted, men like ofte opptrådte han som kongens motstander, på parti med Skule eller ribbungene. Jeg velger å tolke dette dithen at biskop Nikolas opptrådte svært pragmatisk i forhold til å underkaste seg kongemakta, men også i forhold til sin institusjonelle tilhørighet. Videre oppfatter jeg hans allianse Skule som et uttrykk for personlige ambisjoner og maktsøken, heller enn et uttrykk for tilslutning til den kirkelige institusjonens syn på tronfølgespørsmålet. Nettopp det at han føyde og underkastet seg kongen når denne befant seg i hans nærhet, men andre ganger opptrådte til ulempe for denne, må forstås som et uttrykk for at Nikolas drev et politisk spill som ikke kan knyttes til hans gruppetilhørighet i institusjonen kirken. Dette blir særlig tydelig ved erkebispervalget, i og med at dette er den ene anledningen der han støttet kongen mot Skule. Det er dessuten symptomatisk at det i samlingen av diplomer fra perioden foreligger et brev som antyder at biskop Nikolas ikke var fullt ut trofast mot kongen, og at dette brevet stammer fra omtrent samme periode som erkebispervalget skjedde.¹⁵⁹

Biskop Nikolas ble etterfulgt av Orm Øysteinsson. Om ham og kong Håkon forteller sagaen lite, ut over at kongen feiret jul i bispegården vinteren 1226-1227. Dessuten ser det ut til at biskop Orm ikke tok noen tydelig stilling i konflikten mellom Håkon og Skule; i slaget ved Oslo i 1240 kjempet vårbelger fra bispekastellet, men etter slaget ga biskopen birkebeinerne syndsforlatelse og dekket til middag for dem i bispegården.¹⁶⁰

3.1.4 – Et mønster trer fram: Håkons geistlige samarbeidspartnere

Over tid viser personlig inngripen i valg av prelater seg på mange måter å være et mønster i Håkons utøvelse av kongsgjerningen. I det minste synes dette å forekomme i de tilfellene der det kan sies å ha vært av betydning for kongen å skaffe seg samarbeidspartnere på steder som tidligere hadde vært kontrollert av hans uvenner.¹⁶¹ Særlig hans nettverksbygging innenfor de ulike bispesetene ser ut til å være del av en politisk strategi. I en del tilfeller er det ikke noe i kildematerialet som tyder på at kongen la seg opp i valget av nye biskoper og erkebiskoper,

---

¹⁵⁸ Ornings teorier om kongens maktutøvelse i sentrum og periferi kommer fram i konklusjonen av denne doktorgradsavhandlinga. Se Orning, *Uforutsigbarhet og nærvær*, s. 249-274.

¹⁵⁹ RN, bind 1, regest nummer 533 og HHs, s. 140.

¹⁶⁰ HHs, s. 157, 255, 263.

¹⁶¹ Uvennskap lar seg vanskeligere definere enn vennskap, men jeg velger å bruke termen når den blir benyttet i kildene, og som en negasjon til et definert vennskap.

for eksempel da Sørle (1253-1254) og Einar Smjorbak (1255-1263) ble valgt til ny norske erkebiskoper i henholdsvis 1252 og 1254, eller da Henrik Kårsson ble vigslet til ny biskop av Hólar i 1247.¹⁶² Kildematerialet forteller ikke noe om forholdet mellom erkebiskop Sørle og kong Håkon, mens Einar på sikt skulle vise seg bli nært knyttet til Håkons sønner Håkon unge og Magnus. Forholdet mellom kongssønnene og Einar må ha brakt erkebispesetet og kongemakta nærmere hverandre, men det er likevel tydelig at relasjonen mellom kongen selv og erkebiskopen var heller anstrengt.¹⁶³ Biskop Henrik framstår som en av kongens viktigste samarbeidspartnere i hans bestrebelser etter å få lagt Island under den norske krona.¹⁶⁴ De islandske høvdingene Håkon benyttet seg av for å fremme sin sak ble jevnlig byttet ut som følge av Håkons misnøye med hvordan de fremmet saken hans. Biskop Henrik ble imidlertid uavbrutt benyttet som sendebud for kongen over en periode på flere år. Dette må tolkes som at Henrik forble en trofast alliert av kong Håkon. Den samtidige biskop Ivar av Skálholt framstilles i motsetning til dette som ikke fullt så ivrig etter å fremme kong Håkons sak.¹⁶⁵

Ved andre anledninger synes det tydelig at kong Håkon grep direkte inn i valgene for å sikre at det ble valgt kandidater til hans fordel. Dette skjedde etter biskop Peter av Hamars død i 1259. Først ble korsbroren Lodin valgt til ny biskop, etter råd fra erkebiskop Einar. Men Lodin var i følge sagaen «ingen venn av kong Håkon.»¹⁶⁶ Håkon gjorde seg deretter stor møye med å få valget omgjort, blant annet ved å anke saken inn til paven. Til slutt endte saken med forlik mellom erkebiskopen og Håkon, og valget falt i stedet på Gillibert, som på dette tidspunktet var kongens klerk.¹⁶⁷ Saken framstår som en prinsipiell uenighet mellom erkebiskopen og kongen, der kongen til slutt fikk sin vilje i gjennom. Dette skjedde på tross av at erkebiskopen etter kanonisk rett skulle stå fritt til å utnevne biskoper, men likevel i samsvar med gammel sedvane om kongelig tilslag ved slike utnevnelser. Håkons innblanding i utnevnelssaker ser ut til å begrense seg til saker der han hadde sterke motforestillinger mot de aktuelle kandidatene, men det er klart at han på ingen måte oppga retten til å involvere seg i utnevnelsen av geistlige embeter. Motstanden mot Lodin gir mening i lys av hvilket forhold kong Håkon tidligere hadde hatt til bispesetet og biskopen av Hamar. I begynnelsen av HHs forteller sagaen at biskop Ivar av Hamar var en stor uvenn av birkebeinerne og Sverreætta.¹⁶⁸

---

¹⁶² HHs, s. 289, 311, 318. Se også for eksempel HHs, s. 297 om vigslinga av biskop Håkon av Oslo og Henrik av Orknøyene.

¹⁶³ Jeg vil foreta en mer utførlig drøfting av relasjonen mellom erkebiskop Einar, kong Håkon og Magnus i kapittel 4.

¹⁶⁴ Se for eksempel HHs, s. 290, 303, 307, 312, 321.

¹⁶⁵ HHs, s. 321.

¹⁶⁶ HHs, s. 350.

¹⁶⁷ HHs, s. 352.

¹⁶⁸ HHs, s. 19.

Videre havnet Håkon i 1234 i konflikt med den senere biskopen av Hamar, biskop Pål. Konflikten mellom dem ble av den langvarige sorten, og gikk så langt at biskopen reiste fra landet og søkte støtte hos paven i Roma.¹⁶⁹ Først i 1257 ser det ut til at Håkon klarte å få innpass ved dette bispesetet, i det han benyttet biskop Peter av Hamar til å følge sin datter Kristin på hennes brudeferd til Spania. Da Peter vendte tilbake forteller sagaen at kong Håkon gav ham store gaver, og at de skiltes som de beste venner.¹⁷⁰ Jeg finner det rimelig at Håkons inn gripen i bispevalget etter biskop Peters død var et framstøt for å hindre at bispesetet igjen skulle bli ledet av en av kongens uvenner. Kongens valg av Gillibert, som han allerede må ha hatt et forhold til gjennom sin ansettelse av ham som kongelig klerk, framstår for meg som et politisk grep der kongen utnyttet en allerede tilstedeværende relasjon til å opprettholde forholdet til bispesetet på Hamar.

3.1.5 – Vern, gaver og privilegier til kirkelige institusjoner

Et annet mønster som trer fram i studie av kildene er hvordan Skule og kong Håkon ser ut til å mer eller mindre systematisk støtte og tilgodese hver sine norske bispeseter. I perioden fra Håkon nådde myndighetsalder og fram til konflikten mellom han og Skule ekspanderte i 1239, må dette tolkes som et tegn på en bevisst politisk strategi. Det synes tydelig at begge aktører søkte å skape seg nettverk som inkluderte korporasjoner av geistlige. Også her er det tydelig at kirken som organisasjon og institusjon var lite homogen. De enkelte bispesetenes biskoper og domkapitler opptrådte svært ofte selvstendig i sin samhandling med kongen og Skule. Det aller tydeligste eksemplet på dette er episoden som skjedde da den nyvalgte kong Håkon kom seilende til Bergen i 1217. Valget av ham som norsk konge hadde møtt stor motstand blant korsbrødrene i Nidaros, og disse sendte påbud til Bergen om at korsbrødrene ved bispesetet der ikke skulle vise kongen noen ære.¹⁷¹ Ved kongens ankomst utviste likevel det bergenske domkapitlet selvstendighet i forhold til erkebiskpesetet (dog under en viss trussel fra kongen). HHs gjengir korsbrødrenes ord på denne måten: «Korsbrødrene sa da at de gjerne ville vise kongen all ære, og at de ikke ville kjøpe seg vennskap av erkebiskopen og korsbrødrene i Trondheim mot å tape kongens vennskap.»¹⁷²

Domkapitlets opptreden må sies å ha vært stikk i strid med den offisielle kirkelige linja, som var motstand mot Håkons tronkandidatur, en motstand ledet av erkebiskpesetet i Nidaros. Korsbrødrene i Bergen kan her ikke sies å ha opptrådt i samsvar med sin

---

¹⁶⁹ HHs, s. 186, 199.

¹⁷⁰ HHs, s. 333, 347-348.

¹⁷¹ HHs, s. 34-40, RN, bind 1, regest nummer 396.

¹⁷² HHs, s. 41.

institusjonelle (over)tilhørighet. Likevel er det tydelig at de opptrådte som en enhet i forhold til kongen, en enhet som her må forstås som en korporasjon; en korporasjon som kan sies å være synonym med bispesetet i Bergen. Denne korporasjonen la seg på en samarbeidslinje med kongen, og ytret ønske om å stå i et vennskapsforhold til ham. Biskop Håvard hadde på dette tidspunktet nylig tiltrådt embetet, etter å ha blitt gitt dispensasjon for dette av pave Honorius III. Dispensasjonen ser ut til å ha vært initiert av erkebiskop Guttorm, og fullmaktsbrevet er tidfestet til 1. april 1217. Kort tid etter dette (en gang i perioden mellom april og 21. juni 1217) erklærte biskop Håvard, sammen med lendmennene i Gulatingslagen at de ikke ville vite av noe annet kongsemne enn Håkon Håkonsson.¹⁷³ Håvards tiltredelse som biskop, initiert av erkebiskop Guttorm, synes dermed tidsmessig å ha funnet sted kort tid før bergensbiskopens crossing av erkebispesetets mening om kongevalget. Jeg mener at det er rom for å tolke dette som et tegn på konkurranseforhold mellom forskjellige grupperinger innenfor den kirkelige institusjonen. Bispesetet i Bergen ble flyttet dit fra Selja i 1170, og samtidig ble relikviene fra St. Sunniva overført til byen. Bergen må slik ha oppnådd en statusøkning som religiøst sentrum, tilsvarende den Nidaros må ha hatt gjennom erkebispestolens plassering og St. Olavs relikvier. Gjennom samarbeidet med kong Magnus Erlingsson må erkebispesetet ha vært på høyden statusmessig, som religiøst og maktsentrum, i nært samarbeid med den verdslige makteliten. Jeg mener det er rom for å anta at domkapitlet i Bergen i 1217 kan ha reagert som de gjorde som et utslag av interne kirkelige konkurranseforhold, der lokal tilknytning og sikring av lokal makt var av betydning. Det må i alle tilfeller være klart at et samarbeid med den nye kongen må ha bidratt til å øke statusen til bispesetet i Bergen ytterligere, noe som kan ha vært medvirkende til at domkapitlet valgte å gi sin støtte til Håkon. Tilstedeværelse av slike geografiske konkurranseforhold må i så fall sies å tale for et relativt svakt integrasjonsnivå innad i den kirkelige organisasjonen. Det synes tydelig at geografisk nærhet ga seg utslag i et tett samarbeid mellom kongemakta og de bispesetene som lå nær de kongelige residensbyene, på bekostning av erkebispesetet.

Erkebispesetet i Nidaros ser generelt sett ut til å ha vært nært knyttet til Skule, på bekostning av Håkon. Kong Håkon gjorde riktignok en innrømmelse til erkebiskopen gjennom sitt tidligere omtalte myntprivilegium fra 1222, men ut over dette finner jeg ingen konkrete eksempler på direkte støtte fra Håkon til erkebispesetet som enhet. Skule utstedte et gavebrev til Nidaros domkapittel i 1225. Dette skjedde umiddelbart etter at den nyvalgte erkebiskopen Peter hadde kommet tilbake fra sin vigslingsreise til paven, men før han ankom

---

¹⁷³ RN, bind 1, regest nummer 391 og HHs, s. 37-38.

Trondheim. Gavebrevet framstår som et tydelig politisk signal fra Skule til domkapitlet, hans trofaste støttespillere, og den nyvalgte erkebiskopens motstandere. I forbindelse med at konflikten mellom Skule og kong Håkon eskalerte i 1239 opptrådte korsbrødrene (i alle fall enkelte av dem) igjen som Skues allierte. I følge sagaen skal de ha egget ham til å ta kongsnavn etter sin avdøde bror, kong Inge, og støttet Skule da han lot seg utrope til konge kort tid etter.¹⁷⁴ Da kong Håkon ankom Trondheim noen måneder senere hevdes det i sagaen at han opplevde mottakelsen fra erkebiskopen og korsbrødrene som blandet.¹⁷⁵ Samlet sett ser erkebispesetet i Nidaros i hovedsak ut til å ha vært Skules støttespillere, selv om enkelte aktører derfra tidvis søkte samarbeid med kong Håkon.

Et annet bispedømme kong Håkon hadde nær tilknytning til var bispedømmet i Stavanger. Biskop Henrik av Stavanger omtales i sagaen som en mann som gikk fra å være kongens uvenn, til å stifte vennskap med ham høsten 1220, og deretter forbli kongens trofaste venn.¹⁷⁶ Også Stavanger må trolig ha hatt en relativt høy status som et bispesete favorisert av kong Magnus Erlingsson, og som forvalter av relikvier etter sin egen skytshelgen, St. Svithun. Jamfør tidligere diskusjon om hvordan domkapitlet i Bergen opptrådte i 1217, gir det mening at biskopen av Stavanger endret standpunkt overfor kong Håkon. Det må ha vært i biskopens interesse å sørge for å utlikne maktforholdet mellom de to vestlandske bispesetene. Det finnes et gavebrev fra kongen til Stavanger by og domkirke, noe usikkert datert til et sted i perioden 1226-1245. Kong Håkon stadfester i brevet den kirkelige retten til byen, tidligere gitt av Magnus Erlingsson.¹⁷⁷ I brevet omtaler Håkon biskop Askjell av Stavanger som sin venn¹⁷⁸, og opplyser samtidig om at han selv synes at han har handlet «[t]il vennskap [...] mot dem som rår for og kommer til å rå for kirken.»¹⁷⁹ Redaktørene av NMD gjengir to ulike meninger om tidspunktet for utstedelse av brevet; enten i 1233, i forkant av stevnet i Bergen og riksdelingsavtalen mellom Håkon og Skule, eller i 1243, i forbindelse med et besøk kong

---

¹⁷⁴ HHs, s. 208-211.

¹⁷⁵ HHs, s. 230.

¹⁷⁶ HHs, s. 72.

¹⁷⁷ Bispesetet i Stavanger var knytta til kongemakta alt fra Sigurd Jorsalfares tid. Senere var biskopen av Stavanger en alliert av kong Magnus Erlingsson. Geir Atle Ersland peker på at det derfor er forståelig at Magnus' gavebrev ble misligholdt av kong Sverre. Se Geir Atle Ersland, «Kongen og biskopens by», i Geir Atle Ersland og Arne Solli, *Stavanger bys historie. Bind 1. Bispeby og borgarby – frå opphavet til 1815* (Stavanger: Wigestrands, 2012), s. 83.

¹⁷⁸ Askjell hadde tidligere vært erkediakon i Bergen, og fungert som kongens rådgiver og sendemann. Han omtales som Håkons rådgiver ved stevnet i Bergen i 1223. Grunnlaget for deres vennskap var dermed trolig lagt allerede før Askjell ble utnevnt til biskop. Se HHs, s. 97 og Ersland, «Kongen og biskopens by», s. 84.

¹⁷⁹ «Kong Håkon Håkonssons stadfesting av gavebrev på byen Stavanger til Stavanger domkirke,» i *Norske middelalderdokumenter* (NMD), utgitt ved Sverre Bagge, Synnøve Holstad Smedsdal og Knut Helle (Bergen: Universitetsforlaget, 1973), s. 82-86. Se også RN, bind 1, registernummer 628.

Håkon gjorde i byen i 1243. Perioden brevet kan ha blitt utstedt i begrensnes av biskop Askjells tiltredelse i 1226 og Pål Vågaskalms (et av vitnenes) død i 1245.¹⁸⁰ Selv vil jeg framheve dette brevet som et ledd i Håkons nettverksbygging innenfor den kirkelige institusjonen.

Kong Håkons forhold til bispesetet i Bergen var tilsynelatende godt allerede fra han kom til makta i 1217. I lys av Håkons jevnt over anstrengte forhold både til erkebispesetet og bispesetene i Hamar og Oslo framstår bispesetet i Stavanger som et godt utgangspunkt for å søke nye alliansepartnere. Det kan synes som at kong Håkon bygget ut sitt nettverk geografisk, med utgangspunkt i Bergen, deretter sørover til Stavanger, vestover til Island og nordover til Trondheim. Å sikre sin egen kandidat ved erkebispevalget i 1225 gir mening som et ledd i en slik gradvis utbygging av innflytelse ved de ulike bispesetene, det samme gir innsettelsen av Gillibert som biskop i Hamar, selv om førstnevnte allianse ble av heller kortvarig karakter. Jeg finner det naturlig å anta at også vennskapsinngåelsen med biskop Henrik i 1220 kan ha vært et ledd i en slik alliansesøken. Etter Henriks død og Askjells tiltredelse i 1226 finner jeg det sannsynlig at Håkon ville forsøkt å videreføre sitt forhold til bispestolen i Stavanger, noe saga- og diplommaterialet ikke nevner noe om, med unntak av nettopp det nevnte gavebrevet. I lys av det jeg tolker som Håkons politiske strategi i forhold til nettverksbygging mener jeg derfor at det er rimelig å anta at gavebrevet ble utstedt på et tidspunkt forholdsvis nært bispeskiftet. Biskop Askjell ble på et tidspunkt i 1231 oppnevnt i en kommisjon som skulle granske forholdene rundt en mulig kroning av Håkon.¹⁸¹ I motsetning til ved tidligere anledninger påklaget ikke kong Håkon utnevnelsen av denne kommisjonen. Dette kan tale til fordel for at det allerede var etablert en form for relasjon mellom biskopen og kongen, og at denne relasjonen kan ha blitt konkretisert og styrket gjennom utstedelsen av gavebrevet i perioden mellom Askjells tiltredelse og oppnevninga av kommisjonen i 1231.

Både kong Håkon og Skule utstedte i perioden 1217 til 1240 ut en rekke verne- og privilegiebrev både til bispesetene, men også til andre kirkelige enheter, fortrinnsvis klostre. Slik jeg ser det finnes det to ulike måter tolke disse handlingene på. Den ene er at privilegiene var et uttrykk for et genuint ønske om å støtte kirken. Et slikt ønske kan i så fall trolig peke mot en generell interesse for å ha en fungerende kirkeorganisasjon å drive riksstyringa sammen med. Dessuten kunne slik støtte bidra til å øke giveres ære overfor Gud, et ærestanke som hadde avløst det sekulære æresbegrepet fra førkristen tid. Ved å ære Gud og helgenene

---

¹⁸⁰ Se fotnote i «Kong Håkon Håkonssons stadfesting», s. 82.

¹⁸¹ RN, bind 1, regest nummer 611.

ved å gi dem gaver styrket man sin egen religiøse ære.¹⁸² Til fordel for denne tolkninga vil jeg vise til et privilegiebrev til Halsnøy kloster, utstedt av Håkon og Skule. Jeg kan ikke se noen umiddelbar politisk funksjon av å utstede et slikt privilegium, spesielt siden det ble gjort av de to i fellesskap. (Dette skjedde riktignok en gang i løpet av perioden 1217-1219¹⁸³, og Håkon kan derfor knapt ha vært noen medvirkende kraft til at dette ble gjort. Selve gaven må altså i praksis ha blitt gitt av Skule, men jeg vil likevel legge til grunn at Håkon som medutsteder også må ha oppnådd en økt religiøs ære som følge av den). Til Hovedøya koster og Nonneseter kloster i Oslo foreligger det ulike gave- og vernebrev både fra baglerkongen Fillippus Simonsson, erkebiskopene Peter, Tore (1227-1230) og Sigurd (1231-1252), biskop Nikolas av Oslo, Skule Bårdsson og kong Håkon.¹⁸⁴ Begunstigelse av disse to klostrene ser altså ut til å ha vært spredt over svært mange aktører, som dels sto mer eller mindre i et motsetningsforhold til hverandre. Jeg finner det derfor vanskelig å tolke støtten disse aktørene ga som politisk orienterte handlinger, men velger å tolke dem som uttrykk for religiøse beveggrunner.¹⁸⁵

Som en motsetning til dette vil jeg framheve konflikten mellom kong Håkon og biskop Pål av Hamar om Helgøya. Konflikten omtales første gang i kildematerialet i 1234, gjennom en støtteforespørsel biskopen sendte til Skule og til erkebiskop Sigurd. Helgøya, tidligere gitt til bispesetet av baglerkongen Inge Magnusson, ble forsøkt beslaglagt av kong Håkon. Konflikten gikk så langt at paven til slutt avsa dom i saken til fordel for bispesetet, og utstedte samtidig et vernebrev for Hamar bispestol med alt deres gods.¹⁸⁶ I følge sagaen endte saken til slutt med et forlik der kongen fikk Helgøya, og bispesetet andre eiendommer i kompensasjon.¹⁸⁷ Helgøya hadde altså først kommet Hamar bispedømme i hende gjennom en gave gitt av en baglerkonge. Øya ble på et senere tidspunkt benyttet som tilfluktssted for

¹⁸² For en nærmere forklaring av førkristne og kristne æresforestillinger, se Jón Viðar Sigurðsson, *Norsk historie 800-1300. Frå høvdingmakt til konge- og kyrkjemakt* (Oslo: Det Norske Samlaget, 2006 [1999]), s. 26, 181-182.

¹⁸³ RN, bind 1, regest nummer 430.

¹⁸⁴ RN, bind 1, regest nummer 399, 401-402, 430-431, 476, 550, 558-559, 596-597, 682, 1034-1037, 1039-1041.

¹⁸⁵ Catharina Andersson har understreket hvordan gaver til religiøse institusjoner ikke bare manifesterte religiøs tro, men også fungerte som en sosial handling i relasjon til omgivelsene. Videre hevder hun hvordan gavene kunne skape verdifulle kontakter til betydningsfulle personer knyttet til klosteret eller kirken som mottok gaven. Et av hennes hovedpoenger er at det ofte er vanskelig å skille det religiøse fra det politiske i kongemaktas gaver til kirken. Dette synes å passe godt på forholdene i Norge på 1200-tallet. Selv om enkelte gaver og privilegier synes å være mindre politisk betonte, er det likevel rimelig å anta at gavene ofte hadde flere funksjoner, både i forhold til religiøs overbevisning, nettverksbygging og demonstrasjon av gavmildhet. Se Catharina Andersson, «Andliga gåvor i vårdsligt bruk – om den religiøsa gåvan som social och maktskapande handling», i Hans Jacob Orning, Kim Esmark og Lars Hermanson (red.), *Gaver, ritualer, konflikter*, s. 39-73.

¹⁸⁶ RN, bind 1, regest nummer 629, 631-632, 634, 637, 639-640.

¹⁸⁷ HHs, s. 199.

opprørsgruppa ribbungene.¹⁸⁸ I etterkant av slaget mellom Skule og kong Håkon i Oslo i 1240 er det symptomatisk at Skule og hans sønn Peter benyttet seg av Helgøya som stoppested på sin ferd fra Oslo.¹⁸⁹ Øya må altså ha vært et relativt trygt oppholdssted for Håkons motstandere også på et tidspunkt etter at øya hadde kommet i kongens besittelse. Helgøya framstår slik sett som en del av et politisk spill mellom Håkon og hans motstandere. Det framstår som naturlig at Håkon ønsket å sikre kontrollen over et geografisk område som kan ha vært heftet med en form for lojalitet mellom mottakeren av det tidligere gitte privilegiet, bispesetet på Hamar, og giveren, Håkons motstander Inge Magnusson.

3.1.6 – Institusjonelt samarbeid? Kongelig og kirkelig samvirke i riksstyringa

Jeg finner det interessant å studere kong Håkons opptreden i møte med de forskjellige biskopene og domkapitlene. Hvem representerte han egentlig? Det er tydelig at Håkon i svært mange tilfeller benyttet seg av kirkens menn som sendebud og som meklingsmenn. I disse tilfellene mener jeg at samhandlinga mellom kongemakt og kirke ofte befinner seg på et institusjonelt plan, der de to samfunnsbærende institusjonene står i et diplomatisk forhold til hverandre, og i større eller mindre grad arbeider sammen om riksstyringa. Likevel er det klart at personlige preferanser fra kongens side må ha hatt betydning for hvem han valgte ut til å representere seg. Om en tar utgangspunkt i perioden fra Håkon begynte å ta mer aktivt del i riksstyringa (ca. 1223) og fram til hans død i 1263, er det påfallende hvor mange av hans geistlige sendemenn som hadde sin geografiske tilhørighet til områdene rundt Bergen.

Den senere biskop Askjell opptrådte som sendebud for kongen i 1225; på dette tidspunktet var han fortsatt erkediakon i Bergen.¹⁹⁰ I 1224 og 1229 nevnes Andres, erkediakon og prior i Lyse kloster, som kongens sendemann.¹⁹¹ På et ikke spesifisert tidspunkt før 1263 nevnes soknepresten Edmund fra Bjørgvin bispedømme som utsending for kongen.¹⁹² I 1228 opptrådte kanniken og klosterbroderen Benedikt som kongens sendemann i England. Hans titler må bety at han var enten fra augustiner- eller premonstratenserordenen.¹⁹³ Førstnevnte hadde sitt kjerneområde på Vestlandet, trolig med fire klostre i Bjørgvin og Stavanger bispedømmer. Premonstratenserklostre fantes det kun ett av i Norge på det aktuelle tidspunktet, plassert i Tønsberg. Andre augustinerklostre fantes i Oslo bispedømme (et kloster i Bohuslän), samt to klostre i Nidaros bispedømme (det ene ble opprettet av Skule

---

¹⁸⁸ HHs, s. 186.

¹⁸⁹ HHs, s. 265.

¹⁹⁰ RN, bind 1, regest nummer 525.

¹⁹¹ RN, bind 1, regest nummer 481, 592, 595.

¹⁹² RN, bind 1, regest nummer 1020.

¹⁹³ RN, bind 1, regest nummer 576-577. Se fotnote til regest nummer 576 om Benedikts ordenstilhørighet.

Bårdsson).¹⁹⁴ Jeg anser det som lite trolig at Håkon hadde fortrolige blant de geistlige i hvert fall i de to sistnevnte klostrene. Jeg finner det derfor sannsynlig at også Benedikt hadde tilhold i et av de fire vestlandsklostrene. I tillegg refereres det i perioden 1236-1241 gjentatte ganger til sendemannen Richard av St. Albans.¹⁹⁵ Jeg anser det som rimelig at dette kan ha vært en av klosterbrødrene ved St. Albans-klosteret på Selja Dette gir mening dersom det er sammenfall mellom denne Richard og den Richard som var sendemann for kongen (i praksis for Skule Bårdsson) i perioden 1218-1221, og som omtales som cisterciensermunk i kildematerialet.¹⁹⁶ En broder Herlewin opptre som sendemann i 1229, men hans ordens- og geografiske tilhørighet lar seg ikke bestemme ut i fra kilden.¹⁹⁷ Det synes altså å være en sterk overvekt av kongelige sendebud med sikker eller sannsynlig tilknytning til vestlandsområdet. Jeg mener at dett ikke kan være en tilfældighet, men at det reflekterer kong Håkons sterke tilknytning til landsdelen, en tilknytning som gjorde at det var nettopp der han fant sine mest fortrolige blant geistligheten. Håkons utvalgte sendebud ser altså ut til å være valgt både ut i fra kunnskaper (som følge av den geistlige opplæringen) og fordi de var kongens personlige bekjentskaper, og dermed gjenstand for hans preferanse.

Kongelig bruk av geistlige til diplomatiske oppdrag var altså tydelig tilstedeværende gjennom hele Håkons regjeringstid.¹⁹⁸ Like tilstedeværende var geistlige som meklingsmenn i konflikter, enten meklingen nå skjedde med eller uten kongens gode vilje. Denne meklingen foregikk i stor grad i løpet av tiden mellom Håkon ble konge i 1217 og borgerkrigens slutt i 1240. Særlig erkebiskopene Guttorm og Peter deltok aktivt i meklingen mellom kong Håkon, Skule Bårdsson og opprørsgruppene ribbunger og slittunger.¹⁹⁹ Ved én anledning opptrådte erkebiskop Einar som meklingsmann mellom kong Håkon og danskekongen.²⁰⁰ Kongen hadde i denne anledningen kalt ut erkebiskopen og alle de andre biskopene til å følge med i den andre leidangen mot Danmark i 1256.²⁰¹ Tilsvarende hjelp av norske geistlige hadde han fått i den første leidangen i 1253.²⁰² Også danske og svenske konger stilte mannsterke med geistlige ved sin side i de nasjonale konfliktene. Jeg oppfatter dette som et uttrykk for et behov for skrift- og lovkompetente støttespillere i meklingssituasjonene. Kirken som institusjon hadde naturligvis en interesse av å unngå unødige krigføring mot andre land, ikke

---

¹⁹⁴ Kirkehistoriske fagsider, «Middelalderkloster i Norge» [online], på *Kirkehistoriske fagsider*.

¹⁹⁵ RN, bind 1, regest nummer 655, 684-686, 726.

¹⁹⁶ RN, bind 1, regest nummer 421-422, 426, 442.

¹⁹⁷ RN, bind 1, regest nummer 594.

¹⁹⁸ Se for eksempel HHs, s. 132, 206, 220, 328.

¹⁹⁹ Se for eksempel HHs, s. 105-106, 149 og RN, bind 1, regest nummer 539.

²⁰⁰ HHs, s. 339.

²⁰¹ HHs, s. 332.

²⁰² HHs, s. 316.

minst av økonomiske grunner. Samtidig var de, i alle fall normativt sett, hevet over de verdslige maktkampene og hadde dessuten sin (normativt) primære institusjonelle tilknytning til pavestolen, uavhengig av i hvilket land de hadde sitt virke. Det er naturlig å tenke seg at geistligheten slik kunne bidra med en relativt sett større grad av upartiskhet i meklingen. Dette er ikke ulikt funksjonen av vennskapsoverlappinger i det typisk førstetlige norrøne samfunnet. I stedet for en felles venn som kunne mekle i konflikter der han hadde en relasjon til begge parter, ser vi i stedet at en gruppe personer med lokal forankring og institusjonell samhørighet kunne bidra som en buffer i konflikten mellom den danske og den norske kongen.²⁰³ I meklingssituasjonene ser det likevel ut til at det var funksjonelle prinsipper som rådde framfor personlig preferanser. De involverte geistlige var ikke nødvendigvis kongens venner, og de opererte tilsynelatende innenfor rammene av sin institusjonelt belagte status, som regionale representanter for kirkeorganisasjonen i møte med andre regionale representanter. Overlappingen må slik sett sies å være institusjonelt betinget, og ikke basert på personlige relasjoner.

Høyegeistligheten opptrådte også ofte sammen med kongen ved seremonielle forhold.²⁰⁴ I begge disse tilfellene, som meklingsmenn og som seremoniell støtte, er det den institusjonelle siden av kongemakt og kirkeorganisasjonen som synes tydeligst. Jeg anser dette først og fremst som uttrykk for diplomati og riksstyring, der det var samfunnsmaktene kongemakt og kirke som samhandlet, og i motsetning til individuelle aktører. Dette er et argument for at et forhold mellom kongemakt og kirke på (nasjonalt) institusjonsnivå ikke fullt og helt kan avskrives. Jeg mener likevel at denne institusjonelt pregede samhandlinga kommer i skyggen av samhandling som er preget av andre aktørtyper enn de enhetlig institusjonelle. Eksempelvis synes kong Håkons forhold til de enkelte bispesetene ofte å være av en litt annen karakter. Det ser ut til at Håkons personlige egenskaper, hans personlige nettverksutbygging og ønske om sikring av eget maktgrunnlag sto sentralt i forholdet til bispesetene. Disse egenskapene og dette ønsket symes nært knyttet til Håkon som individ. Individet Håkon fyller embetet som konge, med de mulighetene denne statusen fører med seg. Denne statusen kunne Håkon utnytte gjennom sin dynamiske rolleutøvelse. Han opptrådte tidvis i rollen som institusjonelt overhode, tidvis i en rolle der han balanserte mellom det

---

²⁰³ Se Jón Viðar Sigurðsson, *Den vennlige vikingen*, s. 33 om vennskapsoverlapping og mekling i det norrøne samfunnet og Jón Viðar Sigurðsson, *Det norrøne samfunnet*, s. 95-96 om geistliges rolle som meklingsmenn i større konflikter i det islandske samfunnet. Gerd Althoff påpeker også hvordan konflikter i førstetlige samfunn i tidlig europeisk middelalder ble løst gjennom meklere og mellommenn med tett kontakt til de stridende partene, etter samme modell som konfliktløsning ved voldgift. Se Althoff, *Family, friends and followers*, s. 147.

²⁰⁴ Denne seremonielle støtten fant særlig sted ved bryllup, kongehyllinger og kroninger. Se for eksempel HHs, s. 239-240, 282-289, 337-338, 357-358, 358-361.

private og det institusjonelle, og hvor det kan synes uklart hvor grensen gikk mellom Håkons behov for å sikre sin personlige makt og behovet for å styrke kongemakta som institusjon. Håkons institusjonelle tilknytning ser ut til å ha styrket hans handlingsmåter, men gikk ikke på bekostning av hans personlige rolleutøvelse. I tilfellene med bispesetene framstår samhandlinga som et forhold mellom kongen og en korporasjon innenfor kirken, der de enkelte domkapitlene ser ut til å ha handlet enhetlig og homogent, men tidvis på tvers av det som kan oppfattes som kirkens institusjonelle linje. Jeg oppfatter det slik at Håkon gikk inn i et samarbeid med enkelte av disse korporasjonene (tidvis også enkeltpersoner); samarbeid som ble underbygget av kongelig støtte og privilegier til korporasjonen (som her ofte forstås som synonymt med bispesetet). Slik ble grupperinger innenfor kirken inkorporert i Håkons politiske nettverk.

Det er klart at Håkon må ha hatt et sterkt behov for politiske støttespillere, i og med at hans stilling som norsk konge ikke var sikret før etter Skule Bårdssons død i 1240. Jeg har tidligere definert nettverk som en persons system av bekreftede relasjoner, et system som tar utgangspunkt i en enkelt aktørs evne til å knytte til seg andre aktører. Videre har jeg antydnet at jeg mener at en korporasjon kan inngå i et slikt nettverk, dersom den agerer homogent og til fordel for kjernen i nettverket over tid. I tråd med dette vil jeg hevde at Håkon, i de tilfeller han knyttet korporasjoner av geistlige ved bispesetene til seg, må oppfattes som en enkeltaktør. Det er Håkon som person og evner hans som politisk deltaker som var kjernen i hans nettverk, og ikke institusjonen kongemakta. Likevel er det ikke til å komme bort i fra at Håkons status som konge, og de muligheter han hadde til å utnytte denne statusen, må ha spilt en viktig rolle i hans samhandling med andre aktører. Når definisjonen av status som et sosialt definert, rettighets- og pliktbasert trekk ved en person ligger til grunn, der statusen for eksempel kan være knyttet til en sosialt definert egenskap ved aktøren, synes det klart at statusen som konge må ha hatt størst betydning for Håkons totale handlingsfelt, både i forhold til begrensninger, men også hans muligheter. Når det så kommer til den faktiske utøvelsen av denne statusen, til Håkons *rolle* i gitte sammenhenger mener jeg at det framstår som like klart at hans rolleutøvelse var dynamisk. I for eksempel diplomatiske sammenhenger spiller han sin rolle innenfor institusjonens rammer. Som aktør i det maktpolitiske spillet i perioden fram til ca. 1240 framstår han imidlertid som en utøver av individuell karakter. Hans status som konge gjorde ham trolig attraktiv som samarbeidspartner. Jeg vil likevel hevde at det er rollen som privatpersonen og enkeltaktøren Håkon Håkonsson han inntok i de tilfellene vi kan se at han søkte å bygge ut sitt nettverk – nettverk som kunne bidra til å sikre hans posisjon i den ennå uavklarte situasjonen rundt maktfordelinga med Skule. Den første rollen synes her ikke i

konflikt med den andre, da den ene knyttes til kongemakta generelt, og den andre til Håkons (mer eller mindre legitime) tronkrav spesielt.

Jeg vil derimot hevde at det forelå en rollekonflikt hos medlemmene av de geistlige korporasjonene som inngikk i Håkons nettverk. Deres primære status kan påstås å ha vært som kategorien geistlige, og dermed først og fremst medlemmer av institusjonen kirken. Slik jeg ser det utøves denne statusen gjennom flere roller. Igjen spiller mange av de geistlige som omtales i kildematerialet en diplomatisk rolle, som representanter for den kirkelige organisasjon. Men i det de, som medlemmer av mindre korporasjoner, brøt med institusjonens offisielle målsetninger og ønsker ved at korporasjonen opptrådte i en vennskaps- eller allianseliknende relasjon til kongen, endret deres rolle seg. Statusen som geistlige var fortsatt den samme, men rollen de utspilte synes å ha større tilknytning til deres lokale, geografisk forankrede enhet, for eksempel bispedømmet. Slik oppstod det en rollekonflikt mellom rollene som medlemmer av institusjonen kirken, og medlemmene av et mindre kollektiv, en korporasjon, lokalt forankret ved et bispesete. Disse korporasjonenes samarbeid med kongen kan tidvis ha gått på tvers med institusjonens overordnede mål, men innebar trolig en form for fordeler for denne korporasjonen. Dette samsvarer med sosiologen Dag Østerbergs tidligere nevnte oppsummering om forbindelsen mellom sammensatte aktører og individer: Sammensatte aktører består alltid av individer, som vil handle ut i fra egne mål og ønsker så lenge gruppen ikke er fullt ut integrert.²⁰⁵

3.2 – En analyse av Håkon Håkonssons vei til kroning

I løpet av den første halvdel av sin regjeringstid la Håkon Håkonsson ned store bestrebelser for å bli kronet til norsk konge. Hans hardnakkede arbeid for dette må både ses i lys av hans eget tronkrav, og i lys av den generelle politiske situasjonen for kongemakta tidlig på 1200-tallet. Slik jeg ser det er det tre hovedlinjer som er særlig interessant å forfølge i forbindelse med kroningsprosessen: Håkons bakgrunn og kongskrav, det lokale politiske spillet og det storpolitiske europeiske spillet. Alle disse nivåene var i større eller mindre grad influert av personlige relasjoner, og ikke minst pragmatiske handlinger. I tillegg til disse faktorene ble kroningsprosessen betydelig forsinket av tilfeldige hendelser, først og fremst på grunn av dødsfall.

---

²⁰⁵ Østerberg og Engelstad, *Samfunnsformasjonen*, s. 22-23.

3.2.1 – Om bakgrunnen og premissene for kroninga

Håkon Håkonssons tronkrav var, som jeg også tidligere har vært inne på, i en utsatt posisjon. Han var én av flere potensielle tronkandidater, født utenfor ekteskap. Han var derfor ikke kirkens offisielt foretrukne kandidat. Da Håkon ble valgt til konge hadde den politiske situasjonen i Norge hadde vært svært ustabil over en lengre periode, først gjennom borgerkrigen mellom Magnus Erlingsson og Håkons farfar Sverre, deretter gjennom fortsatt borgerkrig mellom birkebeinere og ulike motstandsgrupper. Ikke minst den utsatte posisjonen Håkon befant seg i i forhold til Skule Bårdssons tronkrav må ha bidratt sterkt til hans arbeid for å oppnå kroning. En slik kroning betød pavemaktas velsignelse av Håkons kongsgjerning. Det betød dessuten at han oppnådde det høyest tenkelige symbolet på kongeverdighet, på tross av sin fødselsfeil. Dersom en slik kroning hadde forekommet på et tidligere tidspunkt av Håkons regjeringstid, hadde effekten trolig bidratt sterkt til å svekke Skules legitimitet til kongsemetet som den eneste ektefødte arvingen til en tidligere konge. Dessuten må potensialet til å oppnå allmenn aksept, både innenfor kirken og blant befolkninga nødvendigvis ha vært stort. Det er vanskelig å tenke seg at gjennomslagskrafta Håkon hadde fått med selve pavemakta i ryggen ikke ville ha begrenset oppslutningen rundt de andre tronpretendentene betraktelig. Jeg vil anta at dette potensielt sett må ha vært en av de drivende kreftene bak Håkons kroningsbestrebelser.

3.2.2 – Kroningsprosess i flere stadier

De første stadiene i kroningsprosessen fant sted omkring 1228.²⁰⁶ Dette skjedde altså etter stevnet i Bergen i 1223, der en riksdelingsavtale mellom Håkon og Skule ble fastsatt, og på et tidspunkt da den tjuefire år gamle Håkon hadde begynt å ta mer aktivt del i riksstyringa. I perioden 1228-1231 opprettet pave Gregor IX tre ulike kommisjoner som skulle undersøke om forholdene lå til rette for en kroning av kong Håkon.²⁰⁷ Dødsfall blant medlemmene i de to første kommisjonene førte imidlertid tid at prosessen ikke kom videre. Den tredje kommisjonen, opprettet i 1231, bestod, som tidligere nevnt, av biskop Askjell av Stavanger, i tillegg til abbeden av Stanley og biskop Arne av Bergen. Det er symptomatisk at Håkon i omtrent samme tidsperiode knyttet seg tett til bispesetet i Stavanger ved å videreføre Magnus Erlingssons privilegiebrev til bispesetet, pålydende alle inntekter fra Stavanger by.²⁰⁸

Som første norske konge hadde Magnus Erlingsson oppnådd å bli kronet i 1163. Dette skjedde gjennom et sterkt samarbeid mellom hans far Erling Skakke og den daværende

²⁰⁶ RN, bind 1, regest nummer 579-580.

²⁰⁷ RN, bind 1, regest nummer 579, 585, 611.

²⁰⁸ RN, bind 1, regest nummer 176, 628.

erkebiskop Øystein Erlendsson (1158/1159-1188). Også Magnus hadde hatt et relativt svakt krav på tronen, ved at han kun var av kongeslekt på morssiden, gjennom sin morfar Sigurd Jorsalfare (1103-1130).²⁰⁹ En av forutsetningene for at erkebiskop Øystein gikk med på å krone Magnus hadde vært at han svor en omfattende kroningsed, hvor han ga kirken store innrømmelser.²¹⁰ Kroninga av ham kan slikt sett sies å ha vært en svært pragmatisk foreteelse, der kongslegitimitet ble gitt i bytte mot privilegier og økt makt til kirken. Den nye legitimiteten Magnus fikk gjennom kroninga bidro riktignok ikke til å befeste hans kongsrolle over tid. Svakheten i hans krav på tronen ble senere utnyttet av Sverre Sigurdsson, som hevdet å ha sterkere kongsrett som (påstått) sønn av den tidligere kongen Sigurd Munn (1136-1155).²¹¹ Det faktum at Magnus etter hvert ble utradert av Sverre i første fase av den norske borgerkrigen skjedde til tross for den legitimiteten han hadde oppnådd gjennom kroninga. Dette kan i noen grad bidra til å svekke antakelsen om at en tilsvarende kroning av Håkon ville fått større betydning i den mest turbulente perioden av hans regjeringstid. Likevel mener jeg at det ligger en vesentlig forskjell i det at Håkons kongskrav var basert på tilhørighet til en del av kongeslekta som hadde vært i opposisjon til kirken. De andre aktuelle tronpretendentene i hans samtid var i all hovedsak påståtte slektninger av Magnus Erlingsson, samt Skule Bårdsson, som var kirkens foretrukne kandidat med grunnlag i kanonisk arverettsprinsipper. Sverre maktet å gripe kongsmakta blant annet gjennom sine egenskaper som militær leder, og hans vei til makta skjedde i stor grad i sterk opposisjon til kirken (og ikke minst til paven). Jeg mener derfor at det må ha framstått om attraktivt for kong Håkon å legge sin ætts motsetningsforhold til kirken bak seg gjennom å oppnå pavelig velsignelse og kroning. Dessuten ville dette ha gjort ham til en mer jevnbyrdig tronkandidat i forhold til Skule, og jeg anser det som trolig at den kirkelige støtten til Skule ville blitt noe mer moderat dersom kroninga hadde blitt foretatt på et tidligere tidspunkt. Slik sett framstår det som

---

²⁰⁹ Kong Sigurd Jorsalfares ektefødte datter Kristin var Magnus Erlingssons mor. Hun var den eneste gjenlevende av Sigurds barn etter at broren Magnus Sigurdsson ble drept i 1139. Magnus Erlingsson var selv ektefødt barn av Kristin og Erling Skakke.

²¹⁰ Se «Kong Magnus Erlingssons kroningsed», i NMD, s. 30-32.

²¹¹ Sverres påståtte ættetilhørighet gjorde ham til kong Magnus Berrføtts (1093-1103) barnebarn. Sverres påståtte far Sigurd Munn var uektefødt sønn av Harald Gille (1130-1136), som igjen påsto å være uektefødt sønn av Magnus Berrføtt. Magnus Berrføtt hadde en rekke barn, blant annet den uektefødte sønnen Sigurd Jorsalfare, far til den ektefødte kongsdatteren Kristin, mor til den ektefødte Magnus Erlingsson. Dersom vi legger slektskapspåstandene til grunn var altså Sverre Sigurdsson og Magnus Erlingssons tremenninger. Bare Sverre kunne føre sin slektslinje tilbake til en tidligere konge gjennom mannsledd, mens Magnus' kongskrav ble styrket av kanoniske arveprinsipper, gjennom to ektefødte slektsledd.

naturlig at Håkon startet arbeidet med å bli kronet i den første delen av sin aktive regjeringstid.²¹²

Et interessant tilfelle av samarbeid mellom Håkon og den norske geistligheten fant sted tidlig i 1241. Da utstedte erkebiskop Sigurd, i samarbeid med sine lydbiskoper og kong Håkon, en forespørsel til pave Gregor IX om kanonisering av erkebiskop Øystein. Videre forespørsler fra norske erkebiskoper fant sted omkring 1246 og 1255, men da uten at Håkon står som en av avsenderne.²¹³ Jeg tolker dette slik at Håkon kan ha samarbeidet med kirken i denne saken så lenge han var avhengig av støtte fra dem for å bli kronet. Erkebiskop Øystein hadde vært en av kong Sverres største motstandere, og det synes derfor merkelig at Håkon ønsket å få ham kanonisert. Det er selvfølgelig mulig at Håkons deltakelse i saken kan ha gjenspeilet et forsøk hos ham på å øke sin egen religiøse ære, slik jeg tidligere har vært inne på, men dette skulle tilsi at hans støtte til saken ikke hadde opphørt. Fra 1245 ble Håkons behov for geistlige støttespillere i kroningssaken begrenset, og det synes som at dette kan være grunnen til at han ikke lenger deltok aktivt i kanoniseringsprosessen rundt erkebiskop Øystein.

Etter Skule Bårdssons død i 1240 forandret den politiske situasjonen i Norge seg. Håkon ble nå den eneste legitime arving til den norske tronen, til tross for sin uekte fødsel. Fra 1241 ble forsøkene på å oppnå pavelig godkjenning for en kroning intensivert. Det ser ut til at Håkon fra dette tidspunktet fikk full støtte fra den norske geistligheten, erkebiskop Sigurd inkludert. Henvendelse til pave Gregor IX ble gjort i 1241.²¹⁴ Han døde imidlertid kort tid etter, og i 1243 kom en ny pave til makta; Innocens IV (1243-1254).²¹⁵ Sagaen refererer til at kong Håkon mottok et brev fra den nyvalgte paven sommeren 1244, et brev som inneholdt «så vakre ord at det vel nesten ikke er kommet et så godt et brev til Norge fra paven.»²¹⁶ Fram til dette brevet ankom hadde Håkon støttet seg på geistligheten i sine henvendelser til paven, men etter brevets ankomst skjedde det en radikal dreining i saken. I møte med erkebiskopen og de andre biskopene ble kong Håkon forespeilet deres støtte i en videre kroningsforespørsel, mot at han godtok samme betingelser som Magnus Erlingsson hadde gjort i sin kroningsed i 1163. Håkon nektet imidlertid å innfri disse kravene, og begrunnet det med at han hadde Guds rett til sin arv og den norske krona, i motsetning til Magnus, som ikke «brydde seg [...] om

---

²¹² Aktiv regjeringstid brukes her i betydning perioden etter at Håkon ble myndig, og begynte å ta mer aktivt del i riksstyring.

²¹³ RN, bind 1, regest nummer 712, 759, 920.

²¹⁴ RN, bind 1, regest nummer 716.

²¹⁵ RN, bind 1, regest nummer 733.

²¹⁶ HHs, s. 276.

hva han gjorde for å oppnå det som han ikke hadde rett til.»²¹⁷ Deretter tok Håkon selv direkte kontakt med paven om saken. Jeg tolker denne hendelsen slik at kong Håkon maktet å utnytte et skifte i det politiske klimaet. Fra Håkons første kroningsforespørsel ble fremmet omkring 1228 gikk det 15 år uten at saken hadde noen vesentlig framgang. Etter paveskiftet i 1243 gikk det imidlertid kun fire år før kroningsseansen fant sted. Til dels kan dette selvfølgelig skyldes en rekke tilfeldigheter, for eksempel dødsfall blant de oppnevnte kommisjonsmedlemmene. Jeg mener likevel det er mer nærliggende å tolke dette som et uttrykk for et politisk spill. Som eneste aktuelle tronkandidat stilte Håkon nødvendigvis sterkere i forhold til kirken enn han hadde gjort tidligere. Samtidig tolker jeg pave Innocens' brev som et uttrykk for pavens søken etter en alliert i Håkon. Slik innholdet i brevet framstilles både i sagaen og i diplommaterialet anser jeg det som lite sannsynlig at paven ville sendt et slikt brev uten at det gjenspeiler et forsøk på å opprette en personlig relasjon til kongen. Dette må igjen ses i sammenheng med den storpolitiske situasjonen i Europa i den gjeldende perioden. Jeg har tidligere antydnet sannsynligheten av at et vennskap mellom keiser Fredrik II og kong Håkon kan ha hatt betydning for hvordan pave Honorius III opptrådte overfor Håkon på 1220-tallet. Fra 1229 og fram til keiserens død i 1250 fant det sted en utstrakt brev- og gaveutvesling mellom ham og Håkon.²¹⁸ Dette må paven selvsagt ha vært klar over. I det sterke konkurranseforholdet mellom pavemakt og keiser oppfatter jeg pave Innocens' støtte til Håkon som et forsøk på å demme opp for keiserens allianser med europeiske regenter. Samtidig er det naturlig å tenke at den nyvalgte paven også for egen del hadde behov for å skaffe seg allierte. En relasjon med Håkon slik sett kan ha vært et ledd i hans personlige nettverksbygging. Etter nærmere 20 års bestrebelser oppnådde Håkon altså til slutt å bli kronet til norsk konge gjennom sin direkte, personlige kontakt med paven. Kroninga bærer først og fremst preg av å være et pragmatisk trekk i det politiske spillet, der Håkon maktet å utnytte en åpning i den politiske situasjonen, og slik utmanøvrerte den lokale geistligheten.

3.2.3 – Direkte kontakt med paven: Mot kroning på egne vilkår

Kong Håkon sendte sin første direkte henvendelse til paven om kroningssaken i 1245, hvorpå paven besluttet å sende kardinalen Vilhelm av Sabina som sin legat til Norge, blant med den hensikt å krone Håkon Håkonsson til norsk konge. Delaktige i å framlegge kongens ønske for paven var hans personlige utsendinger, Laurentius, abbed i Hovedøya kloster og Bjørn,

---

²¹⁷ HHs, s. 277.

²¹⁸ Se for eksempel HHs, s. 173, 200-201, 273, 309-310 og RN, bind 1, regest nummer 705, 714.

kannik i Nidaros domkapitel.²¹⁹ Her ser vi igjen at Håkon benyttet seg av geistlige i diplomatiske oppdrag. Dette er i og for seg ikke oppsiktsvekkende, all den tid datidas geistlige ofte var velutdannede og ikke minst skriftkyndige. Imidlertid finner jeg det interessant at Håkon her benyttet seg av den nevnte kanniken Bjørn, altså en representant for erkebispesetet. Bjørn bidro altså til å fremme en forespørsel der oppdragsgiveren Håkon hadde valgt å gå utenom erkebiskopen og de andre ledende geistlige, som nettopp må sies å ha vært Bjørns nærmeste institusjonelle forbundsfeller. Dette bidrar igjen til å understreke at de enkelte geistlige aktørenes opptreden i møte med kongemakta tidvis skjedde på tvers av egen institusjonell tilhørighet.

I den videre brevsendinga mellom pavemakta, kongen og den ledende norske geistligheten er sistnevnte spilt ut på sidelinja. De framstår som mottakere av ordre og beskjeder knyttet til kroningsprosessen, og det er tydelig i brevmaterialet at de på dette tidspunktet ikke lenger spilte noen betydelig rolle i prosessen.²²⁰ Slik framstår de også i sagaens gjengivelse av selve kroninga. Ikke på noe tidspunkt vitner kildematerialet om at den norske geistligheten satte seg til motverge etter at paven hadde tatt sin beslutning om å få Håkon kronet. Riktig nok gjorde erkebiskop Sigurd i følge sagaen et framstøt overfor kardinal Vilhelm for å få denne til å kreve at Håkon svor Magnus Erlingssons' kroningsed. I likhet med første gang dette temaet hadde vært tatt opp framstilles det i sagaen som at kong Håkon kontant avviste å la seg bli kronet på slike betingelser, hvorpå kardinalen frafalt kravet.²²¹ Hendelsen blir i sagaen framstilt på en måte som synes å sette Håkon i et i overkant positivt lys på bekostning av kardinalen. Jeg anser det som lite trolig at en såpass høytstående representant for pavemakta opptrådte fullt så unnvikende overfor kongen som det blir framstilt. Likevel var effekten uansett den samme, Håkon ble kronet uten at det ble stilt store krav til ham. Igjen mener jeg at dette vitner om at det å skape en alliert i Håkon gjennom at han ble vist den ære å bli kronet må ha vært betydelig viktigere for pavemakta enn å utnytte kroningsprosessen til å skaffe kirken større nasjonale rettigheter. Her synes det tydelig at det storpolitiske spillet og pragmatiske hensyn fra pavemaktas side ble satt over den lokale institusjonens vilje.

---

²¹⁹ RN, bind 1, regest nummer 761.

²²⁰ RN, bind 1, regest nummer 755, 774.

²²¹ HHs, s. 281.

3.2.4 – Andre aspekter ved kardinalens Norgesbesøk

Det finnes et par andre aspekter ved kardinal Vilhelms besøk jeg finner det interessant å diskutere. I forbindelse med hans besøk ble det utstedt et brev i Bergen, datert 16. august 1247. I brevet uttrykte kardinal Vilhelm følgende om den norske kirkens friheter: «Valg av biskoper og andre prelater fant vi også skjedde fritt uten at noen lekfolk ble spurt, men alene gjennom de klerker som valgretten tilkom ifølge kanonisk rett.»²²² Dette kan imidlertid ikke sies å ha vært tilfellet hverken før eller etter Vilhelms besøk, jamfør tidligere diskusjon av kong Håkons utpregede selvstendighet i valget av Peter fra Hustad til norsk erkebiskop i 1224, og hans senere innblanding i bispevalget på Hamar i 1259.

I sagaen fortelles det om at det på kardinalens råd ble sendt påbud til Island om at gi seg under en kongemakt, i dette tilfellet den norske kongen.²²³ Redaktøren av RN stiler spørsmålstegn ved hvorvidt kardinalen faktisk var deltagende i denne forespørselen, eller om dette gjelder et brev utstedt av kong Håkon der han påberoper seg ideologisk støtte fra kardinalen.²²⁴ Begge disse alternativene er interessante. I 1247 hadde kong Håkon allerede i lengre tid arbeidet med få lagt Island inn under den norske krona, men uten at saken hadde hatt nevneverdig framgang. Dersom han alene stod bak brevet, men påberopte seg moralsk støtte fra pavemakta, viser dette igjen Håkons evne til å ta politiske grep når sjansen bød seg. Dersom kardinalen sto bak påbudet kan dette fortelle noe om pavemaktas ideologiske målsetninger, forstått som det kristne samfunnsidealet med en kristen konge som landets sekulære leder, samarbeidende med den lokale geistligheten og religiøst underlagt paven i Roma. I så fall må det ha vært i pavemaktas interesse både religiøst og maktpolitisk å få utvidet sin kontroll over Island. Landet lå allerede under en viss grad av kirkelig kontroll gjennom sin tilhørighet til erkebispesetet i Nidaros. Det framstår som sannsynlig at pave Innocens kan ha instruert kardinal Vilhelm om å arbeide for at også Island skulle komme under sekulær kontroll av Norge. Dette kan ses i sammenheng med hypotesen om at paven gjennom kroninga av Håkon trolig forsøkte å skape en alliert i den nordlige delen av sitt maktområde.

---

²²² «Kardinal Vilhelms erklæring om den norske kirkes friheter», i NMD, s. 88-93.

²²³ HHs, s. 290.

²²⁴ RN, bind 1, regest nummer 786.

3.3 – Oppsummering

I løpet av sine 46 år som norsk konge styrte Håkon Håkonsson landet sammen med seks erkebiskoper og en rekke lydbiskoper. Håkons forhold til kirken var tydelig sammensatt – så også hans forhold til erkebiskopene. Hans relasjon til erkebiskopene Guttorm og Peter varierte over tid, hans forhold til erkebiskop Tore og Sørle vet vi lite om. Relasjonen til erkebiskop Sigurd ser ut til å ha vært uten de store utfordringene, mens kongens forhold til erkebiskop Einar trolig fungerte først og fremst som følge av dennes gode relasjon til kongssønnene. Også blant biskopene hadde kong Håkon tydelige venner, som biskop Askjell av Stavanger, og uvenner, som biskop Pål av Hamar. Det synes tydelig at Håkon bygget ut sin innflytelse innenfor kirken gjennom mindre korporasjoner innenfor kirkeinstitusjonen, fra bispesetet i Bergen til bispesetet i Stavanger, før han endelig fikk en alliert ved bispesetet på Hamar i 1259. Via et forsøk på å sikre innflytelse ved erkebispetet i 1225, knyttes erkebispestolen igjen tettere til kongemakta gjennom erkebiskop Einars forhold til kongssønnene Håkon unge og Magnus. Likevel er det tydelig at det aldri kom til noen full allianse mellom kongemakta og erkebispetet i løpet av Håkons regjeringstid; erkebiskop Einar beholdt distansen til kongen.

Kong Håkon blandet seg gjentatte ganger inn i valg av prelater for å sikre at hans egne venner ble sittende med makta ved bispesetene, eller at tidligere uvenner av hans ætt *ikke* ble det. Kongens mulighet til å bygge ut sitt politiske nettverk hadde nær sammenheng med geistlige konkurranseforhold. Det har gjennom det forgående kapitlet blitt klart at slike konkurranseforhold fant sted både mellom ulike geografiske enheter, som bispesetene og erkebispetet, men også innad i slike enheter, som i eksemplet med Peter av Hustad. I begge tilfeller er det tydelig at heterogeniteten innad i den kirkelige institusjonen fortsatt var betydelig, og at de enkelte geistliges lojalitet ofte fulgte andre prinsipper enn institusjonell tilhørighet. Dessuten er det klart at enkeltaktører innenfor geistligheten gikk langt i å sikre sin egen maktbasis på tross av sin institusjonstilknytning, som i eksemplet med biskop Nikolas av Oslo og erkebiskop Peter. Noen full lojalitet til et hierarkisk system synes ikke å være til stede på dette tidspunktet. For bispesetene i Bergen og Stavanger kan alliansene med kongen ha bunnet i et ønske om økt status for deres regionale enheter. Det er tydelig at spesielt korporasjonen av geistlige i Bergen ser ut til å ha opptrådt enhetlig over tid, det samme gjelder i det store og hele domkapitlet i Nidaros. Dette tyder på at regional lojalitet var sterkere enn hierarkisk lojalitet, noe som samsvarer med teorien om periferiens forhold til sentrum. Tilsvarende sentrum-periferi-eksempel finner vi i relasjonen mellom kong Håkon og

biskop Nikolas av Oslo, sistnevntes lojalitet var tydelig betinget av kongens tilstedeværelse. Dette må likevel ha vært en allment akseptert handlingsmåte, hvis vi skal stole på sagaens omtale av Nikolas' død, og Håkons rosende ord om ham, selv på tross av hans varierende lojalitet til kongen.

I noen tilfeller var Håkon prisgitt kirken, som for eksempel i meklingene med utenlandske fyrster og som seremoniell og religiøs støtte ved kongevalg. I andre tilfeller valgte han å presse sin vilje i gjennom på tvers av den kirkelige institusjonens formelle standpunkt, som i kroningsprosessen og ved valget av Gillibert til ny biskop i Hamar i 1259. Det er for øvrig i forbindelse med mekling og seremoniell støtte fra geistligheten til kongen kan vi tydelig se spor av institusjonelt samarbeid; samarbeid som synes å springe ut i fra et gjensidig behov for en effektiv riksstyring. I sitt valg av sendemenn i diplomatiske øyemed, og dermed også som en del av riksstyringa, ser vi imidlertid at Håkon benyttet seg av geistlige han stolte på. Disse var ikke kun valgt ut i fra sin faglige bakgrunn, men var tydeligvis også kongens betrodde menn. De var i svært stor grad tilhørende i vestlandsområdet, nettopp der hvor Håkon hadde sin maktbase.

Gjennom vernebrev, privilegier og gaver forsøkte kong Håkon å knytte seg både til ulike bispeseter, men også til kirker og klostre. En del av gavegivingen kan ha vært et uttrykk for et ønske om å øke sin religiøse ære. Ofte er det imidlertid tydelig at kong Håkon, Skule og erkebiskopen støttet ulike enheter innenfor kirken på strategiske tidspunkter, trolig som et slags gi-og-ta-prinsipp, der gavene ble gitt i bytte mot politisk støtte. Dette er særlig tydelig ved kong Håkons myntprivilegium til erkebispestolen og gavebrevet til Stavanger bispesete, og ved Skules støtte til korsbrødrene i Nidaros umiddelbart etter valget av Peter til ny erkebiskop.

Pragmatiske handlinger fant sted helt opp i toppen av det kirkelige hierarkiet. Gjennom sitt tilslag til kroninga av Håkon aksepterte paven at den nasjonale geistligheten ble stilt på sidelinja, og ikke fikk noe igjen for at den uektefødte Håkon oppnådde full kongelig verdighet. Til gjengjeld kunne paven trolig håpe på å demme opp for den tysk-romerske keiserens alliansebygging med europeiske herskere. Også hos paven ser det ut til at politiske behov av og til veide tyngre enn religiøse prinsipper. Det politiske spillet endret seg ikke drastisk verken etter 1240 eller 1247, selv om det etter dette ble færre mulig representanter og muligheter å spille på for de geistlige.

Maktkampen om Håkons tronkandidatur ble endelig lagt død i 1247, og med dette ble polariseringen mellom kongemakta og kirke noe skarper, slik jeg senere skal komme tilbake

til i min omtale av Magnus Håkonsson og erkebiskop Jon Raude (1268-1282). Til en viss grad må jeg selvsagt ta forbehold om at ikke alt diplommateriale som omtaler samhandling mellom kong Håkon og aktører innenfor kirken har overlevd, men jeg mener likevel at tendensen i kildematerialet er så tydelig at det er umulig å se bort i fra dette når forholdet mellom kongemakt og kirke skal diskuteres. Når jeg tar utgangspunkt i Sverre Bagges skille mellom det førstatlige og det statlige samfunnet,²²⁵ vil jeg hevde at det fantes påfallende svakheter ved kirkens hierarkiske struktur tidlig på 1200-allet. Spesielt enkelte lokale korporasjoner av geistlige (forstått som bispeseter) framstår som dårlig integrerte elementer i kirkeorganisasjonen, i hvert fall i de tilfellene der de opererer i konflikt med egen institusjon. Dette manglende integrasjonsnivået, eller med andre ord *heterogeniteten* innad i organisasjonen må, slik jeg oppfatter det, være et argument man tar stilling til når man diskuterer og forsøker å tidfeste den norske statsutviklinga. Den institusjonelt betingede samhandlinga, eller forholdet mellom kongemakt og kirke, kommer i Håkon Håkonssons regjeringstid helt i skyggen av personlige relasjoner, nettverksbygging, pragmatiske handlinger og personlig og regional maktutbygging.

---

²²⁵ Bagge, «Borgerkrig og statsutvikling», s. 145-151.

Kapittel 4

4.1 – En analyse av Magnus Håkonssons relasjon til erkebiskop Einar og biskop Arne av Skálholt

Han var den første som fekk kongsmakt i Noreg åleine utan at nokon mislikte det. Han bømte lov og landsrett, og var av det kalla Magnus Lagabøte. Han var ein vakker mann å sjå til og hadde fager hårlet. I hans tid var det god fred i Noreg.²²⁶

Magnus Håkonsson, senere kalt Lagabøte (1263-1280), ble gitt kongsnavn allerede i sin far Håkon Håkonssons regjeringstid. I løpet av hans tid som norsk konge skjedde det en videreutvikling av kongedømmet, bant annet ideologisk og organisatorisk. I likhet med faren fikk også kong Magnus sagaen om sitt liv nedskrevet av islendingen Sturla Tordsson, og verket ble trolig fullført i de første årene etter kong Magnus' død. Det finnes kun overlevert noen få blad av sagaen. En del av innholdet kan likevel spores i andre tekster, eksempelvis BAs og *Gottskálksannáll*.²²⁷ Sagamaterialet i seg selv er for snaut til å gi noe ordentlig bilde av forholdet mellom kong Magnus og kirken, og kan kun tjene som supplement til andre kilder. De mest omfattende kildene til interaksjon mellom kong Magnus, den kirkelige institusjonen og de geistlige er foruten sagamaterialet (MLs og den islandske bispesagaen BAs) diplomaterialet fra perioden.

Magnus' forhold til kirken har ofte blitt tolket i lys av omstendighetene rundt Sættargjerden i Tunsberg i 1277. Prosessen rundt dette konkordatet har vært utførlig drøftet av norske historikere, som ofte har beskevet Magnus som unnvikende i forhold til erkebiskop Jon Raud, og som en «from» konge og viktig samarbeidspartner for kirken.²²⁸ Gjennom dette kapitlet ønsker jeg å peke på at også Magnus, i likhet med sin far, hadde et sammensatt forhold til kirken som institusjon og til kirkens representanter, og at det ikke gir noen selvfølgelig mening å omtale hans forhold til kirken på et generelt plan.

---

²²⁶ Sturla Tordsson, *Soga om Magnus Lagabøte* (MLs), oversatt av Kr. Audne og Hallvard Magerøy. I Finn Hødnebo og Hallvard Magerøy (red.), *Noregs kongesoger 4* (Oslo: Det Norske Samlaget, 1979), s. 366.

²²⁷ Magerøy, «Føreord til Soga om Magnus Lagabøte», s. 347.

²²⁸ For en oppsummering av forskningsstatus om Sættargjerden, se Sverre Bagge, «'Salvo semper regio iure' - kampen om sættargjerden 1277-1290», *Historisk Tidsskrift* 87 (2008), s. 202-203.

4.1.1 – Om relasjonen til erkebiskop Einar Smjorbak

Etter erkebiskop Sørles død i 1254 valgte korsbrødrene i Nidaros Einar Gunnarsson Smjorbak til ny erkebiskop, uten å innhente kong Håkons råd i saken.²²⁹ Den samme Einar hadde gitt Magnus' eldre bror Håkon unge kongsnavn i 1240. Å gi noen kongsnavn kan betraktes som en form for gaveutveksling, der utvekslinga knyttet giver og mottaker sammen i et vennskskapsforhold. Dette samsvarer godt med hvordan forholdet mellom Einar og Håkon unge framstilles i HHs: «[E]rkebiskop Einar var den unge kongens beste venn, for han hadde gitt ham kongsnavn og viste ham stor hengivenhet siden.»²³⁰ Erkebiskopen agiterte på et tidspunkt for at kong Håkon Håkonsson skulle dele landet mellom sine to sønner mens han selv fortsatt var i live, og gi Håkon unge verdigheten konge, men la Magnus bli hertug. Han fikk ikke gjennomslag for dette hos kongen. Likevel skiltes konge og erkebiskop i følge sagaen som de beste venner etter overnevnte diskusjon.²³¹ På et tidspunkt etter at Håkon unge død (1257) framstilles imidlertid forholdet noe annerledes: «Det var ikke uvennskap mellom kongen og erkebiskopen, men det var heller ikke noe varmt forhold; erkebiskopen var god mot junker Magnus, men ikke mot mange andre.»²³²

Magnus ble gitt kongsnavn i 1257, kort tid etter brorens død. Omstendighetene var mindre tvingende enn da Håkon unge ble tatt til konge (dette hadde trolig skjedd som en reaksjon på den tilspissede situasjonen hans far og Skule Bårdsson sto i i 1240). I 1257 rustet kong Håkon seg til hærferd mot Danmark, og Magnus' kongehylling skal i følge sagaens beretning sørge for at landet ikke ble stående kongeløst mens Håkon var utenlands.²³³ I spissen for tilhengerne av en ny kongehylling sto angivelig erkebiskop Einar, som etter eget tilsagn unte Magnus kongeverdigheten etter at hans eldre bror hadde falt fra.²³⁴ Også i dette tilfellet ble kongsnavnet gitt av erkebiskop Einar. Sagaens gjengivelse av det etterfølgende gjestebudet avsluttes slik:

Dagen etter gav kong Magnus storartede gaver, først til sin far kong Håkon. Han gav erkebiskopen et skip med mer enn 20 rom, det var en stor kostbarhet, og han gav enda flere gaver. Alle de beste menn som var i gjestebudet hos ham, fikk hedrende gaver. Dette ble han vennsæl av med en gang. Magnus tok seg et stort følge, de fleste hadde tjent kong Håkon, hans bror.²³⁵

---

²²⁹ HHs, s. 318.

²³⁰ HHs, s. 321.

²³¹ HHs, s. 321.

²³² HHs, s. 336.

²³³ HHs, s. 337.

²³⁴ HHs, s. 337.

²³⁵ HHs, s. 338.

Den personlige relasjonen mellom kong Håkon (den eldre) og erkebiskop var på ingen måte entydig positiv. Forholdet skildres i sagaen både som at de var «de beste venner», men også som ikke direkte uvennskapelig, men heller ikke varmt. Ved én anledning skilles de to i følge sagaen som ikke helt gode venner.²³⁶ Jeg finner det interessant at erkebiskop Einar tilsynelatende opptrådte mer velvillig overfor kongssønnene Håkon og Magnus enn overfor kongen selv. Til en viss grad kan erkebiskopens oppførsel sies å utspille seg innenfor rammene av hans geistlige status, i det han som den nasjonale kirkens øverste leder støttet opp under en videreføring av kongsembetet gjennom eldste ektefødte sønn, og ikke ønsket en oppsplitting av landet med to samrådende konger. Slik jeg ser det utspilte han her sin rolle som representant for institusjonelle kirkelige rammer og religiøse målsetninger. Hans tilsynelatende entydig positive forhold til kongssønnene må derimot sies å peke mot en annen rolle – en individuell sådan. Erkebiskop Einar hadde som tidligere nevnt kommet til makta uten kong Håkons støtte. Sett i lys av det faktum at Håkon tidligere hadde vist seg svært handlekraftig i forbindelse med nyinnsettelse av høygeistlige, kan dette knapt ha vært noe godt utgangspunkt for et vennskap mellom kongen og erkebiskopen. Jeg finner det derfor naturlig at forholdet mellom disse to blir framstilt som noe avmålt. Når Einar så tydelig likevel ga sin støtte til kongssønnene tolker jeg dette som et uttrykk for at han søkte å etablere et allianseforhold med dem fordi de var framtidige kongsemner, noe som på sikt kunne bidra til å trygge hans eget embete, og dermed også hans personlige maktbase. Einars status (herunder handlingsmuligheter) som geistlig synes her å spilles ut gjennom en rolle som privatperson, med individuelle, personlige ambisjoner og interesser som målsetning.

Som tidligere nevnt sto Einar allerede før han ble innsatt som erkebiskop i et vennskapsliknende forhold til Håkon unge gjennom sitt bidrag til dennes kongehylling i 1240. Selve kongehyllingen må sies å være et uttrykk for seremoniell støtte fra kirkens side (gjennom Einar) til kongemakta (gjennom Håkon, og seinere også Magnus). Jeg oppfatter relasjonene mellom Einar og kongssønnene som skapt (eller forsterket) innenfor en institusjonell ramme, men likevel med tydelige personlige trekk, og trolig et uttrykk for både personlige preferanser og for Einars ambisjoner. Slik sett bærer relasjonen mellom Einar og kongssønnene både preg av det institusjonelle og det private, og det er vanskelig å trekke opp noen grense mellom disse elementene.

At kong Håkon valgte å ikke gå i mot valget av Einar som ny erkebiskop kan bidra til å understreke det personlig-relasjonelle aspektet i interaksjonen mellom kongemakt og kirke.

---

²³⁶ HHs, s. 322, 336, 346.

Jeg finner det mer naturlig om Håkon hadde fortsatt å jobbe for å få sine egne kandidater valgt inn til høygeistlige embeter. Noen spesiell relasjon mellom kongen og Einar synes derimot ikke tydelig i sagamaterialet i tidsrommet før 1255. Riktig nok finnes den nevnte episoden der Einar ga Håkon unge kongsnavn. Her var det først og fremst kongssønnen som var mottaker av «gaven» – kongsnavnet – og dermed utgangspunktet for relasjonen mellom kongeslekta og kirken. Jeg finner det ikke usannsynlig at det er nettopp denne relasjonen som var grunnen til kong Håkons manglende motstand mot erkebiskopvalget. Slik han selv hadde bygget allianser innenfor geistligheten kan han ha sett fordelene av at den (potensielt) framtidige kongen, Håkon unge, hadde en alliansepartner sentralt ved erkebispesetet. Med en slik tolkning gir det mening at kong Håkon lot valget av Einar Smjorbak som ny erkebiskop passere, til tross for at han ikke hadde gitt sitt tilslag til dennes kandidatur.

Erkebiskop Einar forble Magnus Håkonssons venn fra han ga ham kongsnavn og fram til sin død i 1263. Han både viet og kronet Magnus og hans dronning Ingeborg. I HHs legges han disse ordene i munnen på et tidspunkt der han og Magnus skal skilles etter kroningsgildet: «'Jeg har alltid før syntes det var leit å skilles fra Dem, men ikke nå. For nå gleder jeg meg over at jeg har ytet Dem all den tjeneste jeg kan, for å gi Dem høy rang.'»²³⁷ Det er selvsagt all grunn til å være kritisk til kildeverdien av replikker gjengitt i sagaen. Jeg oppfatter denne passasjen i teksten først og fremst som en ideologisk oppbygging av kongsemetet, der erkebiskopen nærmest framstilles som en tjener for kongen. HHs ble dessuten nedskrevet etter at erkebiskop Einar var død, og sagaforfatteren må dermed ha stått noe friere til å utforme replikkvekslinger der det ikke fantes vitner til stede ut over de involverte samtalepartnerne. Likevel ligger det implisitt i samtidssagaenes tilblivelsestidspunkt at innholdet i dem ikke kan ha avveket drastisk fra reelle historiske forhold, uten at dette ville ha skapt reaksjoner blant samtidige vitner til sagaberetningene. Uavhengig av hvordan forholdet mellom Magnus og Einar presenteres gjennom teksten må det ligge et element av sannhet i representasjonen – en sannhet om en relasjon mellom de to som må sies å være av (i alle fall delvis) personlig karakter. I de konkrete tilfellene det her er snakk om er det kongemakta og kirkens samhandling om riksstyringa som felles prosjekt – opprettholdelse av maktstrukturen til begge institusjoners beste – det «handlingslaget» som kan synes mest opplagt. Jeg mener likevel at det er all grunn til å understreke hvordan en storpolitisk og nasjonalt orientert samhandling mellom representanter for institusjonene kongemakt og kirke *samtidig* bar i seg elementer av

---

²³⁷ HHs, s. 363.

et mikropolitisk, personorientert spill, der enkeltindividenes interesser kunne spilles ut innenfor rammene av de ulike aktørenes status. Det storpolitiske spillet var, slik jeg ser det, tett knyttet sammen med personlige, til dels institusjonsuavhengige relasjoner og interesser. Videre finner jeg det interessant hva forholdet mellom erkebiskop Einar, kong Håkon og kongssønnene kan fortelle om nettverkskontinuitet mellom ulike representanter for kongemakta. Slik jeg oppfatter det er det først og fremst Håkon unges tidlige død som gjorde det naturlig at hans støttespiller ble «overført» til den ennå relativt unge lillebroren hans. Magnus kunne selv knapt ha rukket å opparbeide seg noe betydelig nettverk da han ble konghyllert i 1257, 19 år gammel. En slik kontinuitet kan imidlertid ikke sies å ha vært noen selvfølge. For eksempel hadde Einars far, Gunnar Grjonbak vært en av kong Sverres lagmenn, og var siden en viktig støttespiller for kong Håkon.²³⁸ Denne lojaliteten mellom kongen og Gunnar og ble tydeligvis ikke overført til sønnen Einar. Dette tyder på at personlige preferanser, tilfeldigheter eller politiske målsetninger på dette tidspunktet var av større betydning enn ættetilhørighet når relasjoner ble overført mellom ulike familieled.

4.1.2 – Island under norsk herredømme: Konge og biskop i samarbeid om ny lovbok og kirkerettsspørsmål

En annen av de prelatene kong Magnus ble tettest knyttet til gjennom sin regjeringstid var biskop Arne Torlaksson, biskop i Skálholt på Island i perioden 1269-1298. *Biskop Arnes saga* omhandler biskopens liv og virke, og dekker altså hele det tidsrommet da Magnus var konge. Sagaen ble trolig nedskrevet seint på 1200- eller tidlig på 1300-tallet²³⁹ og er dermed en samtidssaga. Som historisk kilde må den derfor anses å ha relativt sterk troverdighet i gjengivelsen av faktiske forhold. Slik sett utfyller sagaen på noen områder det svært begrensede sagamaterialet om kong Magnus' regjeringstid. Ikke så rent lite av sagaen omhandler nettopp biskopens forhold til den norske kongen, og den regnes som en av hovedkildene til norsk og islandsk historie i perioden ca. 1270-1300.²⁴⁰ De islandske biskopene sto formelt under den norske erkebiskopens myndighet, mens befolkninga som helhet relativt nylig var blitt bundet til den norske kongen gjennom Gamli sáttmáli, inngått i 1262/1264.

---

²³⁸ Helge Salvesen, «Gunnar Grjonbak» [online], i *Store norske leksikon*. Se også HHs, 96, 101-102.

²³⁹ Gunhild Stefánsson og Magnús Stefánsson, «Innledning», s. 12.

²⁴⁰ Gunhild Stefánsson og Magnús Stefánsson, «Innledning», s. 7, 10.

Biskop Arnes og kong Magnus' relasjon nevnes allerede i fjerde kapittel av BAs. Arne, som på dette tidspunktet var diakon, traff kongen i forbindelse med et Norgesbesøk i 1262. I løpet av oppholdet oppsto det mellom dem «et godt vennskap som varte så lenge begge levde.»²⁴¹ Et av omdreiningspunktene i relasjonen mellom biskop Arne og kong Magnus var lovgivningsspørsmål. Biskopen arbeidet målrettet for å avskaffe egenkirkevesenet på Island, hvilket innebar at en rekke kirker og kirkeeiendommer som var i privat eie skulle komme under kirkelig eierskap og geistlig kontroll.²⁴² Dette var et brudd med den islandske tradisjonen, der kirkene ofte hadde blitt bygget av de islandske høvdingene, og siden forvaltet av dem og deres familier.²⁴³ Det kanoniske prinsippet om full geistlig kontroll over kirkene stod slik i konflikt med de islandske høvdingenes økonomiske interesser. Kong Magnus arbeidet på sin side like hardt for å få vedtatt en ny, norskinspirert lovbok (*Járnsíða*) for Island. I BAs framstilles disse to sakene som et kjernepunkt i relasjonen mellom kongen og biskopen – hjelp fra kongen i striden om stadene krevde tilsvarende hjelp fra biskopen i lovboksaken.²⁴⁴

Fra 1271 finnes det bevart et brev fra biskop Arne med ønske om støtte i konflikten om stadene. Brevene ble sendt både til kong Magnus og til erkebiskop Jon.²⁴⁵ Det kan se ut til at biskopen hadde behov for full ryggdekning både av religiøs og verdslig art dersom han skulle ha håp om å få noen framgang i kampen mot de islandske høvdingene. Erkebiskop Jon besvarte brevet med formaninger og støtt til biskopens arbeid, mens kongens svar tydelig uttrykker støtte i *bytte mot* gjenytelse fra biskopens side. Dette «samarbeidskravet» fra kong Magnus ankom biskopen fulgt av flere kostbare gaver.²⁴⁶ I sagaen uttrykkes kongens tiltro til at biskop Arne på denne måten: «Kongens vilje og ønske var at herr biskopen skulle oppfordre folk på Island til å vedta hans lovbok, og hevdet at han hadde fått vite at biskopen fremfor noen annen på grunn av sin stand, sin vigsel og dyktighet ville få et lovtak igjennom hos folk i landet.»²⁴⁷ Lovsamlingen ble vedtatt på Alltinget i perioden 1271-1273.²⁴⁸

I likhet med mange andre samtidssagaer bærer BAs preg av å framstille sin hovedperson i et fordelaktig lys. Dessuten er det selvsagt grunn til å stille spørsmålstegn hvor

---

²⁴¹ *Biskop Arnes saga* (BAs), oversatt av Gunhild Stefánsson og Magnús Stefánsson, (Oslo: Aschehoug, 2007), s. 22.

²⁴² Gunhild Stefánsson og Magnús Stefánsson, «Innledning», s. 9-10, BAs, s. 27-29.

²⁴³ Jón Viðar Sigurðsson, *Den vennlige vikingen*, s. 97-98.

²⁴⁴ Med stad referer jeg her til kirker med eierskap til omkringliggende eiendom, i motsetning til bondekirker. Se Jón Viðar Sigurðsson, «Island og Nidaros», i Steinar Imsen (red.), *Ecclesia Nidrosiensis*, s. 122.

²⁴⁵ RN, bind 2, regist nummer 96-99.

²⁴⁶ BAs, s. 35-36.

²⁴⁷ BAs, s. 36.

²⁴⁸ Gunhild Stefánsson og Magnús Stefánsson, «Innledning», s. 8. Se også BAs, s. 34, 36.

grensen går mellom smiger og realitet. Til tross for dette mener jeg likevel at det er mulig å trekke ut noe vesentlig av sitatet over: Som samarbeidspartner for kong Magnus var biskop Arne attraktiv gjennom sin stand, vigsel og dyktighet. I sin masteroppgave om norske biskopers maktutøvelse i perioden 1150-1250 studerer Sveinung Boye Kasin hvordan biskopene bygget opp og utøvet politisk makt. Hans hovedpåstand kan løst gjengitt oppsummeres slik: Det var ikke bispeembetet i seg selv som gjorde mange av biskopene mektige, men makta og autoriteten i embetet ga dem et gunstig grunnlag for å videre øke sitt maktgrunnlag gjennom mekanismer i den tradisjonelle politiske kulturen. Kirkekampen som biskopene drev handlet først og fremst om nettverkene til personene som ville drive disse sakene fram.²⁴⁹ Denne påstanden ser ut til å samsvare godt med fundamentet i samarbeidet mellom kong Magnus og biskop Arne på Island. Jeg oppfatter det slik at alle de egenskapene som kongen trakk fram i sitt brev henviser til personlige egenskaper hos Arne. Av stand var han født inn i de høyere sosiale lag og hadde stor bekjentskapskrets blant høvdingfamiliene. Hans vigsel som biskop kan ikke settes i noen umiddelbar sammenheng med innføringa av en verdslig lovbok, med mindre han gjennom sin status hadde mulighet til å påvirke folk i sitt maktområde også i verdslige saker. Den dyktighet som her er nevnt må henvise til hans evne til nettverksbygging og politiske egenskaper, og ikke til hans religiøse sådanne. Jeg tolker dette slik at kong Magnus her ønsket å opprette en allianse med biskop Arne der målene for begge parter var av institusjonell karakter. Som et av redskapene for å nå kongens mål var det likevel først og fremst ikke-institusjonelle kvaliteter hos Arne som tilførte denne alliansen noe verdifullt.

Samarbeidsprosjektet mellom kongen og biskopen tydeliggjør på mange måter kompleksiteten i sosial interaksjon. I første instans opptrådte aktørene kong Magnus og biskop Arne som institusjonelle representanter i samarbeid med hverandre. Samarbeidet utøvdes imidlertid av individet Arne Torlaksson, som bandt seg til kong Magnus i en personlig relasjon. Denne relasjonen synes å ha vært av multipleks karakter, på den måten at det er tydelig at biskopens og kongens samhandling både skjedde gjennom institusjonelle føringer og personlig bekjentskap, altså både gjennom statusen som konge og biskop, og gjennom de ulike rollene disse statusene kunne utspilles gjennom.²⁵⁰ Den multiplekse

---

²⁴⁹ Boye Kasin, *Frelse, fortapelse og vennskap*, s. 20.

²⁵⁰ Innenfor sosialantropologien skiller man mellom uniplexe (énlinjede) og multiplexe (flerlinjede) relasjoner. Førstnevnte henviser til «forretningsmessige» relasjoner. For multiplexe relasjoner er det derimot typisk at man kjenner hverandre på flere måter, gjennom ulike statuser. Se Hylland Eriksen, *Små steder – store spørsmål*, s. 59.

relasjonen kommer til uttrykk både som en allianse og som et vertikalt vennskap.²⁵¹ Dessuten er det klart, i hvert fall fra kongens side, at biskop Arne utgjorde en viktig del av kongens politiske nettverk.

I sin samhandling med kong Magnus vil jeg påpeke at biskop Arne både kan følges både gjennom en institusjonell og en individuell linje. Som representant for kirken kan hans handlinger tolkes som et uttrykk for en institusjonell (over)tilhørighet, i samarbeid med institusjonen kongemakta om organisasjonsutvikling og riksstyring. Arnes ambisjon for samarbeidet med kong Magnus synes uttalt sett å være av institusjonell karakter. Jeg anser det likevel som trolig at han også hadde personlige ambisjoner, i form av en økt legitimering av sitt personlige maktgrunnlag. Selve utøvelsen av samarbeidet ser imidlertid ut til å ha vært mer komplekst, i form av en blanding av institusjonelle og individuelle grep.

Kort tid etter at Arne ble vigslet til biskop utstedte kong Magnus et brev til islendingene med påbud om å ta godt i mot biskopen, samt vise ham kristelig lydighet. Tilsvarende brev ble utstedt av erkebiskop Jon, som også påbød lydighet, og samtidig bekreftet Arnes kvalifikasjoner for embetet.²⁵² I BAs framstilles Arne som dyktig og standhaftig i religiøse spørsmål.²⁵³ Sagaen omtaler flere ganger biskopens inngripen i festermål og samliv som involverte vigslete diakoner.²⁵⁴ Ved ett slikt tilfelle ble Arne stående i konflikt med sin egen frende, høvdingen Gissur Torvaldsson, som til slutt måtte bøye av for biskopens krav. I denne forbindelse skal Gissur ha uttalt at «'[d]et venter jeg, frende, at det ikke blir mange du vil gi etter for i strid, når du ikke gav etter for meg.'»²⁵⁵ Hendelsen fant sted mens Arne ennå bare var prest. Umiddelbart er det mest nærliggende å tolke Arnes hardnakkede motstand mot ekteskapsinngåelsen som et uttrykk for kristen overbevisning, spesielt fordi han satte seg opp i mot Islands mektigste høvding. Imidlertid mener jeg at dette eksemplet like gjerne kan tolkes som et uttrykk for Arnes bruk av sin geistlige status til å demonstrere sin makt i det verdslige islandske samfunnet. Det fortelles i BAs gjentatte ganger om hvordan biskopen benyttet bannsetting og trusler om dette når han møtte motstand, både religiøst og politisk.²⁵⁶ Boye Kasin har påpekt hvordan biskop Arne jevnlig benyttet bannlysning og bannløsning som maktmiddel i det politiske spillet på Island, ofte ut i fra pragmatiske grunner heller enn

---

²⁵¹ Det vertikale vennskapet kjennetegnes ved en klar over- og underordning i forholdet mellom partene. Som konge var Magnus både ideologisk og maktmessig overordnet biskop Arne, og i relasjonen mellom dem er det også tydelig at Arne var den underordnede part.

²⁵² RN, bind 2, regest nummer 78-79.

²⁵³ BAs, s. 21.

²⁵⁴ BAs, s. 24, 45-46.

²⁵⁵ BAs, s. 24.

²⁵⁶ Se for eksempel BAs, s. 23-24, 28, 45, 47.

religiøse.²⁵⁷ Denne muligheten til å lyse folk i bann sprang ut av Arnes status som biskop, men ble tydelig benyttet på en svært pragmatisk måte, med politisk hensikt. Her ser vi at det personlige, det pragmatiske og det institusjonelle og var svært tett vevet sammen i det politiske spillet.

Biskop Arne framstår som en tradisjonell islandsk høvding også i andre sammenhenger. Dette gjenspeiles blant annet gjennom hans arrangering av fester og deltakelse i verdslig rettsutøvelse: «Herr biskop Arne holdt også ofte gjestebud med mange innbudte gjester ved bispestolen. Gjestebudene ble holdt med stor iver og raushet, for han tok gjerne imot mye fra andre, samtidig som han var svært villig til å gjøre mye for andre.»²⁵⁸ Det må være klart at slike demonstrasjoner av gavmildhet som her omtales i sagaen først og fremst hadde sin bakgrunn i det tradisjonelle samfunnets gjengjeldelsesplikt mellom høvdingen og hans tilhengere.²⁵⁹ Som regional forvalter av kristendommen skulle det ikke være noen grunn til å premiere sine tilhengere med verdslige gaver (i dette tilfellet gjestebud); forholdet mellom biskopen og allmuen var i utgangspunktet nedfelt i en religiøs-hierarkisk over- og underordning. Når biskop Arne likevel arrangerte sine gjestebud viser dette at han opererte like mye på den verdslige arenaen som den religiøse. Boye Kasin har kritisert skillet mellom politisk og religiøs makt:

Men ser vi på kildene blir det klart at å operere med et skille mellom formell makt og nettverksbasert makt nærmest blir anakronistisk, fordi biskopene selv ikke ser ut til å ha skilt mellom de to. De brukte ressursene og makten embetet ga dem i et gaveutvekslingssystem, som ikke foregikk innenfor de institusjonelle rammene. Makt var makt, og personlig makt og embetsmakt ser man ikke ut til å ha skjelnet mellom.²⁶⁰

Jeg finner denne kritikken svært rimelig. Den lydigheten kongen og erkebiskopen påbød islendingene å vise biskop Arne var tydelig bare et av flere midler for å lykkes i det politiske spillet. Denne måten å utnytte flere arenaer for å oppnå politiske resultater ser ut til å være regelen, ikke unntaket. Det må derfor være grunn til å stille spørsmål om det er hensiktsmessig å skille mellom religiøs og verdslig maktutøvelse og politikk.

Om Arnes innblanding i verdslig jurisdiksjon nevnes det blant annet dette i BAs: «Biskop Arne ble ofte brukt som voldgiftsmann, og selv om han ikke hadde verdslig makt [...] ønsket folk likevel hjelp av ham i sine saker, så lenge de selv og ikke kongens

²⁵⁷ Boye Kasin, *Frelse, fortapelse og vennskap*, s. 49-52, 58-59.

²⁵⁸ BAs, s. 30, jamfør Jón Viðar Sigurðsson, *Den vennlige vikingen*, s. 101.

²⁵⁹ Althoff hevder at festmåltider hadde stor betydning for å styrke de sosiale båndene på mange nivåer i middelaldersamfunnet, ved at vennskap ble inngått og styrket gjennom felles måltider. Han hevder også at geistligheten verdsatte den rollen slike måltider spilte i det verdslige samfunnet. Se Althoff, s. 15.

²⁶⁰ Boye Kasin, *Frelse, fortapelse og vennskap*, s. 43.

sysselmenn bestemte.»²⁶¹ I 1277 reagerte to av kong Magnus' utsendinger til Island kraftig mot praksisen med å søke dom hos biskopen i stedet for kongens islandske sysselmenn.²⁶² Jamfør dette tillot altså biskop Arne seg å virke som voldgiftsmann til tross for at dette ikke var i samsvar med gjeldende rettsprinsipper. Dette ser ut til å samsvare godt med sentrum-periferi-modellen. Arnes nokså perifert beliggende bispesete (både i forhold til erkebispesetet og til kongemakta) gjorde det tydeligvis mulig for ham å utøve en betydelig grad av selvstendighet som deltaker i det politiske spillet på Island. Dette kommer også fram i sagaen ved at Torvard Torarinsson, kong Magnus' hirdmann, i et brev til kongen i 1276 lot det skinne i gjennom at han mente Arne satt med den reelle (verdslige) makta på Island.²⁶³

Til tross for sin betydelige maktstilling var biskop Arne avhengig av støtte for å få en slutt på konflikten om egenkirkevesenet. Striden mellom biskopen og enkelte islandske stormenn sto lenge steilt. Konflikten ble imidlertid kraftig redusert etter 1273. Dette skjedde i etterkant av en domfellelse foretatt av erkebiskop Jon i to av de mest omfattende kirkerettskonfliktene.²⁶⁴ Kong Magnus deltok som bisitter i disse sakene.²⁶⁵ En av hovedmotstanderne til biskop Arne i saken om stadene var kong Magnus' egen sysselmann Ravn Oddson.²⁶⁶ Den verdslig politiske arenaen på Island bestod foruten kongens sysselmenn hovedsakelig av islandske stormenn. I forkant og under sammenslåingen med Norge hadde mange av de islandske høvdingene gitt sine godedømmer til den norske kongen, og deretter fått dem tilbake som len. Denne «gaveutvekslinga» må ha bundet partene sammen i vennskap.²⁶⁷ Men som lendmenn tilhørte høvdingene nå kongens hird, og ble dermed bundet til ham gjennom lojalitetsed, altså i et formalisert underordningsforhold. I BAs blir dette gjentatte ganger omtalt gjennom konflikter mellom biskop Arne og de islandske stormennene, også om andre temaer enn stadene.²⁶⁸ I disse tilfellene var det altså uoverensstemmelser mellom to grupper som begge var knyttet til kong Magnus gjennom personlige bånd. Det ser ut til at kongen vekselvis støttet biskopen eller forholdt seg passiv i disse konfliktene. Jeg mener at dette er et tydelig tegn på at

---

²⁶¹ BAs, s. 30. Biskop Arnes framtrekkende rolle som voldgiftsmann er ikke ulik den rollen den store islandske høvdingen Jon Loptsson hadde hatt 80 år tidligere. Begge ser ut til å ha utøvet rettsvirksomheten uten å favorisere sine venner. Som to representanter for Islands mektigste menn er det likevel én vesentlig ting som skiller dem: Jon arbeidet aktivt mot kirken i spørsmålet om kirkeretten. Se Jón Viðar Sigurðsson, *Den vennlige vikingen*, s. 100-101.

²⁶² BAs, s. 62.

²⁶³ BAs, s. 60-61.

²⁶⁴ Striden ble endelig bilagt gjennom sættargjerden på Avaldsnes i 1297, se Jón Viðar Sigurðsson, *Den vennlige vikingen*, s. 98.

²⁶⁵ BAs, s. 39-44. Se henvisning til domsavsigelsen i RN, bind 2, regest nummer 108.

²⁶⁶ BAs, s. 34-35.

²⁶⁷ Jón Viðar Sigurðsson, *Den vennlige vikingen*, s. 88.

²⁶⁸ Se for eksempel BAs, s. 45-47, 57-58.

relasjonen mellom konge og biskop var sterkere enn tilsvarende bånd mellom kongen og hans hirdmenn. Hirdmennene var bundet til kongen gjennom lojalitet og underordning. Biskop Arne var derimot ikke *nødvendigvis* nødt til å opptre som kongens lojale venn, han kunne i stedet valgt å forholde seg tettere til det kirkelige hierarkiet og lojaliteten til erkebiskopen. Jeg oppfatter dette som et uttrykk for en brytningstid, der den ene typen relasjon har blitt institusjonalisert, mens den andre fortsatt bærer sterkt preg av å være av personlig karakter.

Arnes legitimitet som agitator for kongens lovbok ble naturligvis styrket gjennom statusen som geistlig overhode på Island. Likevel mener jeg at det var hans personlige egenskaper som politiker og nettverksbygger som var det relevante i samarbeidet med kong Magnus. Det institusjonelt betingede målet til kongen ble slik sett oppnådd gjennom biskop Arnes rolleutøvelse som deltaker i et verdslig-politisk spill, der hans personlige nettverk var avgjørende for å sikre støtte til kongens sak. Jeg mener altså at den institusjonelle legitimiteten i dette tilfellet langt på vei var underordnet mulighetene til å utnytte biskop Arnes personlige egenskaper. I de kommende årene fant det sted en utstrakt brevveksling mellom kong Magnus og biskop Arne, som omhandlet blant annet saker om kristendomslovgivning og riksstyring på Island.²⁶⁹ Tidvis nevnes det i BAs at det med brevene fulgte gaver fra kongen til biskopen og omvendt, for eksempel vin, hvetemel og til og med en hest.²⁷⁰ Slik jeg ser det ble relasjonen mellom konge og biskop forsterket gjennom et gave – gjengaveprinsipp. Denne utvekslinga av immaterielle ytelser og motytelser i form av politisk støtte er helt i tråd med førstattlig gavegivingspraksis innenfor den politiske kulturen. Når det tidligere nevnte brevet, med et innhold som må forstås som et forslag om et samarbeidsprosjekt, i tillegg ble fulgt av kostbare materielle gaver, mener jeg dette underbygger forståelsen av en vertikal vennskspsrelasjon mellom to individuelle aktører. Målene til begge aktørene kan riktignok tolkes som institusjonelt betinget – styrking av kirkens rettigheter og samordning av lovspraksisen for det norske riket, men middelet for å oppnå dette bærer like full sterkt preg av å være en individuell relasjon mellom to maktpersoner, konkretisert gjennom etableringen av et gjensidig vennskspsforhold.

I sagaen omtales et besøk biskop Arne gjorde i Bergen høsten 1279 svært positivt: «Denne vinteren mottok biskop Arne mange hedersvitnemål av kong Magnus».²⁷¹ Biskopen blir framstilt som kongens privilegerte gjest; de feiret jul, påske og andre høytider sammen,

---

²⁶⁹ Se blant annet RN, bind 2, regest nummer 183, 190.

²⁷⁰ Se for eksempel BAs, s. 56, 62-63, 68. Kongegavene var av en spesiell karakter, det kunne for eksempel være skip, falker, seil eller hester – gavene måtte være kongens overordnede stilling verdig.. Formålet med kongegavene kunne ofte være å vinne immaterielle aktiva fra mottakeren: Velvilje, troskap eller vennskap. Se Jón Viðar Sigurðsson, *Den vennlige vikingen*, s. 84 og Jón Viðar Sigurðsson, *Det norrøne samfunnet*, s. 89.

²⁷¹ BAs, s. 73.

og kongen ga ham gode gaver.²⁷² Etter at kong Magnus døde våren 1280 gjengir sagaen en konfrontasjon mellom biskop Arne og daværende erkebiskop Jon Raude. Sistnevnte beskyldte biskopen for å ha vært for mye knyttet til kongen og for lite til erkebiskopen – dette til skade for kirken. Biskopen forsvarte seg mot denne kritikken ved å hevde at hans manglende standhaftighet omkring kirkens krav skyldtes troen på økte rettigheter på lengre sikt.²⁷³ Jeg mener at det her er rimelig grunn til å stille spørsmål ved biskopens beveggrunner. Det vil ikke være mulig å bevise noe primært mål for hans opptreden i forhold til kongen, enten det var av genuint kirkelig eller mer personlig karakter. Likevel er de historiske faktaene de samme – så langt vi kan stole på samtidssagaenes framstillinger – det eksisterte en relasjon mellom kong Magnus og biskop Arne i perioden 1262-1280, forholdet mellom dem framstilles i sagaen som mer eller mindre entydig positivt, og relasjonen ble understreket av gavegiving begge veier.²⁷⁴ De omtalte gavene må dessuten sies å ha vært av betydelig verdi. Alle disse faktorene peker tydelig mot en personlig vennsapsrelasjon av tradisjonell type. Lojaliteten mellom biskopen og kongen hvilte på en gjensidig utveksling av goder mellom to parter, og ikke på lydighet basert på hierarkisk overordning, slik som tilfellet var mellom kongen og hans islandske lendmenn. Dette til tross for at *målet* med relasjonen, som tidligere nevnt, kan sies å ha vært mer institusjonelt betinget. At relasjonen mellom biskopen og kongen ble oppfattet som upassende i samtiden peker i retning av at man på dette tidspunktet befant seg i en brytningstid mellom gammel relasjonsbygging i møte med nyere krav om institusjonell lojalitet, der sporene av det førstnevnte fortsatt var tydelig i samfunnet. Det historisk sett varierende og til dels konkurransepregete forholdet mellom de to islandske bispesetene, samt den geografiske avstanden til erkebiskopen i kombinasjon med nærheten til politisk bevisste og lite reformvennlige islandske høvdinger *kan* dessuten ha vært en medvirkende faktor til biskop Arnes behov for en sterk alliert.

Jón Viðar Sigurðsson har argumentert for at vennskapet mistet sin makt på Island relativt kort tid etter at landet ble norsk skattland, og at behovet for at høvdingene skulle holde gjestebud og gi gaver til bøndene ble erstattet av et administrativt hierarki. Han omtaler denne overgangen som (trolig) etablert mot slutten av 1200-tallet, og setter opp 1271 som et

---

²⁷² BAs, s. 74. Se også tilsvarende ved biskop Arnes Norgesbesøk i 1272-1273, BAs, s. 39.

²⁷³ BAs, s. 74-75.

²⁷⁴ Heidi Anett Øvergård Beistad argumenterer i sin masteroppgave fra 2008 (om biskop Arnes reformarbeid på Island) for at brevvekslingen mellom kong Magnus og biskop Arne bar preg av toveiskommunikasjon, i motsetning til brevvekslingen mellom Arne og erkebiskop Jon. Hun tolker dette som et uttrykk for en gjensidighet og et vennsapsforhold mellom kong Magnus og biskop Arne. Se Heidi Anett Øvergård Beistad, *Kirkens frihet. Biskop Arne Torlaksson som Islands reformator*, masteroppgave, NTNU, 2008, s. 69-70.

vendepunkt: «Det store bruddet med fristatstiden kom med lovboken *Jarnsíða* i 1271 og innføringen av et nytt administrativt system. Det besto av en hirdstjore eller høvedsmann. Han var leder for kongens hird på Island, og følgelig landets mektigste person.»²⁷⁵ Likevel hevder han at kongen fortsatte å benytte seg av vennskap overfor sine nærmeste menn, om enn ikke lenger med bøndene.²⁷⁶ Om forholdet mellom kong Magnus og biskop Arne skriver han følgende: «Arne var en dyktig og mektig politiker. Det skyldtes blant annet hans vennskap med erkebiskopen og de norske kongene [...]. Det var disse vennskapsbåndene som gjorde det mulig for Arne å gjennomføre sin politikk på Island. I denne sammenheng var vennskapet med kongene avgjørende.»²⁷⁷ Jeg vil ikke uten videre akseptere noen av disse konklusjonene. Til tross for at BAs gir en forholdsvis ensidig og positiv framstilling av biskop Arne, mener jeg likevel at det er grunnlag for å vektlegge biskopens sterke maktposisjon, på bekostning av de islandske sysselmennene og hirdmennene. Jeg mener at det ikke skjer noe radikalt brudd med fristatstiden i 1271, fordi det er tydelig i kildematerialet at biskop Arne fortsatte å utøve den reelle maktpolitiske lederrollen på Island, også på det verdslige planet.

Slik finner jeg også at makta til sysselmennene tilsynelatende var begrenset i tiden etter 1271, og at kong Magnus må ha akseptert at hans venn biskopen tidvis dominerte over kongens embetsmenn i riksstyringa.

Slik jeg ser det er det rimelig å si at overgangen til det nye administrative systemet ble etablert mot slutten av 1200-tallet, men at prosessen rundt innføringa av den nye lovboken og det kommende tiåret likevel var sterkt preget av de samme politiske mekanismene som i fristatstiden. Jeg har argumentert for hvorfor jeg synes biskopens personlige egenskaper og maktbase (men også vigselfstatus) var av stor betydning for at kong Magnus skulle få gjennomført sin politikk på Island. Jeg mener derfor det er feil å vektlegge at Arnes politiske suksess skyldtes kongens støtte, når denne støtten, slik jeg oppfatter det, nettopp sprang ut av den maktbasen og nettverket Arne hadde på Island allerede *før* han begynte å samarbeide med kong Håkon. Likevel er det klart at kongens støtte bidro til å øke biskop Arnes legitimitet i det politiske spillet, en virkning som var til beste for begge ambisjoner innenfor hver deres politiske målsetninger. Jeg mener at det er mer korrekt å se relasjonen mellom biskop Arne og kong Magnus som en vekselvirkning, basert på gjensidig nytte av den andres muligheter til å støtte egen sak. Siden relasjonen mellom de to forble sterk også etter at lovbok- og

---

²⁷⁵ Jón Viðar Sigurðsson, *Den vennlige vikingen*, s. 54.

²⁷⁶ Jón Viðar Sigurðsson, *Den vennlige vikingen*, s. 65.

²⁷⁷ Jón Viðar Sigurðsson, *Den vennlige vikingen*, s. 102.

kirkestadspørsmålet var avklart, mener jeg det er trolig at det personlige elementet i relasjonen må ha vært betydelig.

4.2 – *Magnus Håkonsson – en venn av kirken?*

I det vi har att av Magnus-soga, møter vi støtt kongen som ein godviljens mann, forstandig, tålmodig og huga på å få istand fred, trottig til å møte på tinga, ein ven av kyrkja, men òg vyrk for kongsmakta og ein som styrer med fast hand.

Slik oppsummerer Hallvar Magerøy hvordan kong Magnus Håkonsson framstilles i *Soga om Magnus Lagabøte*.²⁷⁸ I grov trekk omhandler diplomaterialet Magnus' støtte til ulike kirkelige institusjoner og hans diplomatiske virksomhet, samt hans kontakt med høyegeistlige personer, spesielt biskop Arne av Skálholt og erkebiskop Jon Raude. Jeg vil begynne dette kapitlet med å gjøre rede for noen elementer der overnevnte vennskapsbeskrivelse gir relativt god mening.

4.2.1 – Vern, gaver og privilegier til kirkelige institusjoner

Det finnes relativt mye som taler til fordel for Magnus som «en venn av kirken» i diplomaterialet. I løpet av sin regjeringstid utstedte han en rekke verne- og privilegiebrev. Blant disse finnes blant annet vernebrev for Munkeliv kloster i Bergen, kannikene i Nidaros, samt Hovedøya og Nonneseter kloster i Oslo.²⁷⁹ Kongelig støtte til ulike kirkelige institusjoner skjedde jevnlig gjennom Magnus' regjeringstid. Han stadfestet og videreførte flere av sine fars prosjekter, blant annet betydelig støtte til Stefanshospitalet i Tønsberg.²⁸⁰ Videre grep han direkte inn i saker der lokalbefolkninga i et bispedømme ikke etterfulgte kirkelige rettigheter, for eksempel manglende vilje til tiendeinnbetaling.²⁸¹ Også i sine testamenter, satt opp i henholdsvis 1268 og 1277, tilgodeså Magnus en rekke ulike munke- og nonneordener, de fire bispesetene og flere kirkelig drevne hospitaler.²⁸² Noen gave til erkebispedømmet i Nidaros nevnes ikke i testamentet. Testamentet gjenspeiler på mange måter det som kjennetegner kong Magnus' gavegiving til kirken i løpet av hans regjeringstid, nemlig en tydelig økonomisk utjevningstaktikk til fordel for de regionale bispesetene.

---

²⁷⁸ Magerøy, «Føreord til Soga om Magnus Lagabøte», s. 349.

²⁷⁹ RN, bind 2, regest nummer 13, 23, 55, 236.

²⁸⁰ RN, bind 2, regest nummer 50. Se også regest nummer 162, 241.

²⁸¹ RN, bind 2, regest nummer 240.

²⁸² RN, bind 2, regest nummer 64, 171.

I perioden 1268-1277 ga kong Magnus pengegaver eller jordeiendommer til alle de norske bispesetene. I den grad det overleverte diplomaterialet er komplett er det likevel en ting jeg finner interessant i forhold til Magnus' støtte til domkapitlene. Ved to anledninger ga han jordegods til prebende ved domkapitlene i Bergen og Oslo, mot at de skulle lese messe for ham og hans familie på deres dødsdager.²⁸³ Inntektene fra prebendene tilfalt domkapitlet direkte, og var slik sett en måte å skaffe korsbrødrene en viss økonomisk uavhengighet fra biskopen på. Tilsvarende hadde biskop Torgils av Stavanger gitt økonomiske rettigheter til sine kanniker i 1266, og erkebiskop Håkon kirkegods til kannikene i Nidaros i 1267.²⁸⁴ Med sterke forbehold om tilfanget av kilder vil jeg hevde at det er rimelig å tolke dette som et forsøk fra kong Magnus' side på å jevne ut den økonomiske avhengigheten mellom kannikene og biskopene, og at støtten til Bergen og Oslo skyldes et forsøk på å skape en mer jevnbyrdig økonomisk situasjon mellom de regionale bispesetene. Dette er en riktignok risikabel antakelse, ikke minst fordi jeg ikke har funnet noen tilsvarende dokumentasjon om rettigheter for domkapitlet på Hamar. Likeverdige støtte til alle bispesetene i form av pengestøtte fant dessuten sted en gang i perioden før 1277. Alle gavene var på 120 mark sterling, øremerket oblater og vin. Gavene ble kvittert ut av de regionale biskopene, med unntak av Nidaros, der gaven ble gitt til munkene i Nidarholm kloster og ikke til erkebispesetet.²⁸⁵ Jeg finner det naturlig å tolke det sistnevnte som et uttrykk for kong Magnus' ansente forhold til erkebiskop Jon i samme periode. På et tidspunkt der den norske kirken var i sterk utvikling som institusjon er det ikke urimelig å anta at kongemaktas makt til å gripe direkte inn i bispe- og erkebispevalg kan ha syntes begrenset i forhold til tidligere. En indirekte «infiltrasjon» av korsbrødrene gjennom å gjøre dem mer uavhengige av biskopen økonomisk gir i så fall mening som et ledd i et politisk spill om fortsatt innflytelse over utnevnelsen av høygeistlige. De fem norske bispesetene var av betydelig størrelse geografisk, og biskopenes maktgrunnlag var slik sett betraktelig større enn de fleste verdslige stormenns. Dersom det medfører riktighet at Magnus støttet korsbrødrene økonomisk der tilsvarende ikke ble gjort av den lokale biskopen, mener jeg at dette taler til fordel for at han gjennom støtten kan ha forsøkt å skaffe seg alliansepartnere ved de aktuelle bispesetene. Jamfør tidligere nevnte regler for

---

²⁸³ RN, bind 2, regest nummer 163- 165.

²⁸⁴ RN, bind 2, regest nummer 43, 52.

²⁸⁵ RN, bind 2, regest nummer 166-170. Gavene nevnes også i Oddaverja annálls omtale av Magnus, se MLs, s. 366. Både disse gavene og de nevnt i regest nummer 163-165 (bind 2) er usikkert datert til perioden 1268-1277. Som følge av hypotesen om kong Magnus' utjevningstaktikk finner det rimelig å anta at nevnte gaver ble gitt i første del av denne perioden, som et tilsvarende på de geistlige gavene gitt i 1266 og 1267. 1268 framstår dermed som et sannsynlig tidspunkt for utstedelsen av gavebrevene.

bispevalg ville et slikt nettverk trolig ha vært til nytte for kongen når nye biskoper skulle velges.

Ved kardinal Vilhelms besøk i Norge i 1247 nevnes tre kirker som var unntatt fra patronatsretten. Kirkene tilhørte dronning Margrete, og skulle følge hennes arvinger.²⁸⁶ Én av disse tre kirkene, Peterskirken i Stavanger, var altså en av de få kirkene kongen derfor fortsatt hadde kontroll over.²⁸⁷ Kirken ble i 1269/1270 gitt bort til et fattighus biskop Torgils av Stavanger hadde påbegynt i nærheten av kirken. Umiddelbart synes denne handlingen som et eksempel på hvordan Magnus opptrådte som en venn av kirken. Jeg mener likevel at det er mer riktig å tolke en del av hans støtte til ulike kirkelige institusjoner som hans vennskap med Gud, altså som et uttrykk for en sterk personlig tro, heller enn støtte fra én institusjon til en annen. Dette kan virke rimelig i tilfeller der støtten gikk til for eksempel fattighus og hospitaler, der det ikke kan synes opplagt at gaven var en del av en politisk strategi. Støtten kan i så fall ses som et uttrykk for en rolleutøvelse som privatperson, og i så fall gir gavene mening som forsøk på å øke sin religiøse ære overfor Gud, heller enn som en institusjonell støtteerklæring. Slike gaver måtte nødvendigvis gis til en institusjon som kunne forvalte dem, uten at dette *trenger* å tolkes som en støtte til den respektive institusjonen. Som jeg har vært inne på tidligere kan det likevel være vanskelig å skille mellom det religiøse og det politiske aspektet ved gaver til religiøse institusjoner, og jeg vil derfor ikke se helt bort i fra at også Magnus' «åndelige» gaver også hadde intenderte eller indirekte funksjoner i form av for eksempel demonstrasjon av kongens gavmildhet.

4.2.2 – Diplomati og forhandling med geistlig støtte

Enkelte handlinger kong Magnus foretok i løpet av sin regjeringstid bærer imidlertid sterkere preg av å være institusjonelt basert samarbeid mellom kongemakta og kirken, med riksstyring som det primære siktemålet. Her tenker jeg blant annet på at Magnus, i likhet med sin far, benyttet seg av høygeistlige utsendinger til diplomatiske oppdrag. De mest iøyenfallende eksemplene på dette skjedde i 1266 og 1269. I førstnevnte tilfelle fikk daværende magister og kansler, Askatin, sammen med baronen Andres Nikolasson, fullmakt til å drive fredsforhandlinger på kongens vegne med kong Alexander III (1249-1286) av Skottland.²⁸⁸ Den samme Askatin, nå sammen erkediakonen Peter fra Shetland, drev fredsforhandlinger på

---

²⁸⁶ RN, bind 1, regest nummer 779.

²⁸⁷ Ersland, «Kongen og biskopens by», s. 92

²⁸⁸ «Fredstraktat mellom kong Magnus Håkonsson og kong Alexander III av Skottland, » i NMD, s. 110-118.

kongens vegne i 1269, denne gang med kong Henrik III (1216-1272) av England.²⁸⁹ I begge tilfellene ble forhandlingene fullført og fredsavtaler inngått ved hjelp av disse utsendingene. Askatin hadde også vært forsøkt benyttet som meklingsmann i Skottland i 1263 og 1265, sammen med biskopene Henrik av Stavanger og Gillibert av Hamar, men da uten positivt resultat.²⁹⁰

Kong Henrik III av England utstedte i 1270 et leidebrev til Magnus' utsendinger Elias og Benedikt. Begge disse var kanniker ved domkapitlene i Bergen og Oslo; sistnevnte var dessuten prost. Sendemennene fikk av kongen fritt leide i det engelske riket for å reise rundt og gjøre kjent innholdet i fredstraktaten inngått i 1269.²⁹¹ Her ser vi igjen at kannikene var den geistlige gruppa kongemakta oftest benyttet seg av til diplomatiske oppdrag. Slike oppdrag må ha omfattet en god del av arbeidsmengden ved enkelte domkapitler, i alle fall i perioder. Denne velvilligheten til å stille opp som sendebud kan ha vært motivert av et ønske for kongemakta og kirken om sikkerhet for landet og stabile vilkår i riksstyringa. Tatt i betraktning de tidligere nevnte regestene som omhandlet økonomisk støtte til domkapitlene i Bergen og Oslo²⁹², mener jeg likevel det er symptomatisk at det nettopp er derfra sendebudene ble hentet til oppdraget i 1269/1270. Brevene er usikkert datert til en periode mellom 1268-1277. Jeg mener det er rimelig grunn til å anta at brevene utstedt tidlig i perioden, og at den økonomiske støtten som tilfalt kannikene skapte et lojalitetsbånd mellom dem og kong Magnus. I så fall blir det naturlig å tenke på økonomisk støtte og diplomatisk arbeid som en form for «gave-gjengave»-prinsipp. Dette styrker hypotesen om en bevissthet fra Magnus' side om til hvilke domkapitler han ga særskilt støtte, ved at de samme domkapitlene bistår med «gjengaver» i form av politisk bistand. Dersom gavene ble gitt så tidlig som 1268 mener jeg at nærheten mellom gavene og tidspunktet for utsendingen av diplomatene bidrar til å understreke hvordan kong Magnus skapte seg et nettverk av lojale støttespillere innenfor geistligheten, og at disse lojalitetsbåndene oppsto blant annet gjennom vennskapsliknende relasjoner.

I 1276 seilte kong Magnus til Konghelle i forbindelse med urolighetene som da foregikk rundt den svenske kongemakta. Den svenske kong Valdemar (1250-1275) hadde i lengre tid vært i konflikt med brødrene sine; uroligheter der det i følge MLs «kunne flyge inn slike ufredsgneistar frå striden mellom hovdingane til sveane at dei kunne gjere skade på riket

---

²⁸⁹ RN, bind 2, regest nummer 81-82.

²⁹⁰ MLs, s. 353, 357.

²⁹¹ RN, bind 2, regest nummer 85.

²⁹² RN, bind 2, regest nummer 163-165.

hans [= til Magnus].»²⁹³ I 1275 hadde den svenske kongen blitt jaget fra tronen av broren, hertug Magnus Birgersson. Kong Magnus kalte ut en del av leidangen til denne reisen; sagaen operer med en flåtestørrelse på nær 140 skip. Med seg hadde han dessuten biskop Andres av Oslo, erkebiskop Jon og biskop Askatin, samt en rekke stormenn og høygeistlige.²⁹⁴ Kong Valdemar slo følge med Magnus; han var i følge med utsendinger fra den danske kongen, også blant dem en rekke geistlige. De møtte hertug Magnus til forliksstevne ved Horsaberg i Bohuslän, hertug Magnus hadde med seg erkebiskopen av Lund og en rekke andre biskoper og svenske stormenn.²⁹⁵ I forliksforhandlingene som fulgte ble det oppnevnt en forliksnemnd der halvparten av deltakerne var høygeistlige. Forhandlingene førte imidlertid ikke fram, og hertug Magnus forble konge av Sverige etter stevnet.²⁹⁶ Jeg har tidligere vært inne på bruken av geistlige meklingsmenn i skandinaviske konflikter under Håkon Håkonssons regjeringstid. Det er tydelig at denne typen konflikter var av vesentlig betydning for rikets sikkerhet, og dette krevde en felles innsats fra kongemakta og kirken i arbeidet for forlik i konfliktene. Det er her tydelig at representanter for kirken gjorde en diplomatisk innsats for kongemakta, og at de trer inn i en rolle (som meklingsmenn) som er nært knyttet til institusjonell status (som medlemmer av én av to samfunnsmakter i riksstyrima). Dette peker mot et institusjonelt samarbeid mellom de to partene, der effektiv riksstyrima, blant annet gjennom en stabil utenrikspolitisk situasjon, ser ut til å ha vært målsetningen. Her ser det ut til at de ulike landa stilte mannsterke både fra geistlig og sekulært hold, i noen grad uavhengig av relasjoner og konflikter på det innenrikspolitiske planet.²⁹⁷

Likevel mener jeg at det er verdt å understreke *hvem* som ble valgt av kong Magnus til å føre hans sak i de fire andre tilfellene.²⁹⁸ I alle tilfeller var Askatin en av de utvalgte, og i to tilfeller opptrådte han sammen med biskoper som tidligere hadde vært nært knyttet til Magnus' far Håkon gjennom vennskap.²⁹⁹ I MLs omtales biskop Arne av Skálholt som utsending for kong Magnus i det han tok i mot den svenske kong Valdemar på kongens vegne ved en anledning i 1273.³⁰⁰ Selv om bruken av geistlige som diplomatiske utsendinger bærer preg av et institusjonelt samarbeid, ble dette arbeidet altså ikke utført av tilfeldige eller selvvalgte representanter for den kirkelige institusjonen, men av kong Magnus' betrodde

---

²⁹³ MLs, s. 361.

²⁹⁴ MLs, s. 361-363.

²⁹⁵ MLs, s. 363.

²⁹⁶ MLs, s. 363.

²⁹⁷ I 1276 var for eksempel forholdet mellom erkebiskop Jon og kong Magnus preget av striden om kristendomslovgivninga, og kan ikke betegnes som spesielt godt i innenrikspolitisk sammenheng.

²⁹⁸ Altså ved forhandlingene i 1263, 1265, 1266 og 1269.

²⁹⁹ Nærmere bestemt biskop Gillibert og biskop Henrik.

³⁰⁰ MLs, s. 359.

menn. Slik framstår de diplomatiske sendebudene både som institusjonelle og som individuelle aktører, og kong Magnus både som kongemaktas leder og riksstyrer, men også som et individ med sine preferanser og sitt personlige nettverk. Disse ulike lagene i samhandlinga mellom kongemakt og kirke er slik jeg ser det så tett sammenvevet at man ikke kan, eller bør, framheve samarbeid eller mostand, uten å samtidig forsøke å kartlegge de individuelle prosessene som var involvert i interaksjonen.

4.2.3 – Om relasjonen til biskop Askatin og opprettelsen av kannikkollegiet ved Apostelkirken i Bergen

Biskop Askatin opptrer i starten av diplom- og sagamaterialet som magister og prest. Han finnes først nevnt i kildematerialet som hirdprest for kong Håkon. Askatin opptrådte som sendebud for Håkon til keiser Fredrik II høsten 1250, deretter forhandlet han på kong Håkons vegne om ekteskap mellom Magnus og den danske prinsesse Ingeborg i 1261.³⁰¹ Kong Magnus fortsatte å benytte seg av Askatin i diplomatiske øyemed etter sin fars død. Under oppdrag som sendebud i 1266 og i 1269 omtales Askatin med tittelen kansler.³⁰² Han er dermed den første personen vi har kjennskap til som bar denne tittelen.³⁰³ Askatin innehadde stillinga som kansler for Magnus fram til han ble valgt til biskop av Bergen i 1270. Han nevnes i forbindelse med flere sentrale hendelser også etter dette. I 1272 ga han kong Magnus den siste olje i forbindelse med at kongen ble svært syk.³⁰⁴ I 1276 omtales han som kongens støttespiller i forbindelse med opprettelsen av et fattighospital i Bergen³⁰⁵, og i 1277 ble han oppnevnt som en av kongens testamenteksekutorer.³⁰⁶ Disse eksemplene understreker Askatins svært tette relasjon til kong Magnus – han må uten tvil ha vært kongens mest betrodde støttespiller.

---

³⁰¹ HHs, s 310, 353-354.

³⁰² «Fredstraktat mellom kong Magnus Håkonsson og kong Alexander III av Skottland,» s. 110-118. Se også RN, bind 2, regest nummer 81-82.

³⁰³ Kansleren var trolig kongens viktigste tjenestemann fra midten av 1200-tallet, og utførte den viktigste oppgaven i sentraladministrasjonen. Kansleren hadde blant annet ansvaret for utstedelse av kongens brev, og oppbevarte kongens segl. Embetet var i den første tida knyttet til Bergen. Kanslerens rettigheter og plikter ble fastsatt i Hskr. Han hadde samme rang og veitsle som lendmennene, og var blant kongens faste rådgivere. Etter hvert ble kansleren en fast del av kapellgeistligheten. I følge Hskr skulle kansleren velges blant kongens høyeste rådgivere i hirden. Kansleren skulle i følge loven få overdratt kongsseglet på et hirdstevne, og samtidig sverge kongen troskapsed og taushetsplikt. Gjennom at kansleren normalt ble hentet fra geistligheten, ble det skapt en svært tett kobling mellom kirkens representant og kongens riksstyring. Som geistlig ble altså Askatin her underlagt dobbel lojalitetsplikt, til sin egen institusjon kirken, og til kongen, gjennom lov og rettigheter. Se KLNLM, VIII, 235-236, KLNLM, VI, 580-581, Helle, *Bergen bys historie*, s. 565 og Bagge, *Den kongelige kapellgeistlighet*, s. 149.

³⁰⁴ MLs, s. 357.

³⁰⁵ RN, bind 2, regest nummer 142.

³⁰⁶ RN, bind 2, regest nummer 171.

Jeg finner det interessant å se hvordan Askatins karriere utviklet seg, fra hirdprest til betrodd diplomat, deretter kansler og samarbeidspartner for kong Magnus, før han til slutt ble utnevnt til biskop av Bergen, svært tilgjengelig for kongen i dennes residensby. Slik fikk altså kong Magnus Sverreættas lojale støttespiller plassert i stadig mer sentrale politiske posisjoner. Askatin ble dermed en av de relativt få utenlandske biskopene i Norge i høymiddelalderen.³⁰⁷ Dette faktum må trolig ha vært av avgjørende betydning for hans lojalitet til de norske kongene; som utlending må han rimeligvis ha manglet et lokalt nettverk. Det tette båndet mellom Askatin, kong Håkon og kong Magnus må ha hatt vesentlig betydning for hans karriereutvikling. Askatin utgjør ett av tilfellene der det kan synes som om vennskapet mellom geistlige og Håkon Håkonsson ble videreført til sønnen Magnus.³⁰⁸

Etableringen av kanslerembetet var et viktig ledd i en effektivisering av den norske riksstyrima. Embetet ble i middelalderen besatt av geistlige, hvilket må ha hatt en sammenheng med skriftkyndighet. Kirkens representanter ble gjennom kanselliet trukket direkte inn den daglige styringa av landet, og dette må anses å ha vært et av de tidligste eksemplene på et fast samarbeid mellom institusjonene kongemakt og kirke. Kansleren ble en del av den kongelige hirden, med hirdmanns rang og lønn fra kongen.³⁰⁹ Kong Magnus opprettet dessuten et eget kannikkollegium ved Apostelkirken i Bergen, i 1271.³¹⁰ I følge MLs skal dette ha skjedd i samråd med biskop Askatin, og med opprettelsen skal det ha fulgt med «prebende og mykje gods».³¹¹ Som kongelig kapell ble Apostelkirken nå organisert som en kollegiatkirke, med et eget domkapittel.³¹² De kongelige kapellene ble bygget og understøttet økonomisk av kongemakta, og kannikkollegiet ble slik tett knyttet til kongen, i det minste materielt sett. På denne måten ble det bygget opp en instans av tilgjengelige geistlige medarbeidere i riksstyrima.

---

³⁰⁷ Askatin var trolig engelsk. Se Askatin» [online], i *Store norske leksikon*.

³⁰⁸ Andre eksempler på dette er de to kongenes relasjon til biskop Gillibert av Hamar og Henrik av Stavanger. Det er likevel ingen selvfølge at relasjonene fulgte generasjonene, slik jeg tidligere har pekt på Håkons moderate forhold til erkebiskop Einar, i motsetning til hans sønners gode forhold til samme mann. Noen år etter Einars død ble situasjonen mellom kongemakta og erkebispesetet igjen tilspisset, gjennom kong Magnus' konflikt med erkebiskop Jon Raude.

³⁰⁹ Dette er stadfestet i Hskr. Se *Hirdskråen. Hirdloven til Norges konge og hans menn. Etter AM 322 fol* (Hskr), utgitt ved Steinar Imsen (Oslo: Riksarkivet, 2000), kap. 16 (21). Se også forordning fra kong Magnus om veitslerett, RN, bind 2, regist nummer 193.

³¹⁰ RN, bind 2, regist nummer 95.

³¹¹ MLs, s. 357.

³¹² Apostelkirken lå sentralt plassert i kongsgården i Bergen. Kirken ble bygget ut av både Håkon Håkonsson og Magnus Lagabøter. Kollegiatkapitlet ved Apostelkirken i Bergen var det største av kapitlene Magnus Lagabøter opprettet i sin regjeringstid, med tolv korsbrødre. Helle, *Bergen bys historie*, s. 566.

I Bergen eksisterte det etter 1271 altså to kannikkollegier, bispesetets og kongens. Ved at kong Magnus bygget ut kanselliet skaffet han seg en egen instans med lærde og skriftkyndige menn, og gjorde seg dermed mindre avhengig av kompetansen til domkapitlene ved bispesetene.³¹³ Jeg ville derfor forventet en viss motstand mot opprettelsen av et slikt kollegium. Til tross for at den religiøse lojaliteten normativt sett likevel skulle ha ligget hos regional og nasjonal kirkelig ledelse, mener jeg at en slik systematisering av geistlige som kongelige embedsmenn trolig må ha ført med seg en lojalitetsforskyvning til fordel for kongen. Jeg finner trolig at dette ville ha vært et argument for den ledende geistligheten for å unngå at kongen opprettet eksplisitt egenstøttede organer av geistlige. Imidlertid skjedde det stikk motsatte, i hvert fall for biskopen av Bergens vedkommende.³¹⁴ Jeg tolker dette som et tegn på at relasjonen mellom biskop Askatin og kong Magnus var av en karakter der lojaliteten mellom dem var svært sterk, så sterk at biskopen ikke kan ha følt sin stilling som kongens rådgiver truet. Som kongens mangeårige kansler kan Askatin selvsagt ha sett verdien av å bygge ut et mer omfattende riksstyringsapparat bestående av geistlige embetsmenn. Likevel ville jeg funnet det mer naturlig at kirken som institusjon hadde ønsket å ha kontrollen over et slikt kanselli, også økonomisk. På sikt ble forholdet mellom den norske kongen og domkapitlet ved Apostelkirken ytterligere formalisert gjennom at prostens der ble gjort til leder for hele den norske kapellgeistligheten.³¹⁵

Vet at kannikene trådte inn i kongens administrasjon som hans faste embetsmenn må det, slik jeg ser det, trolig ha oppstått en splittelse i lojaliteten hos medlemmene. Deres status som geistlige måtte nå utspilles gjennom to roller med hver sin (formelt) tilknyttede lojalitet – én som kirkens representanter og én som kongens. Et slikt bånd mellom kongen og representanter for geistligheten var på ingen måte nytt; kirkens menn hadde helt fra innføringa av kristendommen vært knyttet til kretsen rundt kongemakta. Men med innføringa av kanslerembetet og utbyggingen av kapellgeistligheten skjedde det likevel en vesentlig formalisering av samarbeid mellom kongemakt og kirke. Jeg mener at denne prosessen må ha vært mer til fordel for kongemakta enn for kirken som institusjon, idet kongen nå kunne gjøre

---

³¹³ Behovet for skriftkyndige tjenestemenn må ha økt betraktelig i løpet av kong Magnus' regjeringstid, ikke minst på grunn av hans arbeid med lovrevisjonene. Se Bagge, *Den kongelige kapellgeistlighet*, s. 87. Jeg finner det naturlig å anta at det var formålstjenlig for kongen å ha tilgang på kompetente menn på et mer systematisk og uavhengig nivå enn tidligere, og at det først og fremst er dette behovet opprettelsen av kannikkollegiet ved Apostelkirken gjenspeiler.

³¹⁴ Sverre Bagge har tolket dette som et tegn på at kong Magnus *ikke* forsøkte å løsrive kapellgeistligheten fra ordinær kirkelig ledelse, siden biskopen var involvert i opprettelsen. (Se Bagge, *Den kongelige kapellgeistlighet*, s. 87). Jeg mener likevel at det er mer nærliggende å tolke dette i lys av den sterke lojaliteten mellom kong Magnus og biskop Askatin.

³¹⁵ Dette skjedde gjennom privilegier gitt av Magnus' sønn Håkon i 1308. Se Bagge, *Den kongelige kapellgeistlighet*, s. 93-95.

krav på en lojalitet fra medlemmene gjennom lovgivninga som omfattet den kongelige hirden. Jeg oppfatter dette som et vellykket forsøk på å knytte til seg geistlighetens kompetanse gjennom noe som kan betraktes nærmest som et arbeidsgiverforhold. Slik mener jeg også at kong Magnus oppnådde å skape sprekker i den kirkelige autoriteten, ved å binde til seg noen av de geistliges i en organisert lojalitetsform, i stedet for de tidligere mer tilfeldige tilknytningene mellom konger og kirkens menn. Det er dermed ikke gitt at innføringa av kanslerembetet og et kongelig kanselli kan brukes som eksempel på samarbeid mellom kongemakt og kirke på et institusjonelt plan; jeg mener at det også her er snakk om en relasjonsbygging på tvers av institusjonene.

4.3 – Den ydmyke og strategiske kongen. Magnus Håkonsson og hans forhold til fransiskanerordenen

Fransiskanerorden ble grunnlagt av Frans av Assisi i 1209, og oppnådde raskt popularitet i store deler av Europa.³¹⁶ Fransiskanermunkene skilte seg vesentlig fra andre munkeordener ved at de levde i absolutt fattigdom, og ved at de drev aktiv misjonering blant lekfolk.³¹⁷ Erik Gunnes skriver følgende om fransiskanerordenen: «Her blir et ord som ‘ydmykhet’ annet enn en talemåte: Man plasserer seg frivillig på nederste trin [sic] i samfunnet, med alt hva det innebærer av konkrete ydmykelser, av fornedrelse. Og i det finner man sin frihet.»³¹⁸ Fransiskanerbevegelsen føyde seg inn i en gruppe sekter som vektla fattigdom og enkelthet, og nettopp dette aspektet var med på å skaffe fransiskanerne enorm popularitet. De ble rekruttert fra alle lag av befolkninga, og oppholdt seg både blant de aller fattigste og sammen med samfunnets toppsjikt, som predikanter, skriftefedre og rådgivere.³¹⁹ Populariteten gikk til dels på bekostning av sekulærgeistlighetens autoritet, og dette skapte etter hvert store konflikter. Fransiskanerne oppnådde likevel pavens velsignelse, og mottok sitt første anbefalingsbrev fra pavestolen i 1219.³²⁰ I motsetning til de andre munkeordenene sto fransiskanermunkene ikke under biskopenes myndighet, men var direkte underlagt pavelig kontroll. Dette bidro ytterligere til spenningene mellom fransiskanerne og sekulærgeistligheten, noe som tydeliggjøres ved at paven gjentatte ganger sendte ut

---

³¹⁶ Knut Willem Ruyter, «Noen refleksjoner om den fransiskanske bevegelse og spiritualitet», i Wilh. Hertman (red.), *Frans av Assisi's skrifter* (Oslo: St. Olav Forlag, 1982), s. 136.

³¹⁷ Erik Gunnes, «Frans' disipler i Norge gjennom 300 år», i Wilh. Hertman (red.), *Frans av Assisi's skrifter*, s. 170, 189.

³¹⁸ Gunnes, «Frans' disipler i Norge», s. 170-171.

³¹⁹ Gunnes, «Frans' disipler i Norge», s. 172, 188.

³²⁰ Gunnes, «Frans' disipler i Norge», s. 192-193, 190.

privilegiebrev og påbudsbrev omhandlende fransiskanerordenen. Blant annet ble det sendt et brev til de fleste europeiske land i 1245, der paven forbød trakassering av fransiskanerne fra sekulærgeistlig hold.³²¹ Fransiskanerbevegelsen nådde trolig Norge litt før eller omkring midten av 1200-tallet, og nevnte brev ble også sendt til Norge.³²²

4.3.1 – Fransiskanernes etablering i Norge og deres relasjon til kongemakta

I løpet av middelalderen ble det opprettet til sammen seks fransiskanerklostre i Norge. Både i etableringsfasen og senere fikk fransiskanermunkene betydelig støtte av de norske kongene. De to første klostrene kom til under Håkon Håkonssons regjeringstid, henholdsvis i Tønsberg og i Bergen.³²³ Begge ble trolig oppført på vegne av kong Håkon.³²⁴ En videreutvikling av ordenen i Norge skjedde i løpet av Magnus Håkonssons regjeringstid. På et tidspunkt før 1272 ble det opprettet fransiskanerkloster i Konghelle (byen lå på dette tidspunktet lå innenfor Norges grenser). Dette klostret lå i følge Gunnes trolig på kongelig eiendom, og det er i så fall sannsynlig at kong Magnus selv besørget byggingen av det. Klostret ble dessuten tilgodesett i hans testamente.³²⁵ Klostre i Marstrand og i Oslo ble opprettet av Magnus' sønner omkring 1290,³²⁶ mens fransiskanerklostret i Trondheim trolig ikke ble opprettet før på 1400-tallet.³²⁷

Kong Magnus framstår i kildematerialet som en av ordenens viktigste støttespillere. I 1277 testamenterte han store summer til en rekke kirkelige institusjoner. En sum på tre mark sølv ble avsatt til de fattige i ulike skipreider og fylker, og en del av dette ble deponert i fransiskanernes kloster i Bergen. I 1270 brant klosterkirken i Bergen ned. Det ble gjenreist ved hjelp av midler gitt gjennom Magnus' testamente; Gunnes nevner en sum på 700 mark til dette formålet,³²⁸ noe som visstnok er den største summen gitt til et kloster i Norge i middelalderen.³²⁹ Avslutningsvis i testamentet nevnes det at kongen ønsket å bli gravlagt i denne kirken.³³⁰ Dette var et særtilfelle i norsk historie; det normale var at kongene ble begravet i en domkirke. Spesielt gravleggingsønsket, men også den uttalte økonomiske støtten forteller om sterke bånd mellom Magnus og fransiskanerordenen. Det er rimelig å tolke dette som et uttrykk for religiøs ydmykhet, der fransiskanernes levesett må ha framstått som

---

³²¹ RN, bind 1, registernummer 752. Se også RN, bind 2, registernummer 28.

³²² Einar Molland, «Når kom fransiskanerne til Norge?», *Historisk Tidsskrift* 48 (1969), s. 4-8.

³²³ Øivind Lunde, «Klosteranleggene», i *Klosteranlegg i Norge: en oversikt. Fortidsminner* 68 (1987), s. 97, 106-107.

³²⁴ Molland, «Når kom fransiskanerne til Norge?», s. 4. Se også HHs, s. 393.

³²⁵ Gunnes, «Frans' disipler i Norge», s. 176, 182.

³²⁶ Lunde, «Klosteranleggene», s. 95, 92-93.

³²⁷ Gunnes, «Frans' disipler i Norge», s. 185.

³²⁸ Gunnes, «Frans' disipler i Norge», s. 178.

³²⁹ Helle, *Bergen bys historie*, s. 576.

³³⁰ RN, bind 2, registernummer 171.

tiltalende for en person som verdsatte kristne verdier. I sin masteroppgave om fransiskanerbevegelsen i Norge oppsummerer Louise Digernes det mulige ydmykhetsaspektet på denne måten:

Det var fransiskanernes frivillige fattigdom og gode gjerninger som appellerte til overklassen ute i Europa i høymiddelalderen, og de ble ansett som den ordenen som stod nærmest Gud på grunn av deres livsførsel. De rike og mektige kunne aldri etterligne Jesus, men det kunne fransiskanerne, og ved å støtte dem kunne de bli assosiert med deres gode gjerninger og religiøse fromhet.³³¹

Det gir helt klart mening å plassere kong Magnus innenfor rammene av en slik religiøst betont fortolkning. Som kongelig støttespiller, trolig med en sterk personlig tro, bidro han med hjelp og støtte til en munkeorden oppfattet av samtiden som spesielt nær Gud gjennom sin livsførsel. Det er likevel også mulig å tolke støtte kong Magnus ga fransiskanerne i et maktpolitisk perspektiv. Blant annet knyttet han tidlig til seg fransiskanermunken Mauritius som en del av sitt nettverk av betrodde sendemenn. Fransiskaneren opptrådte som diplomat for Magnus ved flere anledninger, og siden også som utsending for kongens sønn, Eirik Magnusson.³³² Mauritius nevnes i MLs som utsending til Skottland i 1264, i forbindelse med fredsforhandlinger med skottekongen.³³³ Dette viktige oppdraget tilsier at han må ha hatt en svært sterk posisjon innenfor kongens nettverk. Ut i fra det typisk utenlandske navnet er det trolig at han ikke var nordmann. I så fall føyer han seg inn i rekken over Sverreættras betrodde geistlige av utenlandsk opphav, sammen med de tidligere nevnte biskopene Gillibert av Hamar, Arne av Skálholt og Askatin av Bergen. Jeg mener det er grunn til å dvele ved det faktum at fire av den norske kongemaktas mest sentrale geistlige støttespillere på 1200-tallet var utenlandske. Jeg finner det rimelig å anta at dette kan ha gjort det lettere for kongene å binde dem til seg i et lojalitetsforhold der deres kompetanse kunne utnyttes i bytte mot karrieremuligheter. Ved at de ikke ble rekruttert fra den nasjonale geistligheten kan de ha følt seg mindre bundet av lojaliteten til erkebiskopen enn de norskfødte geistlige, samtidig som de trolig manglet nettverk i form av familie. Som fransiskanermunk sto Mauritius under oppsyn av paven, og ikke av den norske erkebiskopen, derfor mener jeg at det gir mening å plassere disse fire mennene i samme kategori: de var kongemaktas geistlige støttespillere og hadde alle en løsere tilknytning til erkebispesetet enn det vanlige episkopatet. Samtidig innehadde de en ettertraktet kompetanse for kongemakta.

---

³³¹ Louise Digernes, *Fransiskanerordenen i det norske middelaldersamfunnet*, masteroppgave, Universitetet i Bergen, 2010, s. 28.

³³² Se for eksempel Helle, *Konger og gode menn*, s. 173, 380, 591.

³³³ MLs, s. 357.

4.3.2 – Et ledd i europeisering av Norge?

Støtten til fransiskanerne har blitt tolket som et ledd i en europeiseringsprosess som ble satt i gang av Håkon Håkonsson i tiårene mellom hans kroning i 1247 og død i 1263. Etter borgerkrigenes slutt i 1240 fikk den norske kongemakta anledning til å rette blikket utover, og dette førte blant annet til en omfattende ekspansjon av det norske riket. Kong Håkon la dessuten ned betydelig arbeid med å introdusere høvisk litteratur i norrøne oversettelser. Tilsynelatende arbeidet han målrettet for å markere Norges status i Europa, både politisk og kulturelt. I løpet av en periode på 20 år etter grunnleggelsen av fransiskanerordenen i 1209, hadde den fått fotfeste i de fleste betydelige europeiske land, blant annet Tyskland, Ungarn og Danmark.³³⁴ At fransiskanernes kompetanse ble benyttet av europeiske herskere er tydelig, blant annet gjennom at kong Magnus skal ha mottatt fransiskanermunker som utsending fra skottekongen omkring 1264.³³⁵ Også pavemakta benyttet seg av fransiskanere som utsendinger til Mongolia og misjonærer i Kina.³³⁶ Ordenen ble favorisert av en rekke andre nordeuropeiske herskere, blant annet den danske kongen Erik Plogpenning (1232-1250) og grev Adolf IV av Holstein (1225-1239).³³⁷ I 1288 ble Nikolas IV (1288-1292) innsatt som katolsk pave, han var opprinnelig fransiskansk lekbror – dette forteller noe om den enorme framgangen fransiskanerne hadde i Europa. Det er ikke utenkelig at vissheten om fransiskanernes popularitet og frammarsj hos både høyere og lavere samfunnslag hadde betydning når kong Håkon bidro såpass sterkt til ordenens etablering i Norge. Den utstrakte kongelige støtten må ha hatt betydning for allmuens oppslutning rundt ordenen under og etter etableringen i landet. Fransiskanerklostre ble etablert sist i Norge av de skandinaviske landa, og fikk relativt sett mindre påvirkning her enn i Sverige og Danmark.³³⁸ Det må sies å være av vesentlig betydning at de tre første klostrene trolig ble grunnlagt med direkte støtte fra Håkon Håkonsson og Magnus Håkonsson. Kong Håkon framstår i kildematerialet likevel mer som en politisk strateg enn en religiøs beundrer, mens kong Magnus nok bør betraktes som begge deler.

---

³³⁴ Molland, «Når kom fransiskanerne til Norge?», s. 3, 14-15.

³³⁵ RN, bind 2, regist nummer 14.

³³⁶ Gunnes, «Frans' disipler i Norge», s. 189.

³³⁷ Jarl Gallén, *Det «Danska itinerariet». Franciskansk expansionsstrategi i Östersjön* (Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland, 1993), s. 35.

³³⁸ Molland, «Når kom fransiskanerne til Norge?», s. 8. Gallén, *Det «Danska itinerariet»*, 1993. s. 36. Se også Gunnes, «Frans' disipler i Norge», s. 186-187.

4.3.3 – Alliansebygging med og mot sekulærgeistligheten

Fordi fransiskanerne sto under direkte pavelig kontroll og ikke svarte for erkebiskopene, kunne paven benytte dem som meklingsmenn i konflikter og ettersyn av sekulærgeistlige i hele sitt maktområde. Fordi de ikke svarte til erkebiskopen kunne kongemakta benytte fransiskanernes kompetanse uten å måtte gå veien om kirkelige krav fra den nasjonale sekulærgeistligheten. På begge måter opparbeidet altså fransiskanerordenen seg politisk innflytelse på bekostning av andre geistlige grupper (inkludert andre ordensgeistlige bevegelser), noe som delvis bidro til å svekke sekulærgeistlighetens kontroll over både kongemakta og religionen.³³⁹ Kongemakta fikk slik en gruppe mulige alliansepartnere mot sekulærgeistligheten. Fransiskanerne, til tross for sin selvvalgte bunnplassering i det sosiale hierarkiet, må likevel ha sett verdien av kongelig vern og støtte, i det de sto i en utsatt posisjon overfor resten av geistligheten. Slik hadde de norske kongene og fransiskanermunkene gjensidig nytte av hverandre i sine konflikter med sekulærgeistligheten. Denne effekten var trolig likevel størst i etableringsfasen til fransiskanerordenen. Sverre Bagge skriver: «Når paven først hadde fått kontroll over det ordinære kirkelige byråkratiet, var det et mer effektivt redskap for ham enn ordensgeistligheten, som enten var løsere organisert eller hadde mindre ressurser.»³⁴⁰ På samme måte ser det ut som at fransiskanerne hadde størst betydning for den norske kongemakta de første 70-80 årene etter sin etablering i landet, under Håkon Håkonsson, hans sønn Magnus og sønnesønnene Eirik og Håkon Magnussønner.

Knut Helle skriver: «Under Håkon Håkonsson og Magnus Lagabøte trakk kongedømmet i så måte både på klostre, kanskje i særlig grad av tiggerordnene [sic], og domkapitler.»³⁴¹ Dette utsagnet sammenfatter slik jeg ser det på mange måter hvordan kong Magnus forholdt seg til representanter for geistligheten. En del av hans støtte og gavegiving forteller om en konge med stor respekt for kristendommen, der handlingene hans kan tolkes som ydmykhet overfor Gud, men også for kirken som troens forvalter. Gunnes skriver følgende om testamentariske gaver fra hanseater med tilknytning til Bergen til fransiskanerne i byen: «Hensikten med slike gaver er at brødrene skal gjøre giverne tjeneste igjen, minnes dem i sine bønner og messer, tenne lys på deres dødsdag.»³⁴² Det er tydelig at denne typen bønner og messer fra fransiskanermunkene var ønsket også av kong Magnus, men tjenestene mellom ham og dem hadde politiske så vel som religiøse beveggrunner. Det er også tydelig at

---

³³⁹ Bagge, *From Viking Stronghold*, s. 231.

³⁴⁰ Bagge, *Europa tar form*, s. 192.

³⁴¹ Helle, *Norge blir en stat*, s. 215.

³⁴² Gunnes, «Frans' disipler i Norge», s. 179.

Magnus' samhandling med kirken generelt like ofte må ha hatt et politisk formål som et religiøst.

I løpet av sin regjeringstid bygget kong Magnus ut sitt nettverk innenfor grener av geistligheten, trolig for å skaffe seg alliansepartnere i maktkampen mellom kongemakta og erkebiskop Jon, eller for å ha betrodde støttespillere med høy kompetanse tilgjengelige for diplomatiske formål. Jeg mener at disse to aspektene, ydmykheten og politikken, ofte er så sammenvevet at det vanskelig lar seg gjøre å skille ut hva som er primært. Dersom Magnus' religiøse ydmykhet legges til grunn for hans økonomiske støtte til geistlige institusjoner, forhindrer ikke dette at vi må ta i betraktning den lojaliteten støtten kan ha skapt hos mottakerne. Dersom hans handlinger tolkes i lys av en målrettet alliansebygging med politiske overtoner, viser hans ønske om å gravlegges i fransiskanernes kirke likevel at Magnus' må ha nærret en ekte ydmykhet for denne ordenen. Dette gjenspeiler igjen en betydelig personlig tro. Jeg mener at samhandlinga mellom kong Magnus og representanter innenfor geistligheten best lar seg forstå som et vekselspill, der både religiøse og politiske målsetninger virket inn på handlingsmønstrene til de involverte aktørene. De personlige relasjonene og nettverksbyggingen framstår slik sett som en like naturlig bestanddel i samhandlinga mellom kongemakta og kirken som ellers i den politiske kulturen. Denne sammensatte politiske kulturen må derfor betraktes som felles for hele samfunnet, der samme prosesser virket inn på handlingene både innenfor de sekulære og de religiøse sfærene, og også på tvers av dem. Politikken sto her ikke i veien for ydmykheten, ei heller omvendt.

4.4 – Oppsummering

I det forgående kapitlet har jeg forøkt å peke på hvorfor jeg mener at kong Magnus ikke bør omtales som en samarbeidspartner med kirken på et generelt plan, men som heller bør forstås i krysningen mellom å være et ydmykt kristent individ, og en politisk strateg og representant for kongemakta. Magnus' kunne fra starten av sin regjeringstid bygge videre på et allerede eksisterende vennskap med erkebiskop Einar, en relasjon som bærer preg både av institusjonelle rammer og av personlige preferanser. Relasjonen mellom kongen og erkebiskopen er interessant fordi den bærer i seg både brudd og kontinuitet, ved at Einar ikke hadde hatt noe utpreget godt forhold til kong Håkon Håkonsson, men derimot ser ut til å ha overført sin lojalitet fra Håkon unge til hans lillebror, kong Magnus. Den regjeringstiden som startet med et nært samarbeid mellom kongen og den daværende erkebiskop Einar ble

dessuten avsluttet med et heller anspent forhold mellom kongen og erkebiskop Jon. Slik blir det tydelig at samarbeidet mellom kongemakta og kirken ble opprettholdt gjennom relasjoner mellom individer; relasjoner som *kunne*, men ikke *måtte* følge det mønsteret og de relasjonene som var gitt ut i fra tidligere samarbeid.

Relasjonen mellom kong Magnus og biskop Arne av Skálholt er et svært godt eksempel på hvordan praktisk politikk ble gjennomført i skjæringspunktet mellom institusjonelle målsetninger og personlige relasjoner. Vennskapet mellom de to bærer tydelig preg av å ha vært av tradisjonell type, der kostbare gaver ble utvekslet i bytte mot politisk støtte. Det er også tydelig at vennskapet først og fremst må ha hatt betydning for kong Magnus som en følge av Arnes personlige egenskaper. Disse egenskapene fikk ytterligere tyngde gjennom Arnes status som biskop, men de ble først og fremst ble spilt ut gjennom Arnes verdslige egenskaper som politiker og nettverksbygger. Arnes synes gjennom de handlinger som beskrives i sagaen om ham ofte å spille ut en rolle tilnærmet lik en verdslig høvding. Relasjonen mellom kongen og biskopen var, slik jeg ser det, et eksempel på hvordan den politiske kulturen og det politiske spillet ikke hadde endret seg vesentlig på dette plan, og at institusjonelle mål fortsatt ble oppnådd gjennom å spille på personlige bånd og nettverk.

Kong Magnus ga utstrakt støtte til en rekke ulike kristne institusjoner. I motsetning til kong Håkon ser det ikke ut til at han ga tydelig mer støtte til enkelte bispeseter. Det ser derimot ut til at han ga spesiell støtte til de domkapitlene som ikke ble tilgodesett av sin egne biskoper. Dette kan synes som en strategisk utjevningsspolitikk for å sikre en mer jevnbyrdig økonomisk situasjon ved de ulike bispesetene. Ved et tilfelle i 1277 ga kongen likeverdige gaver til de fire regionale bispesetene, mens gaven til Nidaros ble gitt til Nidarholm kloster, og ikke til erkebispesetet. Sik ser vi tydelig at kongens gaver til kirken ikke bare var et uttrykk for ydmykhet, men også gjenspeilte det politisk anspente forholdet mellom kong Magnus og erkebiskopen. I andre tilfeller, som ved overdragelsen av Peterskirken i Stavanger, kan man spørre seg om hvor grensen går for støtte til kirken fra institusjon til institusjon, og støtte til kirken som et mellomledd mellom giveren, individet Magnus, til mottakeren, i overført betydning Gud.

I likhet med sin far benyttet Magnus seg i utstrakt grad av geistlige som sendebud og til diplomatiske oppdrag. Det ser ut til at det ofte var kanniker fra Oslo og Bergen som ble benyttet til slike tjenester, og dette kan tolkes i lys av den økonomiske støtten Magnus ga til domkapitlene ved nettopp disse to bispesetene. Her kan samarbeidet tolkes nærmest som et «gave-gjengave»-prinsipp, grunnet på lojalitetsbånd der økonomisk støtte be gjengjeldt med politisk bistand. I andre tilfeller ser den diplomatiske støtten fra geistligheten ut til å ha fulgt

en tydeligere institusjonell linje, slik som ved riksforhandlingene med svenskekongene. Her ser det ut til at kirken stilte mannsterke opp, uavhengig av den pågående konflikten mellom kong Magnus og erkebiskopen. Dette utpregete institusjonelle samarbeidet må forstås dit hen at kirken og kongemakta samhandlet effektivt i tilfeller der Norge ble truet utenfra.

Det er spesielt interessant å se hvordan Magnus knyttet til seg representanter for geistligheten i Bergen. Relasjonen mellom kong Håkon og engelskmannen Askatin ble videreført gjennom Magnus, og det er tydelig hvordan denne relasjonen resulterte i en sterk og lojal støttespiller for kongen, og en betydelig karriereutvikling for Askatin. Gjennom etableringen av kanslerembetet ble geistligheten trukket direkte inn i riksstyringa, og det er symptomatisk at det nettopp var kongens gode venn Askatin som først ble utnevnt til kansler. Når kongen i tillegg opprettet et nytt domkapittel i Bergen, knyttet til hans egen odelskirke, mener jeg det er rimelig grunn til å anta at Magnus jobbet målbevisst for å skape sprekker i det kirkelige hierarkiet, ved å knytte til seg geistlige som ble formelt bundet til ham gjennom lojalitetsbånd.

At fransiskanerordenen fikk fotfeste i Norge i løpet av kong Magnus' regjeringstid, må ha hatt direkte sammenheng med kongens støtte til ordenen, i det minste må denne støtten ha vært en sterkt medvirkende faktor. Magnus ga store gaver blant annet til blant annet fransiskanerklostret i Bergen, og ble selv begravd i kirken der, stikk i strid med kongelige begravelsestradisjoner. Det er nærliggende å tolke hans støtte til ordenen som et uttrykk for en sterk personlig tro og kristen ydmykhet. Likevel mener jeg det er viktig å understreke hvordan kong Magnus benyttet seg av fransiskanere som sendebud, og spesielt hvordan han knyttet til seg den utenlandske munken Mauritius. Slike relasjoner til kompetente geistlige med løsere tilknytning til erkebispesetet enn normalt ser ut til å ha vært et mønster i kong Håkon Håkonssons regjeringstid. Det er neppe tilfeldig at sønnen Magnus opprettet en relasjon med Mauritius som fulgte det samme mønsteret. Sett i lys av fransiskanerordenens popularitet også ellers i Europa er det dessuten naturlig å tolke støtten fra kongemakta som et strategisk grep, ikke bare som et uttrykk for religiøsitet. Ved at fransiskanerne ikke var underlagt erkebiskopen må de ha utgjort en opplagt samarbeidspartner for kong Magnus i hans konflikt med erkebiskop Jon. Gjennom relasjoner til fransiskanermunker fikk kongen tilgang på høyt kompetente medarbeidere som (i alle fall i prinsippet) sto utenfor konflikten mellom kongen og erkebiskopen. Kong Magnus' nære samarbeid med fransiskanerordenen ser ut til å uttrykke både religion og politikk. I løpet av sin regjeringstid bygget altså kong Magnus ut sitt nettverk innenfor grener av geistligheten, trolig for å skaffe seg alliansepartnere i maktkampen mellom

kongemakta og erkebiskop Jon, eller for å ha betrodde støttespillere med høy kompetanse tilgjengelige for diplomatiske formål. Jeg mener at disse to aspektene, ydmykheten og politikken, ofte er så sammenvevet at det vanskelig lar seg gjøre å skille ut hva som er primært. Dersom Magnus' religiøse ydmykhet legges til grunn for hans økonomiske støtte til geistlige institusjoner, forhindrer ikke dette at vi må ta i betraktning den lojaliteten støtten kan ha skapt hos mottakerne. Dersom hans handlinger tolkes i lys av en målrettet alliansebygging med politiske overtoner, viser hans ønske om å gravlegges i fransiskanernes kirke likevel at Magnus' må ha næret en ekte ydmykhet for denne ordenen, og dette gjenspeiler igjen en betydelig personlig tro.

Jeg mener at samhandlinga mellom kong Magnus og representanter innenfor geistligheten best lar seg forstå som et vekselspill, der både religiøse og politiske målsetninger virket inn på handlingsmønstrene til de involverte aktørene. De personlige relasjonene og nettverksbyggingen framstår slik sett som en like naturlig bestanddel i samhandlinga mellom kongemakta og kirken som ellers i den politiske kulturen. Denne sammensatte politiske kulturen må derfor betraktes som felles for hele samfunnet, der samme prosesser virket inn på handlingene både innenfor de sekulære og de religiøse sfærene, og også på tvers av dem. Politikken sto her ikke i veien for ydmykheten, ei heller omvendt. Gjennom hele perioden 1217-1280 oppfatter jeg det som det mest typiske trekket ved forholdet mellom kongemakta og ledende geistlige at det var vekslende, politisert og personavhengig.

Kapittel 5

5.1 – *Lovverk i endring – lovgivning og samarbeid*

Hele middelalderen gjennom kjempet kirkemakten og kongedømmet om å bli sterkest. De kjempet særlig om hvem som skulle ha domsmyndighet, for den som hadde retten til å dømme, hadde også retten til å kreve inn bøter. Det var enorme verdier som ble betalt i bøter.³⁴³

I perioden 1217-1280 skjedde det en kraftig utvikling av lov materialet i Norge, både innenfor den verdslige lovgivninga og kristenrettene. I spissen for lovrevisjonene stod Magnus Lagabøter, men også andre personer var delaktige i utviklinga. Da Håkon Håkonsson ble konge i 1217 var de gamle landskapslovene for de ulike lagdømmeområdene fortsatt gjeldende. Dette innebar at hvert av de fire norske tingområdene hadde separate lovbøker, til dels med overlappende innhold, men ofte også med geografiske tilpasninger.³⁴⁴ I løpet av Håkon og Magnus' regjeringstid fant det sted omfattende endringer av det norske lovverket, endringer som finnes overlevert i flere mer eller mindre komplette redaksjoner. Ikke alt lov materialet er komplett for alle de fire lagdømmene, men samlet sett gir det tilgjengelige materialet en brukbar oversikt over endringene som fant sted i perioden.

Lov materialet er å betrakte som normative kilder; de forteller ikke direkte om hva som var den faktiske historiske virkeligheten, men gir de verdifull innsikt i hvordan samfunnsmaktene ønsket at samfunnet skulle fungere. Lovverket må også potensielt sett ha hatt en legitimerende virkning for de to samfunnsinstitusjonene, ved at deres rettigheter ble konkretisert i lovbøkene, og slik føyde seg inn i en lang juridisk tradisjon. Jeg vil anta at lovfesting av kirkens og kongemakta rettigheter, eller endring av disse, trolig fikk større gjennomslagskraft nettopp fordi de ble ført inn i denne tradisjonen. Jeg finner det interessant å studere forskjellene i de gamle og de nye lovene, og da spesielt hva de kan fortelle om varierende forsøk på å trekke opp en linje mellom kongemakta og kirkens rettigheter i samfunnet. Til dels er det klart at de ulike lovrevisjonene gjenspeiler den politiske kulturen i Norge på det tidspunktet lovene ble utarbeidet. Dette manifesteres gjennom en «gi-og-ta»-praksis, der kongemakta i noen revisjoner står forholdsvis sidestilt med kirkemakta. I andre tilfeller innrømmes kirken større rettigheter enn tidligere, normalt om følge av et økt behov for samarbeid fra kongemaktas side. Denne praksisen minner om en vennskapsrelasjon, på den måten at det skjer en utveksling av (immaterielle) goder mellom aktører. Det er

---

³⁴³ Bjørg Dale Spørck, «Forord», i *Nyere norske kristenretter (ca. 1260-1273)*, oversatt av Bjørg Dale Spørck (Oslo: Aschehoug, 2009), s. 8-9.

³⁴⁴ Bjørg Dale Spørck, «Etterord», i *Nyere norske kristenretter*, s. 156-157.

tilsynelatende institusjonene som gir og som tar i mot i denne gaveutvekslinga. Likevel vil jeg hevde at viljen til å innrømme den andre institusjonen rettigheter i større grad følger de personlige relasjonene mellom aktørene enn de følger institusjonelle linjer.

Lovarbeidet i perioden rommer altså mange av de samme faktorene som også preget samhandlinga mellom kongemakt og kirke ellers i samfunnet; personlige relasjoner, pragmatikk og manglende homogenitet. Jeg mener derfor at lov materialet er en verdifull kilde til å studere samhandling mellom representanter for kongemakta og kirken. I det følgende kapitlet ønsker jeg derfor å undersøke hvilke forskjeller som opptrer mellom de ulike lovredaksjonene. Jeg vil først og fremst studere lov materialet med henblikk på det praktiske perspektivet – hvilke forskjeller som opptrer fra lov til lov og hva disse endringene kan tolkes som – heller enn med henblikk på hvilke samfunnsnormer lovene vitner om.

5.1.1 – Om de ulike kristenrettene som var i bruk i Norge på 1200-tallet

De fire regionale lovbøkene for de norske lagdømmene inneholdt alle kristenretter som var inkorporert i det verdslige lov materialet.³⁴⁵ En del av innholdet i kristenrettene skriver seg tilbake til perioden omkring innføringa av kristendommen, men mye ble også revidert etter hvert, spesielt som følge av kroninga av Magnus Erlingsson i 1163. Det neste arbeidet med å revidere kristenrettene startet trolig på 1250-tallet, som et samarbeid mellom kong Håkon Håkonsson og erkebiskop Sigurd.³⁴⁶ Lovarbeidet fortsatte gjennom Magnus Lagabøters store prosjekt om en felles landslov fram mot 1270-tallet. Parallelt med dette arbeidet biskop Arne av Skálholt med en midlertidig islandsk kristenrett. Erkebiskop Jon Raude kom i konflikt med kong Magnus om retten til å revidere kristendomslovgivninga. Dette førte til at også han utarbeidet en egen kristenrett. Fra perioden jeg har tatt for meg i denne oppgaven finnes det altså en rekke ulike kristenrettsredaksjoner, samt gamle og nye verdslige lovverk. I tillegg til det allmenne lov materialet utarbeidet Magnus Lagabøter også en lov for kongens hird og egen bylov.

5.1.2 – De eldste landskapslovene

Av de eldre lovbøkene for de norske lagdømmene finnes lovene for Gulatinget og Frostatinget bevart i sin helhet. Av lovene for Borgarting (Btl) og Eidsivating (Etl) er det hovedsakelig kristenrettene som finnes bevart. Begge lovbøkene var i bruk til de ble erstattet av MLI på

---

³⁴⁵ Dale Spørck, «Etterord», s. 149.

³⁴⁶ Herfra finnes det bevart lover for Gulating og Borgarting lagdømmer, altså kristenretter som hadde lokal forankring. I følge Bjørg Dale Spørck er disse kristenrettene å betrakte som utkast til nytt lovverk. Se Dale Spørck, «Etterord», s. 158.

1270-tallet.³⁴⁷ Gtl framstår som en kompilasjon av en tidligere lov, etter sigende gitt av Olav den hellige, med tillegg gjort av kong Magnus Erlingsson.³⁴⁸ Lovbøkene framstår innledningsvis ulike ved at Ftl begynner med tingfarebolken (forordninger om hvordan tinget og rettssystemet skal fungere), og deretter kristendomsbolken, mens det i Gtl er omvendt. Begge de to landskapslovene inneholder bestemmelser omhandlende kongemaktas og kirkemaktas plikter og rettigheter. De mest sentrale eksemplene på dette er bestemmelsene om at biskopen skal rå for kirkene, kristendommen og tilsetting av prester.³⁴⁹ Imidlertid skiller de to lovene for eksempel på hvordan man skal behandle saker der privatkirker blir vanskjøttet og faller sammen. I begge tilfeller må de ansvarlige betale bot til biskopen. Ftl stopper straffen når bøtene har kommet opp i ni merker, men Gtl overdrar kirkeeiendommen og ansvaret for kirken til kongen om kirken ligger ødelagt i tre år.³⁵⁰ Når det gjelder bygging av fylkeskirker skiller de to lovene på hvordan eventuelle bøter skal fordeles; her opererer Ftl med en bot på 15 merker som kun går til biskopen, mens Gtl's bot på 15 merker skal deles likt mellom konge og biskop.³⁵¹ Det ser ut til å ha vært en tydelig forskyvning av makt til fordel for kirken i Frostating lagdømme, der man i Gulating lagdømme ofte jamstilte kongemakta og kirken også i den delen av lovbooka som omhandlet kristenrettene. Dette kan forklares ved at kirkens makt i det nordligste tingområdet trolig var spesielt sterkt fordi erkebispesetet var plassert der. Ved innføringa av kristendommen var motstanden mot kristendommen, og også rikskongedømmet, sterkest i Trønderfylkene, mens Vestlandet på mange måter kan sies å ha vært arnestedet for den norske kongemakta. Det gir slik sett en viss mening at kirken i området rundt Nidaros kan ha vunnet på en manglende tradisjon for tett samarbeid mellom bønder og kirke, i og med at lovgivninga var avhengig av tilslutning fra tinget. Denne hypotesen vil motsatt sett bety at kongemakta kan ha hatt bedre grunnlag for støtte i de vestlandske fylkene.

Gtl opererer jevnt over med en forholdsvis gjennomgående praksis, der mindre og tidlige bøter i en sak tilkommer biskopen, mens større bøter deles mellom konge og biskop.³⁵² Dette ser ut til å gjelde de fleste typer bøter, også bøter som følge av lovbrudd som var av

---

³⁴⁷ Magnus Rindal, «Innleiing», i *Den eldre Gulatingslova*, utgitt ved Bjørn Eithun, Magnus Rindal og Tor Ulset (Oslo: Riksarkivet, 1994), s. 9.

³⁴⁸ Rindal, «Innleiing», s. 9.

³⁴⁹ Se *Frostatingslova*, oversatt av Jan Ragnar Hagland og Jørn Sandnes (Oslo: Det Norske Samlaget: 1994), bolk II, kap. 11. Se også *Gulatingslovi*, oversatt av Knut Robberstad (Oslo: Det Norske Samlaget, 1952), bolk I.

³⁵⁰ *Gulatingslovi*, bolk I, kap. 12.

³⁵¹ *Frostatingslova*, bolk II, kap. 7 og *Gulatingslovi*, bolk I, kap. 10.

³⁵² Se for eksempel *Gulatingslovi*, bolk I, kap. 22 om utbæring av barn, der det presiseres at bøter over tre merker skal deles likt mellom konge og biskop. Se også *Gulatingslovi*, bolk I, kap. 28, der det opplyses at boten for spådom er 40 merker, som skal deles likt mellom konge og biskop.

typisk religiøs art, for eksempel brudd på fastebestemmelsene.³⁵³ Dette er lovbrudd som, slik jeg ser det, knapt kan sies å forstyrre samfunnsforholdene, men som framstår mer som en syndig handling. I slike tilfeller kan det altså synes påfallende at kongen var bøtemottaker. Noen typer lovbrudd fører først og fremst til kirkestraff, deretter til landsforvisning. Denne forvisningen omtales slik: «Vil han ikkje det, skal han fara ut or landeigni åtkongen vår.»³⁵⁴ Det er symptomatisk at kongen her trekkes direkte inn i kirkerettslige lovbrudd. Lovbryteren kunne hypotetisk sett like gjerne blitt dømt ut av landet uten at det var den norske *kongens* land som ble brukt som størrelse, men heller erkebispedømmets maktområde, eller lignende. Jeg finner det naturlig å anta at denne eksplisitte henvisningen til kongemakta gjenspeiler det tettere forholdet mellom kongemakt og kirke som eksisterte i Norge i perioden rett etter religionsskiftet. Dette samsvarer tidsmessig med nedskrivningstidspunktet for deler av Gtl. I et tillegg til Gtl listes det opp hele femten bøtegrunnlag som kongen og biskopen skulle dele likt mellom seg.³⁵⁵ Jeg mener at dette gjenspeiler en (normativ) sidestilling av kongemakta og kirken i jurisdiksjonen. Det kan synes som at kirken nok hadde monopol på utøvelse av *religionen*, men at *rettsutøvelsen* i kristenrettsaker likevel var et felles prosjekt og en del av en overordnet riksstyring.

Store deler av Borgarting lagdømme ble lenge kontrollert av den danske kongemakta. I de norske borgerkrigene på 1100-tallet var Østlandet dominert av baglere, som hadde hoveddelen av den norske geistligheten i ryggen i kampen mot Sverreætta. Dette kan bidra til å svekke hypotesen om at de regionale landskapslovene reflekterer tradisjonsforhold for kongemakta i de gitte lagdømmene. Likevel er det her snakk om tradisjon for en mer perifer kongemakt enn den nasjonale, noe som må ha innebåret større frihet til selvstyre, og der det ikke er urimelig å anta at kongens reelle del av bøteinntektene ikke nødvendigvis var så stor i praksis. I Btl spesifiseres det i et eget kapittel hvordan bøtefordelinga mellom konge og biskop skulle foregå. Alle bøter inntil tre merker tilfalt biskopen, mens kongen fikk alle verdier over tre merker om en person ble dømt til landsforvisning (utlegd).³⁵⁶ Også Ftl operer til en viss grad med kongelig innblanding i utlegd, men med visse vesentlige forskjeller. For det første presiseres det i loven at kongens menn ikke skulle blande seg inn i saker der menn står overfor landsforvisning som straff for brudd på kristenrettene, så sant lovbyrterne gjør bot før det faller dom i saken. Videre presiseres det at kongemakta heller ikke skulle blande seg

---

³⁵³ *Gulatingslovi*, tillegg, s. 301.

³⁵⁴ *Gulatingslovi*, bolk I, kap. 29. Dette gjaldt for eksempel straff for bloting.

³⁵⁵ *Gulatingslovi*, tillegg, s. 301.

³⁵⁶ «Borgartings eldre kristenrett. Lengre versjon, etter AM 78 4°», i *De eldst østlandske kristenrettene*, oversatt og utgitt ved Eyvind Fjeld Halvorsen og Magnus Rindal (Oslo: Riksarkivet, 2008), kapittel 16.

inn i slike saker ved å tilby landtvist til den som har forbrutt seg. Ftl gjenspeiler på dette tidspunktet altså en relativt større myndighet til kirken ved alvorlige brudd på kristenrettene. Dersom saken gikk så langt at vedkommende ble *dømt* hadde kongen likevel rett på landtvistbot og eventuell frikjøpssum etter endt utlegd.³⁵⁷ At kongen ble inkludert i tilfeller der dommen var landsforvisning kan ses i sammenheng med at slike relativt alvorlige lovbrudd kan sies å ha berørt rettsikkerheten i landet som helhet. De blir derfor blir stående i en litt annen stilling enn de mindre lovbruddene, som først og fremst var i strid med kirkelig lære, men som ikke kan ha vært et så stort problem at de påvirket hele samfunnsordenen. Etl's eldre kristenrett står for øvrig forholdsvis nærme Gtl, idet bøter i en del tilfeller skulle fordeles mellom konge og biskop. Tidvis inkluderes også bøndene i bøtefordelinga.³⁵⁸ Likevel tilfalt noen større bøter biskopen i sin helhet, for eksempel i forbindelse med manglende innbetaling av tiende.³⁵⁹

Alle de fire regionale kristenrettene inneholder reguleringer av hva som var biskopenes og prestenes oppgaver overfor bondesamfunnet, for eksempel årlige bispebesøk rundt om i lagdømmet³⁶⁰ og prestenes plikter i sine områder.³⁶¹ På mange måter framstår lovene som en gjensidig kontrakt mellom bøndene, kirken og kongen. Jeg vil likevel understreke forskjellen mellom Ftl's og Gtl's bøtepraksis, der førstnevnte lovbok favoriserer kirken, mens sistnevnte i mye større grad jamstiller de to samfunnsmaktene. På et vesentlig punkt skiller likevel Ftl seg fra Gtl, i alle fall om man skal vurdere lovboekenes betydning for Sverreættas kongedømme. Kristenretten i Gtl slår uomtvistelig fast kravet om ektefødsel som grunnlag for krav på den norske krona, og setter samfedre brødre inn som nummer to i arverekkefølgen, nest etter ektefødt sønn av den forrige kongen. Ledende geistlige blir gitt bestemmelsesrett over hvem som skulle være konge om ektefødt arving ikke fantes.³⁶² Disse bestemmelsene er et relativt sent tillegg i loven, og stammer fra Magnus Erlingssons regjeringstid.³⁶³ Bestemmelsene bidro til å styrke Magnus' kongskrav, i det han stammet fra en tidligere konge gjennom ektefødsel. Denne arverekkefølgen var også i tråd med kanonisk rett, men altså ikke til fordel for Sverreættas konger. Både kong Sverre, Håkon Sverresson og

---

³⁵⁷ *Frostatingslova*, bolc II, kap. 23-24.

³⁵⁸ «Eidsivatings eldre kristenrett. Lengre versjon, etter AM, 68 4°», i *De eldst østlandske kristenrettene*, kap. 8.3, 25.

³⁵⁹ «Eidsivatings eldre kristenrett», kap. 32.5, 32.6.

³⁶⁰ Se for eksempel *Gulatingsslovi*, bolc I, kap. 8-9 og *Frostatingslova*, bolc II, kap. 44.

³⁶¹ Se for eksempel *Gulatingsslovi*, bok I, kap. 15 og *Frostatingslova*, bolc II, kap. 14.

³⁶² *Gulatingsslovi*, bolc I, kap. 2.

³⁶³ Den eldre *Gulatingssloven* finnes overlevert i ulike redaksjoner, fra før og etter 1164. De nyere versjonene inneholder både Olavs-tekst (lovverk som tilskrives Olav den Hellige) og Magnus-tekst (lovverk som er lagt til av Magnus Erlingsson). Se Knut Robberstad, «Innledning», i *Gulatingsslovi*, s. 7-10. De nevnte bestemmelsene er merket som Magnus-tekst i loven.

Håkon Håkonsson var alle var uektefødte. I Ftl finnes det ingen spesifikke lover om kongelig arverekkefølge, men den generelle arveloven følger omtrent samme prinsipp, med det unntak at ektefødt dattersønn blir satt foran samfedre bror.³⁶⁴ I forbindelse med valget av Håkon Håkonsson til norsk konge i 1217 innebærer dette at korsbrødrene i Bergen godtok valget stikk i strid med gjeldende kristenrett i eget lagdømme. Jeg mener dette peker i retning av at domkapitlet ikke bare utviste en svært pragmatisk holdning til erkebispesetets mening om saken, men også en pragmatisk holdning til gjeldende lovverk. Ut fra dette vil jeg hevde at den institusjonelle homogeniteten innad i kirken spriker både i forhold til institusjonens nasjonale ledelse og i forhold til den regionale kristendomslovgivninga.

Gtl fastsetter videre hvordan både høygeistligheten og hirden var pliktige til å reise til Nidaros innen en måned etter at landets konge er død, og der ofre kongekrona til ære for Gud og Olav den hellige.³⁶⁵ Også denne bestemmelsen er lagt til i Magnus Erlingssons regjeringstid; kongekroning skjedde for første gang i Norge da Magnus ble kronet i 1163. Dette kan tolkes både som et konkret materielt og som et ideologisk uttrykk for samarbeidet mellom kongen og kirken. Magnus fikk kirkens støtte til å bli norsk konge, mens han gjennom kroneofringa tilkjennega kongemaktas avhengighet til kirken.

I Etl's eldre kristenrett blir det slått fast at kongen skulle velge biskopene: «Den skal være biskop ved stolen som kongen vil, og som er rett valgt, og som her er innviet til embete og stol».³⁶⁶ Biskopen skulle i følge denne kristenretten motta ytelser i form av tiende, og gi ytelser igjen, som å sørge for å skaffe kvalifiserte prester.³⁶⁷ Jeg finner det svært interessant at det er nettopp i Eidsivating lagdømme at kongens rett til å velge biskoper var lovfestet. Det framgår av sagamaterialet at bispevalgene i perioden etter 1217 stort sett ble gjort av domkapitlene, med endelig godkjennelse av kongen. Det framgår også at Sverreætts forhold til biskopene i Hamar ikke hadde vært av de beste. Da kong Håkon valgte sin egen klerk Gillibert til biskop i Hamar tidlig på 1260-tallet, fulgte han trolig den gjeldende regionale landskapsloven. Han sørget samtidig for at en av hans egne menn ble innsatt som biskop ved et bispesete som tidligere hadde vært i opposisjon til hans slekt. Innsettelsen av Gillibert var derfor kanskje ikke så oppsiktsvekkende sett fra et juridisk standpunkt, selv om tradisjonen i lang tid hadde vært at domkapitlene valgte sine egne kandidater, slik jeg var inne på i bakgrunnskapitlet. Den neste biskopen av Hamar ble valgt etter at kirken oppnådde kontroll

---

³⁶⁴ *Frostatingslova*, bolk VIII, kap. 1-15.

³⁶⁵ *Gulatingslovi*, bolk I, kap. 2.

³⁶⁶ «Eidsivating's eldre kristenrett», kap. 31.1.

³⁶⁷ «Eidsivating's eldre kristenrett», kap. 31.4. Se også *Frostatingslova*, bolk II, kap. 11 og *Gulatingslovi*, bolk I, kap. 15 om tilsetting av prester.

over bispeinnsettelse (i 1277). Torfinn av Hamar ble vigslet av erkebiskop Jon i 1278, og forble Jons forbundsfelle i striden mot formynderregjeringen etter Magnus Lagabøters død.³⁶⁸ Jeg finner det påfallende at biskopen av Hamar gikk fra å være en venn av kongen til å være en alliert av erkebiskopen. Jeg anser dette som et mulig uttrykk for at erkebiskopen forsøkte å rebalansere innflytelsen over Hamar bispedømme.

Tinget var i utgangspunktet høyeste myndighet i dette rettssystemet, men saker kunne også bli løst ved avtaler før de kom så langt. I de eldste lovbøkene hadde kongemakta, som vist over, rett på bøter for slike lovbrudd. Det var likevel opp til slektningene av den forulempede å forfølge den kriminelle handlingen. I følge Sverre Bagge er det vanlig for et monarki i utvikling å forsøke å få innpass i saker som drap, mord, tyveri og ran. Dette kunne styrke kongemaktas autoritet og øke inntektene. Fra og med Håkon Håkonssons nye lov i 1260 ble det forbudt å ta hevn på andre enn drapsmannen selv, og hevndrap ble mer eller mindre helt forbudt med MLI. Denne loven tilsa full konfiskasjon av eiendommer og fredløshet, eller kompensasjon til familien og en større bot til kongen. Lavere bøter i mindre saker gikk helt eller delvis til sysselmennene, mens høyere bøter skulle gå til kongen.³⁶⁹

5.1.3 – Nye norske kristenretter fra Håkon Håkonssons regjeringstid

Det finnes bevart flere ulike varianter av nyere kristenretter, overlevert i lovbøkene for Gulating og Borgarting lagdømmer. Som tidligere nevnt var disse nye variantene trolig utkast til ny lovgivning. De ble antagelig til i løpet av regjeringstiden til Håkon Håkonsson omkring 1250, som et samarbeid mellom kongen og daværende erkebiskop Sigurd. Også disse to utkastene er regionale varianter, trolig ment for det enkelte lagdømmet.³⁷⁰ Dale Spørck kaller disse kristenrettene «Nyere Borgartings Kristenrett I» og «Nyere Gulatings Kristenrett I».³⁷¹ I den førstnevnte ble det gjort en vesentlig endring fra den gamle loven på den måten at mottakeren av bøter og fordelinga mellom ulike mottakere ble konkretisert i hvert enkelt kapittel. Biskopens krav på bøter ble fortsatt begrenset oppad til tre merker, mens resten gikk til kongen.³⁷² Det ble stadfestet at kongen skulle overta kirkeeiendommer ved vedvarende manglende vedlikehold av kirken, og det ble presisert at bøkene fra en rekke lovbrudd skulle deles likt mellom konge og biskop.³⁷³ Endringene i Håkons nye kristenrett for Borgarting innebar først og fremst presiseringer av det gamle lovverket. Verken kongemakta eller kirken

³⁶⁸ Per-Øyvind Sandberg, «Torfinn» [online], i *Store norske leksikon*.

³⁶⁹ Bagge, *From Viking stronghold*, s. 208-209.

³⁷⁰ Dale Spørck, «Etterord», s. 158.

³⁷¹ Dale Spørck, «Etterord», s. 156-163.

³⁷² Se for eksempel «Nyere Borgartings kristenrett I», i *Nyere norske kristenretter*, kap.1, 13-14, 20.

³⁷³ «Nyere Borgartings kristenrett I», kap. 4, 7.

ser ut til å styrke sin posisjon i de nye lovene. Kongen var avhengig av tilslutning på tinget for å få gjennomført lovendringer. Ut i fra den tidligere framstilte hypotesen om i hvilke lagdømmer Sverreætta hadde fotfeste, anser jeg det som sannsynlig at Borgarting ikke var det lagdømmet der det var størst mulighet til få i gjennom store lovendringer til fordel for kongen.

Håkon Håkonssons utkast til kristenrett for Gulating lagdømme ble ikke vesentlig endret i forhold til lovens gamle kristenrett, men med et par viktige unntak. Trosbekjennelsen ble skutt inn i starten av loven, deretter fulgte et kapittel om maktfordelinga mellom kongen og biskop. Begges maktutøvelse ble legitimert ved at de framstilles som Guds utpekte ombudsmenn, kongen med makt over verdslige saker og biskopen med makt over åndelige: «Hver av dem skal styrke den andres makt i alle rette og lovlige saker, og de kjennetegnes ved at de har sin makt og myndighet fra selve Gud, og ikke i kraft av seg selv.»³⁷⁴ Her ble faltså myndigheten til konge og biskop forankret ideologisk, samtidig som det ble trukket opp et klart skille mellom deres myndighetsområder. Dette kan synes å være en nyvinning på den måten at man, i det minste juridisk sett, nedfelte en bestemmelse som i praksis må ha vært ment å skulle hindre kongelig innblanding i kirkens saker og omvendt. Fordi dette var en regional lov fungerte ikke dette fullt ut på nasjonalt plan. Jeg vil her igjen trekke fram episoden der kong Håkon i 1259 gjorde store anstrengelser for å få omgjort bispevalget i Hamar, til fordel for sin egen kandidat Gillibert. Omtrent samtidig som kong Håkon lovfestet kongemaktas og kirkens maktfordeling i ett lagdømme, trosset han bispesetet i et annet, trolig i tråd med den regionale loven der. Vi står her overfor et svært tydelig eksempel på hvordan lovverket bidro til heterogenitet innenfor institusjonene.

En annen svært sentral forskjell fra den gamle Gtl er bestemmelsene om kongevalg og arverett. Denne delen av loven ble innledet med et eget kapittel som omhandlet hvordan man tidligere hadde latt illegitime kongsemner komme til makta. Her ble den «nye» arveloven som gitt av Olav den hellige, og som et produkt av kong Håkon, hans sønn Magnus, erkebiskop Einar og lydbiskopenes råd og samtykke.³⁷⁵ Arverekkefølgen i det påfølgende kapitlet var radikalt endret i forhold til tidligere, på den måten at uektefødte sønner av den tidligere kongen ble trukket inn i arveklasse tre, etter ektefødt sønn og ektefødt sønnesønn. Geistligheten skulle fortsatt reise til Nidaros etter en kongens død, men er helt unndratt bestemmelsesrett over hvem som blir den nye kongen. Dernest ble det i den nye kristenretten innført edsavleggelse; kongens ed forpliktet ham overfor sine undersåtter, Gud og Olav den

---

³⁷⁴ «Nyere Gulatings kristenrett I», i *Nyere norske kristenretter*, kap 2.

³⁷⁵ «Nyere Gulatings kristenrett I», kap 4.

hellige. Deretter fulgte det kapitler om lendmennenes og bøndenes ed til kongen.³⁷⁶ Endringene i arveretten var klart til fordel for å legitimere kong Håkons rett på tronen. Noen direkte funksjon for ham selv kan loven likevel ikke sies å ha hatt, i og med at den kom til først mange år etter at borgerkrigene var over. Likevel befestet og legitimerte loven Sverreættas kongskrav, en legitimering som kan ha betydd at Håkon med loven søkte å oppnå en siste rest av oppreisning, etter at han hadde blitt fritatt for sine fødselsfeil ved kroninga i 1247. Gjennom kroninga av Håkon hadde kirken anerkjent et arvelig kongedømme innen hans ætt, basert på ektefødsel. Det gir mening at Håkon ønsket å få dette befestet i den juridiske tradisjonen lovverket utgjorde.

De to store endringene i Håkons nye kristenrett for Gulatinget kan sies å balansere hverandre. Gjennom maktfordelingsprinsippet ble styrkeforholdet mellom kongemakta og kirken vesentlig mer strukturert enn tidligere, i alle fall på det normative planet. Det må ha vært av vesentlig interesse for kirken å lovfeste eget myndighetsområde, samtidig som dette også var en betydelig innrømmelse fra kong Håkon til kirken. Dette balanseres av en tilsvarende vesentlig innrømmelse fra kirkens side, i form av en svært radikal arverett. Selv om de nye lovene var avhengig av tilslutning fra allmuen på tinget, er det klart at premissene for lovendringer som omhandlet kongemakt og kirke først og fremst må ha vært enighet mellom disse to partene. Jamfør denne tankegangen kan de to nye bestemmelsene i lovverket betraktes ut i fra et «gave-gjengave»-prinsipp, der begge parter avsto noe, men også fikk noe i gjengjeld; en immateriell gave i form av lover til fordel for egen institusjon. Det framstår som typisk at det nettopp er i Gulating lagdømme disse store endringene skjedde. Bispesetet i Bergen var allerede fra 1217 kong Håkons støttespiller i kampen om den norske tronen. Jeg anser det som svært sannsynlig at Håkon opprettholdt den gode relasjonen til biskopen og korsbrødrene også i perioden etter biskop Håvards død i 1224, selv om kildematerialet her er sparsomt.³⁷⁷ Bergen ble siden Håkons hovedsete; han tilbragte 25 av sine 46 vintre som regjerende konge i byen.³⁷⁸ Kongens fysiske tilstedeværelse må ha dannet et godt utgangspunkt for et tett samarbeid med bispesetet i byen.

---

³⁷⁶ «Nyere Gulatings kristenrett I», kap. 5-8.

³⁷⁷ Det finnes riktignok eksempler på at erkediakon fra Bergen ble brukt som kongens sendemann til England tidlig i 1224. Dessuten befant en annen erkediakon seg på samme sted i 1225, og jeg regner det som sannsynlig at også dette var som utsending for kong Håkon. Dessuten nevnes biskop Arne av Bergen i forbindelse med en riksavtale inngått i 1250. I det minste finnes det altså spor av samarbeid mellom kong Håkon og de geistlige ved bispesetet i Bergen om riksstyringa. Se RN, bind 2, regist nummer 480, 524, 829.

³⁷⁸ Helle, *Bergen bys historie*, s. 552-553.

Første del av kapitlet om arverett sammenfaller med en udatert lov stedfestet til Frostating, trolig fra 1260, og bærer navnet «Kong Håkon Håkonssons tronfølge lov».³⁷⁹ For kirkens del betydde den nye arveloven et tilbakeskritt ved at uektefødte sønner ble løftet langt fram i arverekken. Riktignok innrømmet kong Håkon kirken et primogeniturt arveprinsipp. Dette prinsippet hadde han lenge hadde forholdt seg avventende til, og som det ser ut til at han ikke var villig til å akseptere det før han kun hadde én gjenlevende sønn igjen til å arve seg. Jeg vil ikke se bort i fra at det kan ha vært av vesentlig betydning at erkebiskop Einar var venn av nettopp denne gjenlevende sønnen, den senere kong Magnus. Einars utsikter til senere å kunne påvirke Magnus i hans kongsgjerning må trolig ha hatt noe å si for at erkebiskopen godtok en arvelov med såpass svakt innslag av kristen arverettstenkning. Jeg anser vennskapet mellom erkebiskopen og kongssønnen som en sannsynlig forklaring på at denne radikale arvelovgivning ble lovfestet også i erkebispesetets kjerneområde.

Bestemmelser om biskopens råderett over kirkene og forhold rundt bygging av privatkirker var like i den gamle og den nye kristenretten i Gtl.³⁸⁰ Bøtefordelinga mellom konge og biskop var også noenlunde lik som i den gamle kristenretten; mindre bøter (normalt tre merker) gikk til biskopen alene, mens større bøter ble delt likt mellom konge og biskop.³⁸¹ Unntaket var kvinnerov, der forbryterens eiendeler ser ut til å ha tilfalt kongen alene.³⁸² I forbindelse med brudd på faste- og skriftemålsbestemmelser var det ikke presisert hvem som skulle ha inntektene fra en lovbrøyer som ble lyst fredløs, men jeg finner det rimelig å anta at det også her ligger til grunn en todeling mellom konge og biskop.³⁸³ Fordelinga av bøter var altså vesentlig forskjellig også i de to nye kristenrettene. For Gulating lagdømme fortsatte i stor grad den tidligere praksisen med lik fordeling av bøter mellom konge og kirke, men biskopens krav på bøter i Borgarting lagdømme ofte var begrenset til tre merker i større bøtesaker. Dale Spørck oppsummerer kirkens og kongemaktas stilling i kristenrettene på denne måten:

Kirkens situasjon var altså gunstigst i Frostating lagdømme, der bøkene gikk til biskopen. Tilsvarende var kongens situasjon gunstigst i Borgarting lagdømme, der bøter over tre merker gikk til kongemakten. Dette peker i retning av at kongens makt var størst i Borgarting lagdømme og at kirkens makt var størst i Frostating lagdømme.³⁸⁴

³⁷⁹ «Kong Håkon Håkonssons tronfølge lov», kap. 5-8, i NMD, s. 104-110.

³⁸⁰ «Nyere Gulatings kristenrett I», kap. 13-14. Dette gjelder også «Nyere Borgatings kristenrett I», kap. 4-6.

³⁸¹ Se for eksempel «Nyere Gulatings kristenrett I», kap. 3, 9, 10, 31.

³⁸² «Nyere Gulatings kristenrett I», kap. 29.

³⁸³ «Nyere Gulatings kristenrett I», kap. 21-22.

³⁸⁴ Dale Spørck, «Etterord», s. 153.

Om vi legger til grunn at de to nyere kristenrettene ble utarbeidet av kong Håkon i samarbeid med erkebiskop Sigurd, finner jeg det underlig at det er gjort så lite for å styrke kirkens rettigheter i de nye lovene. Erkebiskop Sigurd hadde fått støtte av kong Håkon i forsøket å kanonisere Øystein tidlig på 1240-tallet, en støtte som ikke ser ut til å ha vedvart. Noen år senere ble han totalt forbigått av kongen i kroningsprosessen. Han gjorde likevel et framstøt mot kardinal Vilhjalm for å få tvunget i gjennom at kong Håkon svor Magnus Erlingssons kroningsed. Dette forsøket mislyktes. Alt i alt finner jeg at de nyere kristenrettene, med unntak av primogeniturprinsippet i arveretten, ikke bidro til noen spesielle framskritt for kirken innenfor jurisdiksjonen. De nye utkastene til kristenretter konkretiserte riktignok til en viss grad rammeverket rundt det geistlige myndighetsområde og embetsutførselen. De eldre kristenrettene hadde ikke spor av kanonisk rett, mens det i de nyere lovene ble tilført for eksempel bestemmelser om sølibat for geistlige.³⁸⁵ I de nyere kristenrettene ble dessuten lydigheten enhver er forpliktet til å vise paven i Roma presisert.³⁸⁶ Lovene fastsatte biskopenes plikter overfor befolkninga, blant annet årlige bispevisitaser. Et interessant aspekt ved den nye kristenretten for Borgarting og den eldre kristenretten i Gtl er presiseringen av hva som ble ansett å være gyldig forfall fra en biskops plikter overfor befolkninga. To grunner som ble oppgitt var dersom kongen eller erkebiskopen krevde at biskopen reiste et annet sted.³⁸⁷ Dette peker i retning av at kongen delte øverste myndighet over biskopene med erkebiskopen. I og med at denne bestemmelsen er bevart i én av de nye kristenrettene, mens den har blitt erstattet av et maktfordelingsprinsipp i en annen, ser vi igjen hvordan lovverket begrenser mulighetene for en homogeniseringsprosess for institusjonene.

5.2 – Lovbøteren og kristenretten

Magnus Håkonsson fikk sitt tilnavn Lagabøte – «lovforbedreren» – på grunn av sitt omfattende arbeid med å samle de ulike norske landskapslovene norske i ett felles lovverk: *Magnus Lagabøters landslov*, som ble vedtatt på lagtingene i perioden 1274-1276. Kong Magnus utarbeidet nye kristenretter parallelt med sin revisjon av det verdslige lovverket. Også de gamle kristenrettene hadde opprinnelig vært en del av landskapslovene, og stammet fra tiden før kanonisk rett ble gjeldene i Norge gjennom opprettelsen av erkebispesetet i Nidaros i

---

³⁸⁵ Kanonisk rett begynte først å gjøre seg gjeldende i Norge etter at Nidaros ble egen kirkeprovins i 1153. Se Dale Spørck, «Etterord», s. 148, 157.

³⁸⁶ «Nyere Borgartings kristenrett I», kap. 14 og «Nyere Gulatings kristenrett I», kap. 22.

³⁸⁷ «Nyere Borgartings kristenrett I», kap. 5, *Gulatingslovi*, bolk I, kap. 8.

1153.³⁸⁸ I motsetning til tidligere ble imidlertid de nye lovene trolig utformet uten regionale forskjeller, unntatt små ulikheter når det henvises til hvilket lagdømme loven gjelder for.³⁸⁹ Samtykke til å revidere de gamle lovene ble gitt på tingene i Borgarting, Eidsivating og Gulating lagdømmer i perioden 1267-1268. Da turen kom til Frostatinget i 1269 møtte Magnus imidlertid sterk motstand fra den nyvalgte erkebiskopen Jon Raude, og innføringa ble effektivt begrenset gjennom tingvedtak gjort der.³⁹⁰ Deretter startet en lang kamp om retten til å utferdige kristendomslovgivninga. Kongen anså dette for å være et felles prosjekt for erkebiskop og konge, mens erkebiskopen hevdet kirkens rett til alene å rå i denne saken.³⁹¹ Magnus' nye kristenretter finnes overlevert i fullstendig form fra Gulating lagdømme, og i fragmentarisk form fra Borgarting, men naturlig nok ikke fra Frostatinget.³⁹²

Dale Spørck hevder at Magnus trolig startet arbeidet med kristenrettene med kirkelig godkjenning fra erkebiskop Håkon (1265-1267), og at arbeidet derfor var delvis gjennomført da erkebiskop Jon kom tilbake fra sin vigsling hos paven, sent i 1268.³⁹³ Dersom denne antakelsen medfører riktighet, peker dette i retning av at det må ha eksistert en positiv relasjon mellom kong Magnus og erkebiskop Håkon. Dessuten innebærer det at erkebiskopen må ha hatt, eventuelt bare praktisert, en helt annen holdning av retten til å utforme kristendomslovgivninga. En aksept fra erkebiskopen for at Magnus skulle utforme kristenrettene må sies å stå i motsetning til at biskopen skulle ha myndighet over åndelige saker. Her åpner det seg en rekke muligheter, for eksempel at erkebiskop Håkon *overdro* myndigheten over kristendomslovgivninga til kong Magnus. Dette trenger likevel ikke å bety at han ikke i utgangspunktet håndhevet skillet mellom sitt eget og kongens myndighetsområde. Et annet alternativ kan være at erkebiskop Håkon, relativt kort tid etter at han ble utnevnt til erkebiskop, søkte å alliere seg med kongen med sikte på framtidig samarbeid. Dette blir selvsagt en spekulasjon som ikke kan understøttes empirisk, i og med at erkebiskop Håkon døde bare et par år etter at han ble innsatt. Likevel følger en slik hypotetisk alliansebygging de samme mønstrene som jeg har påpekt ved andre erkebiskopers tiltredelse, der en utveksling av «tjenester» skjedde mellom den nye kongen og erkebiskopen, og det dermed oppsto en vennskspsrelasjon og allianse mellom kongen og kirkens leder.³⁹⁴

---

³⁸⁸ Dale Spørck, «Etterord», s. 156-157.

³⁸⁹ Dale Spørck argumenterer for at Eidsivating trolig var ment å ha felles lovbook med Borgarting. Hun omtaler kong Magnus' nye kristenretter som «Nyere Gulatings kristenrett II» og «Nyere Borgartings kristenrett II», og legger til grunn at de to lovene sannsynligvis var likt utformet. Se Dale Spørck, «Etterord», s. 155, 161-163.

³⁹⁰ «Magnus Lagabøtes landslov» [online], i *Store norske leksikon*. Se også Dale Spørck, «Etterord», s. 160, 163.

³⁹¹ Jón Viðar Sigurðsson, *Den vennlige vikingen*, s. 94.

³⁹² Dale Spørck, «Etterord», s. 160-161.

³⁹³ Dale Spørck, «Etterord», s. 163.

³⁹⁴ Som for eksempel da Peter ble utnevnt til ny erkebiskop på tross av domkapitlet i Nidaros' vilje.

Da erkebiskop Jon senere utga sin egen kristenrett (i 1273), var denne loven trolig ment som et alternativ til kristendomslovgivning for Frostating lagdømme.³⁹⁵ En felles lovgivning, uten regionale forskjeller og basert på kongens betingelser, betød en styrking av statsmakta, til fordel for kongen. Motstanden fra erkebiskop Jon bærer da også tydelig preg av å være en kamp om kirkens kanoniske rettigheter, men også om maktforholdet mellom kongemakta og kirken. Konflikten ble endelig bilagt gjennom Sættargjerden i Tunsberg i 1277. Dette forliket inneholdt dessuten en formalisering av grensene mellom staten og kirken, og har blitt tolket som høydepunktet i kirkens historie i høymiddelalderen.³⁹⁶ Jeg ønsker ikke å gå nærmere inn på Sættargjerdens innhold og virkning, da jeg anser dette som for omfattende i denne oppgaven.³⁹⁷ Jeg vil i dette kapitlet i stedet drøfte noen utvalgte aspekter omhandlende Magnus' arbeid med lovgivninga og kristenrettene, i de tilfellene der jeg finner at aktør- og relasjonsperspektivet er særlig relevant.

5.2.1 – Lovbøting med og uten geistlig støtte

Kong Magnus' arbeid med den verdslige lovgivninga foregikk med støtte fra kirken og erkebiskop Jon. I RN gjengis det at Magnus ga retterbøter «vedtatt etter råd og skipan frå erkebiskop Jon og andre biskopar».³⁹⁸ Støtten til det verdslige lovarbeidet ser ut til å følge en institusjonell linje, der representantene for de to samfunnsbærende institusjonene kongemakt og kirke arbeide sammen om lovutbedringer, til fordel for en effektiv riksstyring. Det ser ikke ut til at Magnus møtte motstand mot sin innføring av den verdslige delen av den nye lovforordninga, i alle fall ikke så langt jeg kan tolke ut av kildematerialet. Nevnte retterbøter ble innført i perioden 1271-1273, altså i løpet av samme periode som erkebiskopen og kongen var i konflikt om kristenrettene. Det første forsøket på forlik mellom kong Magnus og erkebiskop Jon angående kristendomslovgivninga fant sted i Bergen i 1273. Her innrømmet kongen kirken rettigheter til selvbestemmelse over bispe- og abbedvalg, samt lovrevisjoner og domsrett i geistlige saker. Til stede ved inngåelsen var foruten erkebiskopen og kongen også biskopene av Bergen, Stavanger og Oslo.³⁹⁹ Forliket ble deretter sendt til pave Gregor X

---

³⁹⁵ Dale Spørck, «Etterord», s. 164-165.

³⁹⁶ «Magnus Lagabøtes landslov» [online], i *Store norske leksikon*.

³⁹⁷ For en utførlig drøfting av Sættargjerdens innhold, se for eksempel Bagge, *From Viking Stronghold*, s. 298-302 og Eldbjørg Haug, «Konkordat-konflikt-privilgium. Sættargjerden som indikator på forholdet stat-kirke fra Magnus Lagabøter til Christian I (1277-1458),» i Steinar Imsen (red.), *Ecclesia Nidrosiensis*, s. 91-97.

³⁹⁸ RN, bind 2, regest nummer 117.

³⁹⁹ RN, bind 2, regest nummer 109.

(1271-1276) for stadfesting.⁴⁰⁰ Det ble senere forkastet av kong Magnus som følge av enkelte motkrav paven stilte for å godkjenne forliket.⁴⁰¹

Et endelig forlik mellom erkebiskopen og kongen ble som tidligere nevnt oppnådd gjennom Sættargjerden i Tunsberg i 9. august 1277. Dette forliket skilte seg ikke vesentlig innholdsmessig fra forliket i 1273, med unntak av at det ble gjort uavhengig av pavelig samtykke.⁴⁰² Jeg finner dette svært interessant. Erkebiskop Jon opptrådte nærmest kompromissløst omkring retten til å utforme kristendomslovgivninga, og valgte altså i første forlik å involvere paven for et endelig godkjenningsmandat, noe som førte til at avtalen falt sammen. Når erkebiskop Jon deretter *ikke* involverte paven i forliket i 1277 mener jeg dette gir et sterkt signal om erkebiskopens lojalitet. Riktignok sto paveembetet tomt i en periode mellom 20. mai og 25. november 1277.⁴⁰³ Jeg mener likevel ikke at dette kan ha hatt noen avgjørende betydning mot å søke pavelig godkjenning av forliket. Først og fremst mener jeg det er en viss mulighet for at nyheten om den sittende pavens død ikke hadde nådd fram til Norge på det gjeldende tidspunkt, og dette understøttes av at det ikke finnes bevart noe brev om denne hendelsen i det norske diplomaterialet. Pavelig tilslutning kunne uansett blitt innhentet etter innsettingen av ny pave. Jeg finner det rimelig å tolke manglende innhenting av godkjennelse fra paven som et uttalt pragmatisk trekk fra erkebiskopens side. Det er tydelig at det må ha vært viktigere for ham å sikre kirkens rettigheter i sitt eget erkebispedømme enn å innhente pavens godkjenning. Til tross for at erkebiskopen i sin kristenrett framstår som ubøyelig i kirkens og kristendommens rettigheter og krav, blant annet ved at han stadfestet en rekke lovforordninger som utgikk fra kanonisk rett, kan hans lojalitet til paven som kirkens overhode altså ikke ha vært absolutt. I tilfellet med kristenretten ser det ut til at erkebiskop Jons lojalitet til sin egen lokale kirkeinstitusjon var større enn hans lojalitet til den hierarkisk overordnede pavemakta. Jeg vil her hevde at erkebiskopen spilte ut sin status som erkebiskop gjennom to ulike roller, både som kirkeleder underlagt en større hierarkisk organisasjon, og som kirkeleder i et mindre geografisk område. I det minst finner jeg det tydelig at Jon så bort fra lojaliteten til paven av som følge av pragmatiske hensyn til lokale forhold, og at det var viktigere for ham å sikre kirkens nasjonale rettigheter enn å forholde seg til pavens vilje. Mitt poeng her er altså at selv om erkebiskop Jons opptreden kan tolkes som tydelig institusjonelt betinget innenfor nasjonale rammer, synes hans oppførsel ikke å være fullt i tråd med pavemaktas målsetninger, som tydelig hadde vist seg etter avtalen

---

⁴⁰⁰ RN, bind 2, regest nummer 113.

⁴⁰¹ Se pave Gregor X's krav i RN, bind 2, regest nummer 119. Se også Dale Spørck, «Etterord», s. 165.

⁴⁰² RN, bind 2, regest nummer 181.

⁴⁰³ New Advent, «Pope John XXI (XX)» og «Pope Nicholas III» [online], i *The Catholic Encyclopedia*.

i 1273. Dette sammenfaller med teorien om sentrum og periferi i riksstyrima, her benyttet om pavemakta som sentrum og erkebispesetet i Nidaros som periferi. I egeskap av å befinne seg relativt langt unna pavesetets maktsentrum kunne erkebiskop Jon trolig tillate seg å gjøre det han mente seg best tjent med på nasjonalt nivå, og dermed se bort i fra tidligere innvendinger fra sentralt hold.

En annen ting jeg finner påfallende i tidsrommet rundt Sættargjerdien er at erkebiskop Jon én måned *før* forliket i 1277 utstedte et gavebrev til kannikene ved domkirken i Nidaros, omfattende en kirke med tilhørende jordeiendom.⁴⁰⁴ Diverse geistlige og andre stormenn deltok ved inngåelsen av forliket i Tønsberg, blant annet deltok biskopene fra Oslo og Stavanger, samt to kanniker fra domkapitlet i Nidaros.⁴⁰⁵ Jeg mener det er grunn til å stille spørsmålsteqn ved at støtten til domkapitlet fant sted såpass kort tid før forliksmøtet, og at dette *kan* tyde på et framstøt fra erkebiskopens side for å sikre seg kannikenes støtte i de kommende forhandlingene. En drøy måned *etter* forliket tilgodeså kong Magnus erkebiskopen Jon (og hans etterfølgere) med flere økonomiske rettigheter.⁴⁰⁶ Videre ga erkebiskopen i 1279 et betydelig avlatsprivilegium til alle som daglig ba for kong Magnus og dronning Ingeborg. Dette skjedde etter av pave Nikolas III (1277-1280) i et brev utstedt våren før (eller muligens samme vår) hadde påbudt at alle *geistlige* daglig skulle be for kongen og dronningen.⁴⁰⁷ Erkebiskopens privilegium innebar altså en betydelig utvidelse av kravet fra paven, til fordel for kongefamiliens sjelefred. Begge disse tilfellene kan tyde på en vilje til forsoning mellom konge og erkebiskop. Likevel nevnes det i BAs at erkebiskop Jon en tid etter Sættargjerdien ga biskop Arne av Skálholt tydelig beskjed om å sørge for at kirkens rettigheter ikke ble brutt av kongens menn på Island.⁴⁰⁸ Som tidligere nevnt beskyldte erkebiskopen også Arne for å ha vært for knyttet til kong Magnus, dette til ulempe for kirkens rettigheter.⁴⁰⁹ Jeg mener at disse eksemplene tyder på at erkebiskop Jon ikke uten videre stolte på at kong Magnus (eller i det minste hans sysselmenn på Island) ville følge opp bestemmelsene fra Sættargjerdien. Det viser også tydelig hans mistenksomhet overfor det tette båndet mellom biskopen og kongen. Bispesetene på Island befant seg også i en periferi- versus sentrumssosisjon i forhold til erkebispesetet i Nidaros. Dette ga trolig biskop Arne større handlefrihet i sine anliggender på Island, og dermed større mulighet til å forholde seg noe friere til erkebiskopens ledelse enn

⁴⁰⁴ RN, bind 2, regest nummer 180.

⁴⁰⁵ RN, bind 2, regest nummer 181.

⁴⁰⁶ RN, bind 2, regest nummer 187-188.

⁴⁰⁷ RN, bind 2, regest nummer 221-222.

⁴⁰⁸ BAs, s. 72. Se også RN, bind 2, regest nummer 228.

⁴⁰⁹ BAs, s. 74-75.

denne tilsynelatende satt pris på. Dette har en klar parallell til erkebiskopens pragmatisme overfor pavesetet. Tilsynelatende var regional tilhørighet i begge tilfeller overordnet lojaliteten til sentralmakta. Jamfør denne tolkninga ser de antatte forsoningsforsøkene mellom erkebiskopen og kongen ut til å ha vært heller overflatiske.

5.2.2 – Innholdet i Magnus Lagabøters nye kristenretter

Innholdsmessig bygger Magnus Lagabøters to nye kristenretter tydelig på de gamle kristenrettene, men også på farens revisjonsutkast. Noen utvidelser og nye bestemmelser har fått innpass, blant annet bot for å drive utlån mot renteavkastning. Dette ble straffet med bøter på seks øre, delt likt mellom konge og biskop.⁴¹⁰ Bøtefordelinga var i stor grad lik som i «Nyere Gulatings kristenrett I», på den måten at de fleste større bøter ble delt likt mellom konge og biskop.⁴¹¹ Unntaket er 40 merkers bot for gjentatt manglende døping av barn, som etter Magnus' revisjon tilfalt biskopen alene.⁴¹² Biskopen ble dessuten ført inn som likeverdig bøtemottaker i saker som omhandler kvinnerov; bøter som tidligere hadde tilfalt kongen alene, eller vært begrenset oppad til tre merkers bot til biskopen.⁴¹³ En annen endring er hentet fra den gamle Ftl, der det ble presisert at kongen ikke skulle blande seg inn dersom en mann ble dømt til landsforvisning etter kristenretten, men soner før utlegden blir pålagt ham.⁴¹⁴ I noen grad inneholdt altså Magnus Lagabøters kristenretter enkelte økonomiske innrømmelser til kirken. «Nyere Gulatings kristenrett II» inneholder imidlertid ingen bolk om kongevalg og arverekkefølge. Dette må ha sammenheng med at slike bestemmelser ble trukket ut av de rene kristenrettene og over i den statsrettslige delen av MLI.

I motsetning til de fleste tidligere landskapslovene hadde MLI tingfarebolken som sin første bolk, før kristenretten. Tilsynelatende signaliserte kongen med dette at det var tinget, og dermed rettspraksisen, som var samfunnets viktigste fundament, ikke kirken. Den kristenretten som ble ført inn i MLI inneholdt kun statsrettslige bestemmelser. Som en følge av forliket med erkebiskop Jon i 1277 ble ikke de øvrige kristenrettene inkorporert i den nye landsloven. Ordlyden og sammensetningen i de statsrettslige bestemmelsene ser i stor grad ut til å ha vært hentet fra «Nyere Gulatings kristenrett I» med noen tillegg, og med unntak av at en bestemmelse om trolldom er fjernet. De gjenværende kapitlene bestod av en innledende

---

⁴¹⁰ «Nyere Borgartings kristenrett II», i *Nyere norske kristenretter*, kap. 34 og «Nyere Gulatings kristenrett II» (ibid.), kap. 34.

⁴¹¹ Se for eksempel «Nyere Borgartings kristenrett II», kap. 29 og «Nyere Gulatings kristenrett II», kap. 2, 9, 26.

⁴¹² «Nyere Gulatings kristenrett II», kap. 3.

⁴¹³ «Nyere Borgartings kristenrett I», kap. 20, «Nyere Gulatings kristenrett I», kap. 29, «Nyere Borgartings kristenrett II», kap. 25, og «Nyere Gulatings kristenrett II», kap. 24.

⁴¹⁴ «Nyere Gulatings kristenrett II», kap. 27. Se også *Frostatingslova*, bolk II, kap. 23-24.

bekjennelse til kristendommen sammen med trosbekjennelsen, regulering av kongens og biskopens myndighetsområde, kapitler om falske konger, kongelig arvelovgivning, kongevalg, kongeløftet og til slutt fire eder. Edene ble utvidet med en hertug- og jarle-ed og en baron-ed, i tillegg til den opprinnelige kongsed.⁴¹⁵ Arveklassene var i sin helhet ført inn i landslovens kristenrett, der Håkon Håkonsson i sin kristenrett for Gulatinget nøyde seg med å liste opp ektefødt sønn, ektefødt sønnesønn, uektefødt sønn, og dernest den som var odelsbåren og nærmest i arv.⁴¹⁶ I MLI ble imidlertid uektefødt kongssønn igjen plassert relativt langt ned i arveklassene, nærmere bestemt i arveklasse sju, etter en rekke av den tidligere kongens ektefødte slektninger, men før arveklassene som følger den tidligere kongens arvinger gjennom kvinnesiden. Geistlige ble kun innrømmet rett til innblanding i arvesaker dersom det over hodet ikke finnes rette arvinger til kongen, men de måtte da dele bestemmelsesretten sammen med den verdslige øvrigheta.⁴¹⁷ I forhold til den forrige arveloven var arverekkefølgen en betydelig innrømmelse til kirkens idealer om ektefødsel som grunnlag for arv. Dette ble likevel balansert av at geistligheten gjennom MLI mer eller mindre helt mistet retten til å påvirke kongeskiter. Begge bestemmelser brøt klart med tradisjonen fra Håkon Håkonssons tid, og jeg kan vanskelig se at kongemakta eller kirken profiterte vesentlig på disse endringene, på bekostning av den andre parten.

5.2.3 – Erkebiskop Jons kristenrett

Erkebiskop Jon Raude utarbeidet tidlig på 1270-tallet sin egen kristenrett, *Erkebiskop Jons kristenrett* (EJkr). Dale Spørck framhever at erkebiskopens lov var mer omfattende enn kongens, og inneholdt flere punkter som kong Magnus ikke hadde med i sin kristenrett, for eksempel kirkelig jurisdiksjon i klerkemål. Hun legger til grunn at EJkr var ment som en lokal kristenrett for Frostating lagdømme, fordi den inneholdt en rekke lokale bestemmelser. EJkr skilte seg vesentlig fra de andre kristenrettene i sin fordeling av bøteinntekter. Loven var betydelig lenger enn de andre kristenrettene. Dette skyldes utdypninger av en del kapitler, for eksempel om dåp, tiende, korsbud og sodomi.⁴¹⁸ De fleste lovbruddene i EJkr medførte bot som tilkom biskopen alene, blant annet ved manglende dåp av et barn, brudd på fastereglene, i blodskam-saker og ved skriftemålsbrudd.⁴¹⁹ Kongen ble derimot tillagt en svært beskjeden plass som bøtemottaker. De få tilfellene som utmerker seg er delte bøter mellom konge og

⁴¹⁵ *Magnus Lagabøters Landslov* (MLI), oversatt av Absalon Taranger (Oslo: Universitetsforlaget, 1962), bolc II, kap. 1-12.

⁴¹⁶ «Nyere Gulatings kristenrett I», kap. 5.

⁴¹⁷ MLI, bolc II, kap. 6.

⁴¹⁸ *Erkebiskop Jons kristenrett* (EJkr), i *Nyere norske kristenretter*, kap. 1, 18-20, 58.

⁴¹⁹ EJkr, kap. 2, 28, 49, 57.

kirke ved bæring av våpen i kirken og brudd på fastsatt grid, samt ved lånevirksomhet mot renter.⁴²⁰ Dernest ble kongen innrømmet landtvistbot om en mann blir dømt utlegd etter kristenretten, men kongen fikk kun godset til dem som omgås en slik mann, og ikke til den landsforviste selv. De tilfellene der kongen hadde rett på bøter ser ut til å reflektere lovbrudd som, i alle fall til en viss grad, innebar trusler mot samfunnsordenen, og ikke bare mot religionen. Slik sett er det rimelig at også kongen ble trukket inn som bøtemottaker.

Presiseringen om at kongen og hans menn ikke skulle blande seg inn landsforvisningssaker dømt etter kristenretten står ved lag i EJkr.⁴²¹ Ran av eiendeler fra en kirke som er allemannseie medførte bann og bøtestraff, men her ble det åpnet for at også kongen kunne dømme raneren til verdslig straff.⁴²² Inntekter ved utlegd-dom som følge av manglende tiendeinnbetaling eller brudd på kirkefreden tilfalt derimot kirken og biskopen alene. Brudd på kirkefreden må sies å innebære den samme «samfunnstrusselen» som bæring av våpen i kirken. Dette svekker i så fall teorien om hva slags lovbrudd som typisk sett også åpner for verdslig innblanding. Erkebiskopens kristenrett bærer med andre ord lite preg av den «gi-og-ta»-metoden som preger de tidligere kristenrettene. Jeg opplever det som at erkebiskop Jon opptrådte svært konsistent i sin rolleutøvelse som den norske kirkens øverste leder, i det han gjennomgående synes å ha fremmet krav til styrke for eget erkebispedømme, og i liten grad synes å ha vært villig til å forhandle om kirkens rettigheter.

Erkebiskopen festet også grepet om befolkninga gjennom sin kristenrett, ved at loven i enda større grad enn før regulerte kristenlivets plikter for allmuen. Dette ser vi blant annet ved at bestemmelser om konfirmasjon ble ført inn i loven.⁴²³ Videre ble biskopen tillagt alle rettigheter i forbindelse med kirkebygging. I tillegg til bøter ble også biskopens rett til å godkjenne bygging av privatkirker spesifisert, og hvilke krav som lå til grunn for at biskopen skulle vigsle kirken.⁴²⁴ Tidligere bestemmelser om biskopens råderett over kirken og rett til å innsette prester ble naturlig nok tatt inn i loven. Et interessant nytt element er kapitlet om testamentering. Kapitlet var ikke direkte til fordel for kirken, men det understrekes at et menneskes siste vilje skulle respekteres, begrunnet med kristne argumenter.⁴²⁵ Testamentering

---

⁴²⁰ EJkr, kap. 14, 55.

⁴²¹ EJkr, kap. 13, 62.

⁴²² EJkr, kap. 54.

⁴²³ EJkr, kap. 6.

⁴²⁴ EJkr, kap. 7-9.

⁴²⁵ Rett til å testamentere bort inntil ¼ av personlig gods og 1/10 av odelsgoods ble vedtatt på Borgartinget allerede i 1224, med støtte fra Håkon Håkonsson. Det framstår som typisk at dette var et gjeldende prinsipp i lokalt lovverk, og at det derfor var forskjell i vilkårene for kongemat og kirke i de ulike lagdømmene. Det synes også typisk saken ser ut til å ha blitt fremmet som en innrømmelse til bispedømmet i Oslo under Nikolas Arnesson, i bytte mot hans støtte i erkebispevalget i 1224/1225. Se RN, bind 1, regest nummer 495.

ble tatt opp igjen i et senere kapittel, der det ble presisert at testamenter gitt til fordel for kirken sorterte under biskopens jurisdiksjon.⁴²⁶ I EJkr ble det altså innført en rekke formaliseringer av de geistliges myndighet over kirkegods. Dette peker i retning av en utvikling mot større administrativ makt over materielle ressurser. Selv om det her er snakk om normative føringer, viser dette tydelig at erkebiskop Jon siktet mot en sterk videreutvikling av den kirkelige institusjonen, en utvikling der retningslinjene for makt- og myndighetsområder var klart definert.

I EJkr ble biskopens rett til å dømme i kristenrettsaker og kongens rett til å dømme i verdslige saker presisert. Loven ga likevel biskopen rett til å dømme i saker som omhandlet klerkemål (søksmål mot geistlige). Denne bestemmelsen innebar full juridisk kontroll over kirkens lære, men også over geistlige innblandet i kristne og verdslige rettvister og lovbrudd.⁴²⁷ Dale Spørck oppsummerer erkebiskop Jons lovarbeid på denne måten:

Erkebiskopen hevdet at det som hadde med kristenretten å gjøre, hørte inn under kirkens, og ikke kongedømmets, myndighetsområde. Han kjempet hårdnakket for å beholde kirkens domsmyndighet over kirkelige saker og for at kirken skulle øke inntektene sine. Innkommne bøter var både for kongedømmet og for kirken en av de viktigste inntektskildene, og det er ingen tidligere norsk kristenrett som så målbevisst søker å bringe biskopen økonomisk vinning som erkebiskop Jons kristenrett. *Kong Magnus lagabøters kristenrett* har heller ikke nedfelt kirkelig jurisdiksjon i klerkemål. Kongens kristenrett mangler dessuten bestemmelser i kristenrettssaker som må ha vært viktige for erkebiskopen, som bestemmelser om testamente til fordel for kirken, og vern av pilegrimer, klostre og kirkegods.⁴²⁸

I motsetning til de tidligere kristenrettene innebar altså EJK en enorm økning av kirkens makt, både over folks hverdagsliv generelt, men spesielt over kirkens økonomiske grunnlag. Full juridisk kontroll over kirkens menn gikk dessuten på tvers av kongens myndighetsområde, fordi kontroll i klerkemåls-saker innrømmet kirken domsmyndighet også i verdslige lovbrudd begått av geistlige.

5.3 – Annet lovverk

5.3.1 – Biskop Arnes av Skálholts islandske kristenrett

Parallelt med konflikten mellom kong Magnus og erkebiskop Jon Raude om den norske kristendomslovgivninga arbeidet biskop Arne med en egen kristenrett for Island.

Denne kristenretten skulle i følge biskopen være midlertidig.⁴²⁹ Kanskje ønsket biskop Arne å påvirke de endelige islandske kristenrettene gjennom sitt arbeid med den midlertidige

---

⁴²⁶ EJkr, kap. 15, 51.

⁴²⁷ EJkr, kap. 51.

⁴²⁸ Dale Spørck, «Etterord», s. 164.

⁴²⁹ Dette ble også understreket da kristenretten ble vedtatt på Alltinget i 1275, se BAs, s. 54.

utgaven. Biskop Arnes lov bygget da også i stor grad på kongens og erkebiskopens kristenretter.⁴³⁰ I en avskrift av BAs nevnes det dessuten eksplisitt at Arne drøftet sine tanker omkring kristenretten med erkebiskop Jon under et besøk i Norge i 1272.⁴³¹ En fullstendig kristenrett ble i følge sagaen utarbeidet vinteren 1273-74, etter råd fra erkebiskop Jon.⁴³²

Lagtingene i skattlandene hadde en viss lovgivningsmakt i «lokale» saker. Det er likevel ikke tvil om at den norske kongen utøvde lovgivningsmyndighet på Island etter at landet ble norsk skattland. Dette er tydelig blant annet gjennom at islendingene nølte med å vedta biskopens kristenrett i 1275, og søkte kongens godkjenning i saken.⁴³³ Arnes kristenrett ble, med noen få unntak, likevel vedtatt for Skálholt bispedømme i 1275.⁴³⁴ Biskopen understreket det midlertidige ved kristenrettsprosjektet flere ganger, blant annet omtales et av tilfellene fra 1276 slik: «Biskopen skrev også [til kong Magnus] at han hadde fått lovtatt den kristendomsbolken som han hadde latt legge frem på tinget og som var sendt til Norge for at konge og erkebiskop kunne se nærmere på den og forbedre den.»⁴³⁵

I perioden 1275-1278 brevvekslet biskop Arne og kong Magnus flittig, blant annet om nettopp kristendomslovgivninga.⁴³⁶ Arne holdt seg altså nær Magnus' standpunkt i synet på lovgivninga som et felles prosjekt for kirken og kongen. Det synes tydelig at kong Magnus lot ham operere med en viss frihet under forutsetning om at kongen likevel skulle ha endelig bestemmelsesrett. Biskop Arnes tilslutning til denne «fellesskapslinja» må sies å stå i et motsetningsforhold til erkebiskop Jons ønske om å rå alene i saken. Dessuten framstår det som spesielt at en lokal biskop fikk anledning til å utforme en lokal kristenrett med erkebiskopens velsignelse, om enn en midlertidig lovgivning. Jamført kanonisk rett er det klart at dette arbeidet var en del av erkebiskopens myndighetsområde.

På generelt grunnlag vil jeg anta at lokale biskopers arbeid med saker som egentlig sorterte under erkebiskopen kan ha bidratt til å svekke sistnevntes autoritet. Erkebiskop Jon aksepterte likevel biskop Arnes lokale kristenrettsarbeid.⁴³⁷ Jeg kan heller ikke finne noen direkte henvisninger til at erkebiskopen mislikte at kongen ble inkludert i prosessen (selv om

---

⁴³⁰ Gunhild Stefánsson og Magnús Stefánsson, «Innledning», s. 9.

⁴³¹ BAs, s. 38.

⁴³² BAs, s. 48.

⁴³³ Wærdahl, *Norges konges rike og hans skattland*, s. 126-129

⁴³⁴ Gunhild Stefánsson og Magnús Stefánsson, «Innledning», s. 9. Se også BAs, s. 49. Muligens ble den tatt i bruk i Hólar bispedømme samtidig, se Øvergård Beistad, *Kirkens frihet*, s. 83.

⁴³⁵ BAs, s. 56.

⁴³⁶ Se RN, bind 2, regest nummer 183, 190, 203.

⁴³⁷ Øvergård Beistad foretok i sin masteroppgave en grundig analyse av biskop Arnes kirkelige reformarbeid. I motsetning til meg vektlegger hun samarbeid mellom biskop Arne og erkebiskop Jon som grunnlag for Arnes lovarbeid, og påpeker at erkebiskopen kan ha delegert lovarbeidet til biskopen for å vise denne velvilje. Samtidig understreker hun at Arne i stor grad tok hensyn til kongemakta i sitt lovarbeid, trolig for å være sikker på at kongen ville tillate at loven ble sanksjonert. Se Øvergård Beistad, *Kirkens frihet*, s. 27-28, 40.

det på et senere tidspunkt er tydelig at erkebiskopen mislikte Arnes og kongens relasjon). Jeg mener at denne saken kan tolkes som et utslag av pragmatisme både fra kongens og fra erkebiskopens side, en pragmatisme forankret i politisk strategi. Det er klart at kong Magnus hadde stor nytte av relasjonen til Arne, og jeg mener at dette trolig bidro til å gjøre kongen ekstra velvillig innstilt i saker som var viktig for biskopen. Videre finner jeg det rimelig å anta at kongen må ha hatt interesse av å få lovgivninga på Island inn i noenlunde norsksilpassede rammer så fort som mulig etter 1264, og at dette bidro til at kongen ga Arne en viss frihet til å utarbeide sin midlertidige lovversjon. På denne måten kan kongens støtte til Arne tolkes både som et uttrykk for en vennskspsrelasjon mellom kongen og biskopen, men også som et politisk trekk for å etablere en helhetlig norsksinspirert lovpraksis på Island. En slik helhetlig praksis ville rimeligvis være til fordel for den norske kongemakta på sikt. I forhold til erkebiskop Jons støtte til biskop Arne mener jeg det pragmatiske elementet kommer til uttrykk ved at erkebiskopen tilsynelatende tillot en viss innblanding av kongen, og ved at han ga fra seg en del av sin makt over kristendomslovgivninga (om enn midlertidig) til en underordnet geistlig. Jeg mener det er nærliggende å se dette i sammenheng med den pågående striden om de islandske stadene. Det må ha vært i erkebiskopens interesse å få et bedre grep om religiøse forhold på Island generelt, herunder den (kanonisk sett) avvikende praksisen med egenkirkevesenet. Å få på plass en lovrevisjon må trolig ha bidratt til en økt legitimering av kirkens makt på Island, og dermed også større autoritet omkring kirkens krav (her spesielt patronatsretten). Samlet sett vil jeg derfor hevde at erkebiskop Jons opptreden i forbindelse med biskop Arnes kristenrett gjenspeiler en pragmatisk holdning til enkeltheter, og at dette trolig var et politisk trekk for å sikre bedre kirkelig kontroll over Island på sikt.⁴³⁸

Jeg finner det også interessant at biskop Arne ser ut til å ha vært alene om kristenrettsarbeidet på Island. I og med at landet bestod av to bispedømmer, ville jeg funnet det mer naturlig om også biskopen av Hólar hadde vært involvert i saken. Jørund Torsteinsson besatt bispeembetet på Hólar i samme tidsperiode som biskop Arne arbeidet med sin kristenrett.⁴³⁹ Nevnte Jørund hadde tidligere vært en av pådriverne for å få Arne valgt til biskop, og et forholdsvis godt samarbeid mellom de to nevnes flere ganger i sagaen.⁴⁴⁰ Nå er det nødvendigvis naturlig at biskop Jørund ikke har fått noen framtrødende plass i en saga som omhandler biskop Arnes liv og virke. I det som skrives om ham i sagaen framstår han

---

⁴³⁸ Øvergård Beistad har påpekt hvordan biskop Arnes kristenrett framstår som en mosaikk av eldre og nyere elementer fra ulike kristenretter, til tross for at erkebiskopen i 1271-72 eksplisitt oppfordret biskop Arne til å lage en kristenrett etter erkebiskopens mønster. Loven ble likevel akseptert av erkebiskopen, trolig fordi den tross alt utgjorde et viktig steg på veien til kirkereform. Øvergård Beistad, *Kirkens frihet*, s. 31-34.

⁴³⁹ BAs, s. 24.

⁴⁴⁰ Se for eksempel BAs, s. 24, 26, 65, 70.

som en relativt medgjør, men lite synlig personlighet både i det religiøse og det verdslige islandske samfunnet. I sagasammenheng kan dette ikke gi noe fullverdig bilde av biskop Jørund, all den tid BAs tydelig er skrevet med det formål å fortelle om biskop Arnes enestående posisjon på Island. Sagaens bilde får imidlertid økt troverdighet ved at biskop Jørund er lite omtalt i diplomaterialet, og først og fremst som mottaker av brev fra erkebiskopen eller som vitne ved større avtaleinngåelser. Til tross for en potensielt tilbaketrukket rolle i forhold til biskop Arne, mener jeg likevel at det påfallende at biskop Jørund ikke ble involvert i kristenrettsarbeidet. Jeg velger å tolke dette som et utslag av at det var venns-kapsrelasjonen mellom kong Magnus og biskop Arne som var helt avgjørende for at arbeidet i det hele tatt ble gjennomført.

5.3.2 Hirdskråen – kirkens menn blir kongens menn

Hirdskråen, loven for kongens håndgangne menn (Hskr) finnes overlevert i en rekke forskjellige håndskrifter, datert fra omkring 1300. Steinar Imsen anslår tilblivelsestidspunktet til mellom etter 1273 og før 1277, altså under Magnus Lagabøters regjeringstid.⁴⁴¹ Loven omfatter i hovedsak forhold omkring kongens hird. Likevel er det enkelte punkter i loven som berører forholdet mellom kongemakt og kirke, ved at den også gjaldt geistlige som hadde embete i kongens hird, først og fremst hirdprestene. Om disse sier loven at kongen burde ha to slike tilgjengelig til å utføre bønn, gudstjeneste og skriftemål for hirden. «De skal også være kongen mest fortrolige blant prester og lærde menn, og bør helst velges av kongsmennene, og i alle deler være hederlige.»⁴⁴² Den kirkelige institusjonen var i Hskr altså gitt en selvfølgelig plass i hirden, gjennom hirdprest-embetet. Jeg finner det interessant at det er disse hirdprestene som i følge Hskr skal være kongens mest fortrolige geistlige. Kongen skulle i følge Hskr altså binde seg tettest til kirken gjennom sine egne håndgangne menn, med den lojaliteten dette innebar både fra kongens side og fra hirdprestenes. Et slikt lojalitetsforhold kan ikke sies å være til fordel for den interne kontrollen over geistlige innenfor den kirkelige institusjonen. Jeg vil anta at en eventuell praktisering av denne bestemmelsen i Hskr heller bidro til å svekke en enhetlig kirkeorganisasjon. Dette ved å forskyve hirdprestenes lojalitet til kirken over til kongen, fordi de sto i et underordningsforhold til ham som hans hirdmenn. At kongens egne hirdprester i følge Hskr skulle vær hans mest fortrolige blant geistlige trekker

---

⁴⁴¹ Steinar Imsen, «Innledning», i *Hirdskråen. Hirdloven til Norges konge og hans menn. Etter AM 322 fol*, utgitt ved Steinar Imsen (Oslo: Riksarkivet, 2000), s. 18-19, 24.

⁴⁴² *Hirdskråen. Hirdloven til Norges konge og hans menn. Etter AM 322 fol*, utgitt ved Steinar Imsen (Oslo: Riksarkivet, 2000), kap. 16 (21). En alternativ oversettelse kan være at hirdprestene skal velges *blant* kongsmennene, se fotnote på samme side.

tilsynelatende opp en grense mot en tidligere praksis. Tidligere hadde enkelte erkebiskoper og biskoper vært kongens mest betrodde rådgivere, som for eksempel ved kong Håkons vennskap med biskop Arne av Skálholt. Samtidig la bestemmelsen i Hskr opp til en splittet samfunnsutøvelse. Her skulle hirdprestene være både kirkens menn og kongens undersåtter, og statusen som geistlige må tilsvarende sies å ha blitt trukket mot to ulike rolleutøvelser.

5.4 – Oppsummering

De norske lovrevisjonene bærer på mange måter preg av å ha blitt til innenfor den samme politiske kulturen som rådet i middelaldersamfunnet for øvrig. Dette manifesteres gjennom en «gi-og-ta»-praksis. Ofte ser vi at samarbeid mellom kongemakt og kirke om lovarbeidet der viljen til innrømmelser overfor den andre parten varierte sterkt, tilsynelatende i forhold til den aktuelle politiske situasjonen og behovet for støtte fra motparten. Denne praksisen minner om en vennskapsrelasjon, på den måten at det skjer en utveksling av (immaterielle) goder mellom aktører. Det er tilsynelatende institusjonene som gir og som tar i mot i denne gaveutvekslinga. Likevel vil jeg hevde at viljen til å innrømme den andre institusjonen rettigheter i større grad følger de personlige relasjonene mellom aktørene enn de følger institusjonelle linjer. De personlige relasjoner mellom enkelte aktører satte sitt preg på lovene, som også bærer preg av pragmatiske overenskomster mellom kongen og kirkens representanter. Det kan synes som at målet, å få systematisert lovene som omhandlet institusjonene, til tider var viktigere enn middelet. Dette må trolig ha sammenheng med at organisasjoner i utvikling hadde behov for den legitimerende virkning som kan ha oppstått gjennom at det nye lovverket og de til dels ukjente kanoniske bestemmelsene, ble ført inn i en kjent, juridisk tradisjon.

Det er tydelig at lovene i stor grad har blitt formet i skjæringspunktet mellom enkeltpersoners agenda og deres vilje til samarbeid om lovgivninga som et felles prosjekt for de to samfunnsmaktene. Slik sett framstår lovendringene på 1200-tallet også som en dragkamp der både individuelle og institusjonelle interesser var involvert. Dette kan for eksempel synes tydelig i den nye tronfølgeoven Håkon Håkonssons fikk vedtatt i 1260, der arvereglene var radikalt endret i forhold til loven fra 1163. Håkons krav ble legitimert gjennom den nye loven, om satte uektefødte kongssønner inn i arveklasse tre. Dette kan tolkes som en innrømmelse til Håkon fra kirkens side, etter at han i praksis hadde akseptert et primogeniturt arverettsprinsipp ved å la sine ektefødte sønner gå foran sin illegitime førstefødte sønn.

Lovrevisjonene foretatt av Magnus Lagabøter bærer preg av hans personlige relasjoner til kirkens menn, ikke minst med biskop Arne av Skálholt, hvis lovarbeid synes å ha vært like avhengig av støtte fra kong Magnus som Magnus' lovarbeid var av vennskapet til biskop Arne. Dessuten begynte arbeidet med landsloven, herunder kristenrettene, trolig med velsignelse fra erkebiskop Håkon, til tross for at kanonisk rett ettertrykkelig tilsa at kirkens menn skulle rå for kirkens lovgivning. I så fall må erkebiskop Håkon ha vært mindre iherdig enn sin etterfølger når det gjaldt å skape klare skiller mellom kongen og kirkens myndighetsområde. Nettopp dette ble da også en kjerne til stridighet mellom kongen og erkebiskop Jon Raude. Erkebiskopens motstand bærer preg av å ha vært både en kamp for kirkens frihet og kanoniske rettigheter, men også om maktforholdet mellom kongemakt og kirke. Fordi erkebiskop Jon framstår som ubøyelig i kirkens krav i møte med kongemakta er det svært interessant at forliket mellom konge og kirke ved Sættargjerden i Tunsberg i 1277 ble gjort uavhengig av pavelig samtykke. Denne inkonsekvensen (sett i forhold til den forrige avtalens krav om pavelig samtykke) vitner om en sterk lojalitet til egen institusjon lokalt, og samtidig om en svært pragmatisk måte å forholde seg til hierarkisk overordning og pavemakta sentralt. Det er igjen tydelig at målet, en tydeligere grenseoppgang mellom institusjonene og full kontroll på kirkens rettigheter nasjonalt, var viktigere enn middelet, hvorigjennom erkebiskop Jon synes å ha utvist en sprikende lojalitet til det kirkelige hierarkiet. Han synes å ha balansert på grensen mellom sin nasjonale og universale institusjonelle tilknytning, og framtrer slik som en aktør som utnyttet mulighetene i kirkens struktur til fordel for sitt lokale prosjekt. I dette tilfellet ser det altså ikke ut til at egne kirkeprovinser har hatt nevneverdig betydning som middel til å knytte de lokale enhetene nærmere kurien. Det er tydelig at Norges relativt perifere beliggenhet fortsatt gjorde det mulig å utvise betydelig selvstendighet i ledelsen av den lokale kirkeprovinsen.

Norge var på 1200-tallet var preget av store endringer i lovverket, både i det verdslige og det religiøse. I løpet av perioden eksisterte gamle og nye lovverk side ved side, sammen med flere ulike kristenretter. Gjennom forsiktige endringer under Håkon Håkonssons regjeringstid og full revisjon under Magnus Lagabøters skjedde det en overgang i det verdslige lovverket fra regionale lovverk med store forskjeller, til et riksdekkende system med samme utgangspunkt for rettshåndheving i hele landet. Rettssystemet ble profesjonalisert og sentralisert og ideologiske maktbegrunnelser ble ført inn i lovverket. Denne nye rettsoppfatningen ble innført av kongemakta og kirken, parallelt med utviklinga av skrift.⁴⁴³

---

⁴⁴³ Bagge, *From Viking Stronghold*, s. 199-202.

Systemet reflekterte «den rettferdige kongen», som skulle sørge for sikkerhet for sine undersåtter, Guds representant, som opprettholdt balansen i samfunnet.⁴⁴⁴ Disse endringene i jurisdiksjonen innebar en styrkning av riksmakta og var et viktig i retning av statsformasjon.⁴⁴⁵ Jeg vil likevel hevde at det arbeidet som lå til grunn for utviklinga i stor grad baserte seg på tradisjonelle framgangsmåter i den politiske kulturen.

De til dels store regionale forskjellene mellom lovverket i lagdømmene innebar at både kongemakta og kirken hadde svært forskjellige vilkår fra landsdel til landsdel (og fra bispedømme til bispedømme). Slike forskjeller kunne trolig skape rom for utnytting lokalt, men må også ha hindret en enhetlig norsk institusjonsutvikling på sentralplanet. Den kanskje mest oppsiktsvekkende forskjellene i landskapslovene er Etlis bestemmelse om at kongen skulle utpeke nye biskoper. Dette stred mot kanonisk rett, og var tydelig heller ikke vanlig i Norge i det aktuelle tidsrommet. Likevel forekom det fra tid til annen, som da Håkon Håkonsson fikk innsatt sin egen klerk Gillibert som ny biskop av Hamar, på tross av domkapitlets valg og erkebiskopens ønske. Valget av Gillibert var likevel ikke oppsiktsvekkende i juridisk forstand, men er et tydelig eksempel på Håkons forsøk på å sikre seg allierte ved de norske bispesetene; med andre ord et utslag av en personlig relasjon. At dette lot seg gjøre i nettopp Hamar bispedømme – et bispedømme der biskopene tradisjonelt hadde vært motstandere av Sverreætta – kan ha vært muliggjort nettopp ved at kongen utnyttet den regionale lovgivninga bispedømmet sorterte under. Ut i fra dette kan antakelsen om at den institusjonelle homogeniteten innad i kirken spriker synes korrekt når man studerer jurisdiksjonen. Dette kommer til syne både internasjonalt (i forholdet til pavemakta), nasjonalt (i fortolkninga av tronfølge hos korsbrødrene i Bergen og i Nidaros) og regionalt (gjennom de mulighetene de ulike lovpraksisene skapte, og gjennom handling på tvers av eget regionalt lovverk).

---

⁴⁴⁴ Bagge, *From Viking Stronghold*, s. 207.

⁴⁴⁵ Bagge, *From Viking Stronghold*, s. 226.

Kapittel 6

6.1 – Konklusjon

Til grunn for denne oppgaven lå min tese om at de personlige relasjonene spilte en vesentlig rolle innenfor den politiske kulturen i Norge på 1200-tallet, og at dette blir gjenspeilet i samhandlinga mellom ulike aktører i perioden. Videre lå en forutsetning om at pragmatikk og lojalitetsspørsmål må tillegges vekt i forskninga på kongemakt og kirke i norsk høymiddelalder, og at dette må skje på bekostning av et mer tradisjonelt institusjonsperspektiv. Målet for min undersøkelse var altså å teste tesen ved å avgjøre hva slags type relasjoner som opptrådte i samhandling der kongemakta og kirkens representanter var involvert, mellom hvilke typer aktører. Dessuten ønsket jeg å vurdere hvordan samhandlinga gjenspeilet den institusjonelle tilhørigheten til aktørene og deres lojalitet til egen institusjon, eventuelt om de var preget av pragmatisme og personlige relasjoner, snarere enn normative føringer og institusjonell homogenitet. Jeg vil i det kommende kapitlet forsøke å stille mine resultater opp i mot disse spørsmålene, mot eldre og nyere historiografi og mot historiefaglige og samfunnsvitenskapelige teorier med relevans for undersøkelsen.

6.1.1 – Mine resultater i møte med problemstillinga

Samhandlinga mellom kongemaktas og kirkens representanter i perioden 1217-1280 var grunnleggende preget av et spenningsforhold mellom individene og institusjonene. I mange tilfeller mener jeg at relasjonene mellom kongen og de geistlige var av tydelig personlig karakter. Disse personlige relasjonene synliggjøres spesielt i de tilfellene der aktørene i kildene eksplisitt omtales som venner, og der disse vennskapene ble understøttet av en materiell gaveutveksling. I andre tilfeller ble relasjonene tilsynelatende understøttet av en immateriell utveksling av tjenester, og vennskapet er i disse tilfellene ikke like tydelig. Likevel mener jeg det er grunn til å anta at båndene som ble skapt mellom partene ved at politisk støtte ble utvekslet er å betrakte som en vennskapsinngåelse, på samme måte som slik støtte var grunnlag for vennskap i hundreårene før 1200-tallet.

Implisitt i denne forståelsen ligger at de personlige relasjonene ble opprettet og vedlikeholdt mellom to enkeltaktører. Relasjonene kan ha sitt grunnlag i aktørenes status og de veksler de kunne trekke på denne, likevel er det klart at vennskap måtte opprettes mellom individer, og ikke mellom statuser. Det er ofte vanskelig å skille mellom det personlige og det institusjonelle i praksis. I stor grad flyter elementer fra en aktørs status sammen med

personlige målsetninger, som da biskop Arne av Skálholt ble kong Magnus' samarbeidspartner gjennom sine verdslige egenskaper og sin status som geistlig, i et samarbeidsprosjekt der målene for begge parter synes å ha vært både institusjonelle (en utvidet kontroll over jurisdiksjonen) og personlige (økt personlig makt på Island både for biskopen og for kongen). I noen tilfeller synes aktørene å ha stått i en negativ relasjon til hverandre, som i tilfellet med erkebiskop Peter og korsbrødrene i Nidaros, eller i tilfellet med kong Magnus og erkebiskop Jon. Disse negative relasjonene synes likevel ikke å ha vært like varige i tid som de positive – erkebiskop Peter opptrådte nokså snart i samarbeid med sitt domkapittel og Skule Bårdsson, og erkebiskop Jon samarbeidet med kong Magnus i utenriksspørsmål samtidig som de var i konflikt om lovarbeidet.

Relasjonene mellom enkeltaktører dominerer ikke alene i den politiske kulturen. I kildene finnes det tydelig spor etter korporative aktører, på den måten at en mindre enhet innad i kirkeorganisasjonen opptrådte homogent over tid, i en relasjon til kongen. Denne aktørtypen synes tydelig ved enkelte av bispesetene, der biskop og korsbrødre samarbeidet med kongen, tilsynelatende basert på et fellesskap forankret i geografiske forhold framfor institusjonelle føringer. Særlig domkapitlet i Bergen framstår som en korporasjon i sin relasjon til kong Håkon, ved å trosse Nidaros domkapittel til fordel for kongen. Denne positive relasjonen mellom bispesetet i Bergen og kongen ser ut til å ha vedvart også gjennom kong Magnus' tid, og jeg finner ikke tegn i kildematerialet på at enkeltaktører ved bispesetet noen gang var i brudd med denne samarbeidslinja.

Til dels finnes det i perioden også tegn på institusjonelt samarbeid mellom kongemakta og kirken. Dette samarbeidet ser ikke ut til å ha vært av fast karakter, men ser i stedet ut til å ha oppstått i møte med konkrete hendelser og behov. Samhandling der aktørene inntok en tilnærmet institusjonell rolle kjennetegnes i motsetning til de to andre aktørtypene av at de personlige relasjonene og preferansene synes underordnet institusjonenes behov. Disse behovene vil slik jeg ser det ofte ligge svært nært normative føringer, for eksempel når kongemakta og kirken samarbeidet om riksstyrima i utenriksspørsmål, og høygeistligheten bidro som meklingsmenn i konflikter mellom Norge og andre land. Andre eksempler på slikt samarbeid er kirkens seremonielle støtte til kongemakta. I noen tilfeller synes skillelinja mellom det institusjonelle og det personlige uklar. Da erkebiskop Håkon trolig aksepterte at kong Magnus startet sin revisjon av kristenrettene kan dette tyde på et samarbeid der begge institusjonene potensielt sett kunne styrkes gjennom et forbedret lovverk. Likevel er det klart at denne aksepten trolig ikke hadde funnet sted dersom relasjonen mellom erkebiskopen og kongen ikke i utgangspunktet var av positiv karakter.

Noen gjennomgående lojalitet fra aktørene til deres gitte institusjon synes ikke entydig i perioden. Den institusjonelle tilhørigheten framstår derfor ikke som et absolutt premiss for lojalitet.

Uklare retningslinjer for erkebiskopens overordning over sine medbiskoper åpnet tydelig til en åpning for at de enkelte bispesetene kunne opptre relativt selvstendig i forhold til erkebispesetet. Det er tydelig at kong Håkon og kong Magnus forsøkte å benytte seg av denne uklarheten ved å støtte bispesetene økonomisk, enten enkeltvis eller samlet. Fordi nye biskoper i hovedsak ble valgt blant korsbrødrenes medlemmer er det klart at det var lønnsomt for kongene å alliere seg dem i et langsiktig perspektiv. Til en viss grad synes det som at det var et mål særlig for kong Magnus å sørge for at korsbrødrenes ble mindre økonomisk avhengige av sine biskoper. Kanskje kan dette tolkes som et forsøk på å opprettholde en viss spenning innad i domkapitlene, der kongen kunne utnytte denne spenninga til å skaffe seg alliansepartnere. Uansett framstår lojaliteten mellom korsbrødre og biskoper og biskoper og erkebiskoper ofte mer konkurransepreget enn harmonisk. Jeg mener at det ikke finnes noen grunn til å ta lojaliteten mellom geistlige for gitt, verken normativt eller i praksis. Undersøkelser av disse konkurranseforholdene kan derfor kanskje bidra til å dreie synet på kongemaktas og kirkens forhold enda et hakk bort fra det institusjonelle og homogene perspektivet.

Den sprikende lojaliteten er en hovedårsak til at særlig den norske kirkeorganisasjonen framstår som lite homogen i sin samhandling med kongemakta. Jeg mener det er grunn til å stille spørsmål om hvorvidt lojalitet til en institusjon lar seg vurdere så lenge institusjonen ikke er fullt integrert. En manglende lojalitet kan gjenspeile en manglende integrering av organisasjonen, samtidig som en homogenisering av denne lojaliteten må til for at integrasjonen skal utvikle seg. Slik jeg ser det var det først og fremst en innarbeiding av normative føringer, en økt kontroll fra sentrum til periferi og sanksjoneringsmuligheter av avvikende handlinger som kunne bidra til å stabilisere den institusjonelle lojaliteten hos de enkelte aktørene. De normative føringene var i perioden 1217-1280 på vei til å bli innarbeidet, gjennom jurisdiksjonen og gjennom ideologisering av legitimitet. En viss endring mot kontroll av lojalitet fant sted i perioden gjennom kong Magnus' innføring av hirdskråen. Denne innbar økte lojalitetskrav til hans hirdmenn, men som også potensielt bidro til å undergrave lojaliteten til institusjonen for de geistlige som tilhørte kongens hird, og som etter dette ble bundet av dobbel lojalitetsplikt. Denne prosessen framstår som i startfasen i gitte

periode. Mer typisk mener jeg det er at lojaliteten var situasjonsbestemt. Sanksjoneringsmuligheter og kontroll med periferien synes imidlertid mindre utbygget i samme periode. Dette framgår tydelig da Peter av Hustad trosset sitt domkapittel ved å selv stille som kongens erkebiskopkandidat. Dette framstår som en sikring av egen makt som tydelig vekket reaksjoner hos de andre korsbrødrene. Deres motforestillinger mot hans kandidatur fikk likevel ikke noen praktisk effekt. Kort tid senere hadde den nye erkebiskopen tydelig justert seg etter sitt domkapittel, i det han ble beskyldt av kong Håkon for å opptre som en sviker mot kongen. Heller ikke den store kirkerettsforkjemperen Jon Raude framstår som fullt ut lojal til sin hierarkisk-institusjonelle linje gjennom sin inngåelse av Sættargjerden i Tunsberg i 1277. I flere tilfeller har jeg dessuten understreket hvordan pragmatiske overenskomster synes å ha gått på bekostning av normative føringer, slik som da pave Innocens III godtok å krone kong Håkon i 1247, og ved at kardinal Vilhelm av Sabina fullførte kroningshandlingen uten at kongen måtte godta noen større innrømmelser til kirken. Kanskje er det på grensa til anakronistisk å i det hele tatt vurdere de historiske aktørenes lojalitet i en periode der normer imøtegår av pragmatikk og institusjonell lojalitet av personlige relasjoner og egen vinning?

6.1.2 – Mine resultater i møte med norsk historiografi

Forståelsen av forholdet mellom kongemakt og kirke har i løpt av de siste hundre års forskningstradisjon i stor grad beveget seg mellom forskjellige teorier om hvordan de ulike samfunnssklassene sto i et samarbeids- eller motsetningsforhold til hverandre. Dette har først og fremst skjedd ut fra et kollektivistisk standpunkt, der kongemakt og kirke tilsynelatende opererte som samarbeidspartnere eller motstandere som en del av sine institusjoner, heller enn som individuelle aktører. Slik blir forholdet mellom kongemakt og kirke framstilt som godt eller mindre godt hos kjente norske historikere som Rudolf Keyser, Gustav Storm, Halvdan Koht og Kåre Lunden. Jeg mener at jeg gjennom min undersøkelse har vist at det er lite hensiktsmessig å omtale et forhold mellom kongemakt og kirke i Norge på 1200-tallet på et generelt plan. Som Hans Jacob Orning, Kim Esmark og Lars Hermanson uttrykker det:

«Det bringer oss videre til et siste felles møtepunkt [for den rettsantropologiske forskningstradisjonen], som kan sies å ligge i en utpreget skepsis mot brede generaliseringer om samfunn, fordi de har en tendens til å forenkle både hvordan samfunn fungerer, og individenes plass innenfor disse.»⁴⁴⁶ Jeg mener at å snakke om et generelt forhold mellom

---

⁴⁴⁶ Orning, Esmark og Hermanson, «Det rettsantropologiske perspektivet innenfor europeisk middelalderhistorie», s. 9.

kongemakt og kirke langt på vei ikke samsvarer med det sammensatte samhandlingsmønsteret kongemakta og kirkens representanter var involvert i, og at det innebærer en overforenkling av den historiske perioden.

Den personlige kongen har av enkelte historikere blitt oppfattet som et sentralt trekk ved perioden, for eksempel av Andreas Holmsen: «De [stormennene] bøyde seg også for den personlig sterke konge»⁴⁴⁷ og seneste av Hans Jacob Orning: «Voksne og dugelige konger kunne sette sitt tydelige preg på riksstyringen. Overgangen fra kong Håkon Håkonssons aggressive utenrikspolitikk til sønnen Magnus Lagabøtes mer fredsommelige linje er et vitnesbyrd om det.»⁴⁴⁸ Den personlige kongen, i forståelse av at personlig henviser til kongens egenskaper som hersker og hans evne til å sette sin vilje i gjennom i riksstyrima, har ikke bli levnet nevneverdig oppmerksomhet i denne oppgaven. Det har vært de personlige relasjonenes betydning, uavhengig av «sterke» eller «svake» konger, som har vært det sentrale punktet i mitt prosjekt. Likevel kan det synes som at det er et visst sammenfall mellom *dugelige* konger og konger med stor evne til å knytte relasjoner til andre sentrale samfunnsaktører. Mine resultater tyder på at kong Håkon Håkonssons evne til strategisk nettverksutbygging var betydelig. Slik kan politisk virksomhet gjennom utstrakt relasjonsbygging hevdes å være en egenskap som gjør en konge *dugelig*. Likevel mener jeg det er grunn til å framheve Magnus Lagabøter som dugelig i like stor grad som sin far. Sitt preg på riksstyrima satte også han. Dette skjedde ikke gjennom en aggressiv utenrikspolitikk, men gjennom et lovgivningsarbeid der han dels trakk store veksler på sin relasjon til biskop Arne, og gjennom sin strategiske oppbygging av et kongelig administrasjonssenter.

Jeg har tidligere vært inne på Sverre Bagges modell om det førstatlige og det statlige samfunnet, der det førstatlige først og fremst ble bundet sammen av personlige bånd, lojalitet og gjensidige interesser. Videre har jeg nevnt at Bagge regner med klare førstatlige trekk på 1000-tallet og inn på 1100-tallet, mens han på 1200-tallet og i begynnelsen av 1300-tallet finner at det fantes en forholdsvis sterk statsmakt i Norge, med et sentralisert og hierarkisk ordnet samfunn, bundet sammen i over- og underordning.⁴⁴⁹ Dette er selvsagt en modell som omtaler to rendyrkede samfunnsvarianter, hvor det vil finnes en rekke overgangsformer i utviklinga fra det ene til det andre. Jeg vil derfor være litt forsiktig i mitt standpunkt om når det norske samfunnet ble et statssamfunn. Likevel vil jeg med bakgrunn i mine funn hevde at

---

⁴⁴⁷ Andreas Holmsen, «10. Sentrum og periferi. Konge, stormenn og bønder under Magnus Lagabøte og hans sønner» i *Nye studier i gammel historie* (Oslo: Universitetsforlaget, 1976), s. 168.

⁴⁴⁸ Orning, *Norvegr*, s. 222.

⁴⁴⁹ Bagge, «Borgerkrig og statsutvikling i Norge i middelalderen», s. 145-151

den manglende homogeniteten i den kirkelige organisasjonen reflekterer et manglende utbygd hierarki. Jeg vil dessuten hevde at sentralkeltas gjennomslag i (den relative) periferien fortsatt var begrenset, og at dette innebar en betydelig mulighet til å handle svært selvstendig i forhold til kirkens hierarkiske oppbygging. Dersom hierarkisk overordning er et premiss i forståelsen av når Norge ble et statssamfunn, må dette funnet påvirke oppfatningen av statsutviklinga i Norge. Jeg stiller meg derfor i utgangspunktet kritisk til en overgang fra førstatlig til statlig samfunn i Norge på 1200-tallet.

Jón Viðar Sigurðsson har understreket at vennskapet var det viktigste sosiale båndet i perioden 900-1300 og utgjorde et avgjørende aspekt for kongene i deres utenrikspolitikk.⁴⁵⁰ Videre har han hevdet at vennskapsbånd spilte stadig mindre rolle i verdslige kretser utover 1200-tallet, men ikke mistet sin betydning blant ledende geistlige, eller når kongen skulle sikre seg lojaliteten til sine nærmeste menn.⁴⁵¹ Dette samsvarer godt med mine funn. Vennskapsinngåelse og sterke personlige relasjoner mellom kongen og hans viktigste geistlige samarbeidspartnere er tydelig tilstedeværende både i Håkon Håkonssons og Magnus Lagabøters regjeringstid, for eksempel gjennom vennskapet til biskop Gillibert av Hamar og biskop Arne av Skálholt. Det er også trolig at Håkons vennskap med keiser Fredrik II var av betydning for at han til slutt oppnådde kroningstillatelse fra paven. Også Jón Viðar Sigurðsson har vektlagt betydninga av Håkon Håkonssons personlige relasjoner til blant annet keiser Fredrik II.⁴⁵² Samtidig hevder han at det gode forholdet mellom kongemakta og kirken i Håkon Håkonssons regjeringstid skyldtes kongens gode forhold til erkebiskopene.⁴⁵³ Det kan diskuteres hvorvidt synspunktet om et godt forhold mellom kongen og de forskjellige erkebiskopene gir mening, men uavhengig av dette kan man uansett her skimte spor av et institusjonelt perspektiv. Først og fremst mener jeg igjen at det er lite dekkende å snakke om et forhold mellom kongemakt og kirke under Håkon Håkonsson. Jeg mener heller ikke at det er en gyldig slutning å omtale et forhold til kirken som godt fordi forholdet til erkebiskopene var godt. Rett nok var erkebiskopen kirkeprovinsens formelle overhode, men deres del av det politiske spillet og samhandling med kongemakta utgjorde kun en del av en helhet bestående av en rekke ulike geistlige aktører.

Hans Jacob Orning har formulert følgende i debatt med Knut Helle: «[l]a oss være enige om at det skjedde forandringer i høymiddelalderen. Spørsmålet er hvor omfattende de

---

⁴⁵⁰ Jón Viðar Sigurðsson, *Den vennlige vikingen*, s. 13, 83, 90.

⁴⁵¹ Jón Viðar Sigurðsson, *Den vennlige vikingen*, s. 91.

⁴⁵² Jón Viðar Sigurðsson, *Den vennlige vikingen*, s. 84, 87-88.

⁴⁵³ Jón Viðar Sigurðsson, *Den vennlige vikingen*, s. 93-94.

var, hvilken karakter de hadde, og hva som levde videre.»⁴⁵⁴ Selv har Orning har argumentert for at det er stor grad av kontinuitet i samfunnsutvikling i høymiddelalderen, der mye av det førstetlige levde videre i det statlige samfunnet. I utgangspunktet ønsker jeg å stille meg på linje med denne kontinuitetstankegangen, som jeg mener konkretiseres blant annet gjennom samhandlingsmønstre. Slik jeg ser det er det tydelig at 1200-tallet i Norge var preget av svært mange av de samme funksjonene i samfunnet og innenfor den politiske kulturen som århundrene før. Selv om det fant sted en klar institusjonell vekst på mange områder, mener jeg det er viktig å understreke at mye av denne veksten nettopp skjedde gjennom personlige relasjoner – vennskap og gavegiving – pragmatiske overenskomster og ikke minst gjennom samarbeid på tvers av institusjonell-hierarkisk tilhørighet. Dette kommer spesielt godt fram i Magnus Lagabøters lovarbeid, der en del av arbeidet ble en suksess gjennom hans relasjon til biskop Arne, og der den endelige avtalen som markerte slutten på striden mellom kongen og erkebiskop Jon Raude om kirkeretten ble inngått uten pavelig samtykke. Disse lovarbeidene må tolkes som steg i retning av statsdanning, men det er likevel klart at noen av premissene for suksessen var av mer tradisjonell karakter; en sterk personlig relasjon og en pragmatisk handling i forhold til hierarkisk overordning, med det sannsynlige mål å oppnå rettigheter på lokalt nivå.

6.1.3 – Resultater i møte med samfunnsvitenskapelig og historiefaglig teori

Andreas Holmsen sentrum-periferi-teori tar utgangspunkt i at den historiske virkeligheten kan ha vært forskjellig ettersom den fant sted i sentrum eller i periferien. Avstanden mellom prinsipp og praksis var i følge Holmsen større i middelalderen enn i dag, blant annet fordi kommunikasjonsmidlene var dårligere.⁴⁵⁵ I sin doktorgradsavhandling benytter Hans Jacob Orning seg av denne teorien i sin analyse av den norske kongens maktutøvelse i høymiddelalderen. Han konkluderer med at kongens makt langt på vei var avhengig av hans uforutsigbarhet (vrede) og tilstedeværelse (nærvær).⁴⁵⁶ Ornings forskningsresultater har bidratt til å problematisere forståelsen av når det norske samfunnet ble et statssamfunn. Dette nærværet synes å være av betydning også i forholdet mellom kongen og ulike geistlige, og dessuten innad i den kirkelige organisasjonen. Geografisk avstand fra sentrum til periferi ga her tydelig en mulighet for å opptre med betydelig grad av selvstendighet, dels på tvers av normative føringer, dels på tvers av føringer gitt gjennom hierarkisk overordning. Jeg har

---

⁴⁵⁴ Orning, «Norsk middelalder i et antropologisk perspektiv», s. 262.

⁴⁵⁵ Andreas Holmsen, «Sentrum og periferi» s. 159-160.

⁴⁵⁶ Orning, *Uforutsigbarhet og nærvær*, s. 249-274

gjennom oppgaven pekt på hvordan avstand til sentrum ser ut til å ha vært utslagsgivende for at erkebiskop Jon kunne tillate seg å inngå Sættargjerden i Tunsberg uten pavelig samtykke, hvordan korsbrødrene i Bergen opptrådte svært selvstendig i forhold til erkebispesetet, og hvordan biskop Nikolas opptrådte dels samarbeidsvillig overfor kong Håkon, men også vendte ham ryggen når kongen ikke befant seg i hans nærhet.

Sosiologen Marcel Mauss opererer med en tredeling av samfunnstyper; samfunn der gavegivningen er et bærende element i samfunnet, samfunn der stat, handel etc. har tatt over deler av gavegivningens oppgave, og moderne samfunn, der gavegivningen kun har marginal betydning.⁴⁵⁷ «Patron» og «klient» henviser her til to deltakere i en politisk relasjon, der patronen ofte, men ikke alltid, er politisk mest betydningsfull.⁴⁵⁸ Relasjonen oppstår gjennom at patronen kontrollerer ressurser klienten ønsker adgang til. Denne adgangen oppnås gjennom å etablere en personlig relasjon, et vennskap, basert på gjensidige forpliktelser.⁴⁵⁹ Det er klart at gavegiving ikke lenger var et bærende element i samfunnet i Norge på 1200-tallet. Like tydelig er det at gavegivingen hadde mer enn marginal betydning. Jeg har pekt på hvordan kong Håkon understøttet sitt vennskap til keiser Fredrik II gjennom gaveutveksling av materielle gaver, og hvordan det samme var tilfellet i vennskapet mellom kong Magnus og biskop Arne. Enda tydeligere er det at begge kongene i utstrakt grad benyttet seg av det jeg vil tolke som immateriell gaveutveksling – støtte i bytte mot støtte, som da kong Håkon støttet Peters erkebiskpekandidatur, og siden stiftet vennskap med ham. Dessuten finnes det også eksempler på former av gaveutveksling som ligger midt i mellom disse. Slik tolker jeg kong Håkons gavebrev til Stavanger bispesete – som en materiell gave, med det sannsynlige formål å få en immateriell gjengave – velvilje og politisk støtte. Sosialantropologen Thomas Hylland Eriksen har framhevet at forskere fra ulike fagfelt har kommet til samme konklusjon, nemlig at denne formen for gjensidighet, resiprositeten, skaper varige sosiale bånd, og er et fundamentalt trekk ved det sosiale liv.⁴⁶⁰ I det minste i noen av disse tilfellene ser det ut til at dette har gyldighet også for de norske kongene og representanter for kirken, som for eksempel ved det som ser ut til å ha blitt et varig godt samarbeid mellom bispesetene i Bergen og Stavanger og kong Håkon og kong Magnus.

---

⁴⁵⁷ Thomas Hylland Eriksen, *Hva er sosialantropologi*, (Oslo: Universitetsforlaget, 2003), s. 100.

⁴⁵⁸ Jon P. Mitchell, «Patrons and clients», i Alan Barnard (red.) og Jonathan Spencer (red.), *Encyclopedia of Social and Cultural Anthropology* (London/New York: Routledge, 1996), s. 416.

⁴⁵⁹ Jón Viðar Sigurðsson, *Den vennlige vikingen*, s. 13.

⁴⁶⁰ Hylland Eriksen, *Hva er sosialantropologi*, s. 115.

Innenfor historiefaget søker historikerne å etablere en forståelse av fortiden, gjennom studiet av tidligere tiders mennesker, deres handlinger og samfunnet de levde i. Et vesentlig element i en slik forståelse må være kunnskap om menneskelig samhandling. I sosialantropologien tar man utgangspunkt i at den sosiale realitet først og sist er basert på relasjoner mellom konkrete mennesker.⁴⁶¹ Jeg har tidligere i denne oppgaven hevdet at institusjoner er bygget opp av individer – ikke omvendt. Slik mener jeg også at den sosiale realiteten best lar seg gripe gjennom å studere relasjonene mellom de konkrete historiske aktørene. Slik jeg ser det bekrefter mine resultater at det individuelle elementet i samhandling var svært viktig i Norge på 1200-tallet. Fordi enkeltaktører delvis opptrådte stikk i strid med sin institusjonelle tilhørighet, men til fordel for egen vinning, og fordi underenheter i kirken opptrådte korporativt og lojalt mot geografisk framfor nasjonal institusjonell forankring, må vi i forståelsen av høymiddelalderssamfunnet legge til grunn den sosiale realitet som ble skapt gjennom samhandling mellom konkrete aktører. Denne samhandlinga kan i mange tilfeller bære tydelig preg av å ha hatt et institusjonelt siktemål, som når geistlige deltok i meklingssituasjoner innenriks og utenriks. Likevel ble også disse handlingene utført av konkrete personer; personer som ikke nødvendigvis samarbeidet med kongen i andre tilfeller, som da erkebiskop Jons deltok i riksmeklinga, samtidig som han var i konflikt med kong Magnus. Denne sprikende lojaliteten, mangelen på homogenitet innad i den nasjonale kirkeorganisasjonen og tosidigheten i samarbeid om utenriksspørsmål og konflikt i innenriksspørsmål gjør at jeg vil understreke nødvendigheten av å studere den sosiale historiske realiteten gjennom et aktørperspektiv, ikke et institusjonsperspektiv.

Sosialantropologen Fredrik Barth har utfordret tanken om det integrerte samfunn, ved å hevde at sosial integrasjon er umulig, i og med at individene følger sine egne interesser, som ofte er på kollisjonskurs med andre interesser. Integrasjon forstås her som den indre sammenhengen i et fungerende sosialt system, som forhindrer det fra å gå i oppløsning.⁴⁶² Jeg mener at dette kan brukes som et argument for å skille mellom ulike aktørtyper når samhandlinga mellom kongemakt og kirke studeres. Et mål for min undersøkelse var å vurdere hvorvidt institusjonene kongemakt og kirke i høymiddelalderen framstår som fullt integrerte og homogene, eller som splittede og heterogene. Gjennom mine resultater vil jeg hevde at det siste langt på vei var tilfellet. Gjennom en utbygging av jurisdiksjonen i perioden må det likevel ha blitt lagt grunnlag for en integrering, blant annet ved at alle bispesetene fikk samme

---

⁴⁶¹ Hylland Eriksen, *Hva er sosialantropologi*, s. 17.

⁴⁶² Hylland Eriksen, *Små steder – store spørsmål*, s. 110.

lovverk, og ved at den nye kirkeretten regulerte geistligheten i større grad enn før. Samtidig må særlig kong Magnus' arbeid med å bygge ut kapellgeistligheten og hans sterke bånd til fransiskanerne ha dratt integrasjonsprosessen i motsatt retning. Dette skjedde ved at grupper av geistlige knyttet seg til kongen med større eller mindre grad av lojalitet. Denne lojaliteten må ha gått på bekostning av en entydig lojalitet til kirkeprovinsens overhode (som i tilfelle med de kapellgeistlige), eller ved å ha splittet den norske kirkeorganisasjonens tilnærmede monopol som skriftkyndige medhjelpere for kongen (som i tilfellet med fransiskanerne). Som tidligere nevnt mener jeg at integreringsnivået innenfor de to samfunnsmaktene er et element som må tas med i betraktningen i diskusjonen omkring norsk statsdannelse. Nivået av integrasjon må også ses i sammenheng med hvor godt utviklet og effektivt byråkratiet i samfunnet var på et gitt tidspunkt. Dersom en legger byråkratisering til grunn som et viktig element ved statsdannelse, må altså svakt integrasjonsnivå innenfor institusjonene telle negativt når vi vurderer den byråkratiske utviklinga i perioden.

I sosialantropologisk teori skiller man mellom sosiale systemer og sosial struktur på denne måten: Et sosialt system er et sett av sosiale relasjoner mellom aktører, som er av relativt lang varighet, og som dekker de viktigste aspektene ved samfunnslivet. Dette systemet aktualiseres gjennom samhandling.⁴⁶³ Den sosiale struktur blir vanligvis betraktet som totaliteten av institusjoner, normer og standardiserte relasjoner i et samfunn, abstrahert fra de enkelte aktørene.⁴⁶⁴ Videre skiller etnologen Raymond Firth skiller mellom sosial struktur og sosial organisasjon. «Strukturen er det fastlagte mønsteret av regler, skikker, statuser og sosiale institusjoner. Den sosiale organisasjon definerer han derimot som *strukturens dynamiske aspekt*, det vil si hva aktører faktisk gjør, altså deres faktiske valg og handlingsmønstre innenfor strukturens rammer. [...] Innenfor visse rammer har personer valg mellom ulike situasjonsdefinisjoner, strategier og handlingsprosedyrer, og man kan derfor ikke slutte seg fra normene og andre institusjonelle ordninger til hvordan folk faktisk handler.»⁴⁶⁵ Jeg mener at det er av stor betydning å skille mellom samfunnssystemet og -strukturen i studiet av relasjoner og interaksjon/samhandling mellom aktører i høymiddelalderens Norge. Jeg vil hevde at historieskrivingen som tidligere har berørt den aktuelle perioden i hovedsak har ligget under for et strukturelt perspektiv, der forståelsen av samfunnet i for stor grad har basert seg på de strukturelle rammene, fortolket gjennom et institusjonelt perspektiv.

---

⁴⁶³ Hylland Eriksen, *Små steder – store spørsmål*, s. 90, 92, 110.

⁴⁶⁴ Hylland Eriksen, *Små steder – store spørsmål*, s. 92, 110.

⁴⁶⁵ Hylland Eriksen, *Små steder – store spørsmål*, s. 89.

Gjennom denne oppgaven har jeg i motsetning til dette forsøkt å understreke de sosiale systemene, nedfelt i pragmatisk samhandling og dynamiske relasjoner mellom aktører, som handler i samsvar med, eller på tross av, institusjonell tilhørighet.

6.1.4 – Noen avsluttende tanker og et forsøk på en konklusjon

Perioden 1217-1280 framstår på noen måter som en brytningstid i det norske samfunnet. Lovutbedring, organisasjonsutvikling og ideologisk forankring av samfunnsmaktenes legitimitet peker i retning av et samfunn på vei mot statsdannelse. Likevel er det klart at den politiske kulturen samtidig var sterkt preg av kontinuitet, i form av vennskapsinngåelse og gavegiving, og ved at noe fullt utbygget og tydelig hierarki ennå ikke hadde fått gjennomslag i samfunnet. Denne heterogeniteten er, slik jeg ser det, grunnleggende i samhandlinga mellom representanter for de to samfunnsmaktene.

Etter min mening har norsk middelalderforskning i for stor grad har vektlagt et institusjonelt perspektiv i forståelsen av forholdet mellom kongemakt og kirke i Norge i høymiddelalderen. Jeg vil hevde at det deskriptive kildematerialet fra perioden 1217-1280 gir svakt grunnlag for å legge et slikt institusjonelt perspektiv til grunn. Snarere mener jeg at den politiske kulturen i perioden kjennetegnes av et felles politisk spill og én politisk arena, der aktørene fra de to samfunnsmaktene opererte på ulike plan, gjennom ulike statuser og roller. I dette samfunnet stod politikken over institusjonene, den ble utført av individer snarere enn institusjoner, og det politiske spillet var ikke vesensforskjellig for de kongelige aktørene og de geistlige. En aktørorientert analyse av primærkildene fra perioden kan, slik jeg ser det, derfor gi grunn til å forkaste generaliserte utsagn om forhold mellom kongemakt og kirke på et institusjonelt plan. Tvert i mot vil jeg hevde at det knapt nok eksisterte noe forhold mellom *institusjonen* kongemakta og *institusjonen* kirken i Norge på 1200-tallet. Samhandlinga mellom de to skjedde gjennom aktører som handlet pragmatisk, selvstendig og heterogent. Den bør derfor ikke framstilles gjennom forenklinger der samfunnets spesielle karakter og individenes rolle forsvinner i generaliseringer så brede at de fordekker mer enn de forklarer.

Tesen som lå til grunn for denne oppgaven innebar i utgangspunktet ikke å vurdere eller bestride institusjonaliseringsprosessen i det gjeldende tidsrommet. Likevel har resultatet av mine undersøkelser ført til at jeg vil argumentere for en nedvurdering av integrasjonsnivået i den norske kirkeorganisasjonen. Et sprikende lojalitet og en manglende homogenitet må tolkes som at det institusjonelle hierarkiet i kirken ikke var fullt utbygget i gjeldende periode.

Dette anser jeg som ett av flere elementer som har betydning for framdriften i statsdanningsprosessen i Norge i høymiddelalderen, en erkjennelse som kan få implikasjoner for forståelsen av når Norge ble en stat. Videre mener jeg at en økt vektlegging av de personlige relasjonene og andre typisk «førstatlige» elementer i samfunnet, og deres utstrekning i tid ut over 1200-tallet, også kan få betydning for dette spørsmålet. For uten en egenverdi i vår vei til forståelse av fortida, kan resultatene fra et slikt forskningsfokus integreres i stasdannelsesdebatten.

Det finnes allerede en del brukbare teorier i bruk innenfor den sosialantropologiske orienterte høymiddelalderforskninga – men de kan brukes til noe mer! Redaktørene av artikkelsamlinga *Gaver, ritualer og konflikter* hevder i forordet av boka at «[s]tudier av sosial integrasjon må suppleres med mikrohistoriske analyser av individets strategier og valgmuligheter innenfor sosiale enheter som kan romme betydelige spenninger.»⁴⁶⁶ Jeg mener at de her er inne på noe vesentlig. En rekke formålstjenlige teorier, blant annet om vennskap, om statsdannelse og om sentrum og periferi må trekkes inn i studier av konkrete hendelser og konkrete aktørers relasjoner. Ennå har norske historikere slik jeg oppfatter det bare så vidt begynt å utnytte kildematerialet i detaljstudier der slike teorier kan trekkes inn. Den sentrale tyske filosofen og sosiologen Georg Simmel har beskrevet samfunnet gjennom et interaksjonsperspektiv. Han betrakter samfunnet som et vev av ulike interaksjonsforhold, heller enn et byggverk av institusjoner eller systemer av normer og verdier.⁴⁶⁷ I denne beskrivelsen finner jeg en mulig vei videre for forskning på norsk høymiddelalder – studiet av interaksjonsvevet, heller enn av institusjonsbygget.

---

⁴⁶⁶ Orning, Esmark og Hermanson, «Det rettsantropologiske perspektivet innenfor europeisk middelalderhistorie», s. 9.

⁴⁶⁷ Østerberg, *Sosiologiens nøkkelbegreper*, s. 68.

Kilder og litteratur

Oversatte kilder

Biskop Arnes saga, oversatt av Gunhild Stefánsson og Magnús Stefánsson,
(Oslo: Aschehoug, 2007).

De eldst østlandske kristenrettene, oversatt og utgitt ved Eyvind Fjeld Halvorsen og
Magnus Rindal (Oslo: Riksarkivet, 2008).

Frostatingslova, oversatt av Jan Ragnar Hagland og Jørn Sandnes
(Oslo: Det Norske Samlaget, 1994).

Gulatingslovi, oversatt av Knut Robberstad (Oslo: Det Norske Samlaget, 1952).

Hirdskråen. Hirdloven til Norges konge og hans menn. Etter AM 322 fol, utgitt ved
Steinar Imsen (Oslo: Riksarkivet, 2000).

Magnus Lagabøters Landslov, oversatt av Absalon Taranger
(Oslo: Universitetsforlaget, 1962).

Norske middelalderdokumenter, utgitt ved Sverre Bagge, Synnøve Holstad Smedsdal og
Knut Helle (Bergen: Universitetsforlaget, 1973).

Nyere norske kristenretter (ca. 1260-1273), oversatt av Bjørg Dale Spørck
(Oslo: Aschehoug, 2009)

Regesta Norvegica. I. 822-1263, utgitt ved Erik Gunnes (Oslo: Kjeldeskriftfondet, 1989).

Regesta Norvegica. II. 1264-1300, utgitt ved Narve Bjørge og Sverre Bagge
(Oslo: Kjeldeskriftfondet, 1978).

Sturla Þórðarson, *Håkon Håkonssons saga* (HHs), oversatt av Anne Holtsmark
(Oslo: Aschehoug, 2008 [1964]).

Sturla Tordsson, *Soga om Magnus Lagabøte* (MLs), oversatt av Kr. Audne og
Hallvard Magerøy. I Finn Hødnebo og Hallvard Magerøy (red.), *Noregs kongesoger 4*
(Oslo: Det Norske Samlaget, 1979).

Sekundærlitteratur

- Althoff, Gerd, *Family, friends and followers. Political and Social Bonds in early Medieval Europe* (Cambridge: Cambridge University Press, 2004).
- Andersson, Catharina, «Andliga gåvor i värdsligt bruk – om den religiøsa gåvan som social och maktskapande handling», i Hans Jacob Orning, Kim Esmark og Lars Hermanson (red.), *Gaver, ritualer, konflikter, Et rettsantropologisk perspektiv på nordisk middelalderhistorie* (Oslo: Unipub, 2010) ss. 39-75.
- Bagge, Sverre, «Borgerkrig og statsutvikling i Norge i middelalderen», *Historisk Tidsskrift* 65 (1986), ss. 145-195.
- Bagge, Sverre, *Den kongelige kapellgeistlighet, 1150-1319* (Bergen: Universitetsforlaget, 1976).
- Bagge, Sverre, «Den heroiske tid – kirkereform og kirkekamp 1153-1214», i Steinar Imsen (red.), *Ecclesia Nidrosiensis 1153-1537. Søkelys på Nidaroskirkens og Nidarprovinsens historie* (Trondheim: Tapir, 2003), ss. 51-80.
- Bagge, Sverre, *Europa tar form. År 300 til 1350* (Oslo: Cappelen, 2004).
- Bagge, Sverre, *From Viking Stronghold to Christian Kingdom. State Formation in Norway, c. 900-1350* (København: Museum Tusculanum Press, 2010).
- Bagge, Sverre, «Kapittel 1. Skandinavisk statsdannelse», i Sverre Bagge et al. (red.), *Statsutvikling i Skandinavia i middelalderen* (Oslo: Dreyers, 2012), ss 9-38.
- Bagge, Sverre, *Mennesket i middelalderens Norge. Tanker tro og holdninger 1000-1300* (Oslo: Aschehoug, 2005 [1998]).
- Bagge, Sverre, «Norsk kirkehistorie – tradisjoner og utfordringer», i Steinar Imsen (red.), *Den kirkehistoriske utfordring* (Trondheim: Tapir, 2005), ss. 13-26.
- Bagge, Sverre, «'Salvo semper regio iure' - kampen om sættargjorden 1277-1290», *Historisk Tidsskrift* 87 (2008), ss. 201-224.
- Bagge, Sverre, «Udsigt og innhogg: 150 års forskning om eldre norsk historie», *Historisk Tidsskrift* 75 (1996), ss. 37-77.
- Dahl, Ottar, *Norsk historieforskning i det 19. og 20. århundret* (Oslo: Universitetsforlaget, 1992 [1990]).
- Dybdahl, Audun, «Nidaros erkesetes økonomi,» i Steinar Imsen (red.), *Ecclesia Nidrosiensis 1153-1537. Søkelys på Nidaroskirkens og Nidarprovinsens historie* (Trondheim: Tapir, 2003), ss. 279-319.

- Engelstad, Fredrik , Carl Erik Grenness, Ragnvald Kallberg og Raino Malnes,
Samfunn og vitenskap. Samfunnsfagenes fremvekst, oppgaver og arbeidsmåter
 (Oslo: Ad Notam Gyldendal, 1996).
- Eriksen, Thomas Hylland, *Hva er sosialantropologi*, (Oslo: Universitetsforlaget, 2003).
- Eriksen, Thomas Hylland, *Små steder – store spørsmål*
 (Oslo: Universitetsforlaget, 1998 [1993]).
- Ersland, Geir Atle, «Kongen og biskopens by», i Geir Atle Ersland og Arne Solli,
Stavanger bys historie. Bind 1. Bispeby og borgarby – frå opphavet til 1815
 (Stavanger: Wigestrands, 2012), ss. 77-97.
- Gallén, Jarl, *Det «Danska itinerariet». Franciskansk expansionsstrategi i Östersjön*
 (Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland, 1993).
- Gunnes, Erik, «Frans' disipler i Norge gjennom 300 år», i Wilh. Hertman (red.),
Frans av Assisi's skrifter (Oslo: St. Olav Forlag, 1982), ss. 169-201.
- Gunnhild Stefánsson og Magnús Stefánsson, «Innledning», i *Biskop Arnes saga*, oversatt av
 Gunnhild Stefánsson og Magnús Stefánsson (Oslo: Aschehoug, 2007), ss. 7-13.
- Haug, Eldbjørg, «Konkordat-konflikt-privilegium. Sættargjorden som indikator på forholdet
 stat-kirke fra Magnus Lagabøter til Christian I (1277-1458),» i Steinar Imsen (red.),
*Ecclesia Nidrosiensis 1153-1537. Søkelys på Nidaroskirkens og Nidarprovinsens
 historie* (Trondheim: Tapir, 2003), ss. 83-119.
- Helle, Knut, *Bergen bys historie. Bind I. Kongssete og kjøpstad. Fra opphavet til 1536*
 (Bergen: Universitetsforlaget, 1982).
- Helle, Knut, «Den primitivistiske vendingen i norsk historisk middelalderforskning»,
Historisk Tidsskrift 88 (2009), ss. 571-609.
- Helle, Knut , «Innleiing», i Sturla Tordsson, *Soga om Håkon Håkonsson*, oversatt av
 Kristian Audne (Oslo: Det Norske Samlaget, 1963), ss. 7-14.
- Helle, Knut, *Konger og gode menn i norsk riksstyling ca. 1150–1319*
 (Bergen: Universitetsforlaget, 1972).
- Helle, Knut, *Norge blir en stat 1130-1319. Handbok i Norges historie III*
 (Bergen: Universitetsforlaget, 1974).
- Helle, Knut, «Nye og gamle synspunkter på det norske middelaldersamfunnet». I Claus Krag
 og Jørn Sandnes (red.), *Norske historikere i utvalg V: Nye middelalderstudier:
 Bosetning og økonomi* (Oslo: Universitetsforlaget, 1981), ss. 31-46.
- Helle, Knut, «Tendenser i nyere norsk høymiddelalderforskning», *Historisk Tidsskrift* 40
 (1960–61), ss. 337-370.

- Holmsen, Andreas, «10. Sentrum og periferi. Konge, stormenn og bønder under Magnus Lagabøte og hans sønner», i *Nye studier i gammel historie* (Oslo: Universitetsforlaget, 1976), ss. 159-179.
- Holtmark, Anne, «Forord», i Sturla Þórðarson, *Håkon Håkonssons saga*, oversatt av Anne Holtmark (Oslo: Aschehoug, 2008), ss. 5-9.
- Hødnebo, Finn (hovedred.), *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder: fra vikingtid til reformasjonstid* (Oslo: Gyldendal, 1956-1978), bind I-XXII.
- Imsen, Steinar, «Innledning», i *Hirdskræen. Hirdloven til Norges konge og hans menn. Etter AM 322 fol*, utgitt ved Steinar Imsen (Oslo: Riksarkivet, 2000), ss. 9-55.
- Johnsen, Arne Odd, «Fra den eldste tid til 1252», i Arne Fjellbu et al. (red.), *Nidaros erkebispesete. 1153-1953* (Oslo: Land og kirke, 1955), ss. 3-269.
- Jón Viðar Sigurðsson, *Den vennlige vikingen. Vennskapets makt i Norge og på Island 900-1300* (Oslo: Pax, 2010).
- Jón Viðar Sigurðsson, *Det norrøne samfunnet. Vikingen, kongen, erkebiskopen og bonden* (Oslo: Pax, 2008).
- Jón Viðar Sigurðsson, «Island og Nidaros», i Steinar Imsen (red.), *Ecclesia Nidrosiensis 1153-1537. Søkelys på Nidaroskirkens og Nidarprovinsens historie* (Trondheim: Tapir, 2003), ss. 121-140.
- Jón Viðar Sigurðsson, *Kristninga i Norden 750-1200* (Oslo: Det Norske Samlaget, 2003).
- Jón Viðar Sigurðsson, *Norsk historie 800-1300. Frå høvdingmakt til konge- og kyrkjemakt* (Oslo: Det Norske Samlaget, 2006 [1999]).
- Kjeldstadli, Knut, *Fortida er ikke kva den en gang var. En innføring i historiefaget* (Oslo: Universitetsforlaget, 1999 [1992]).
- Kristensen, Bent Egaa, *Historisk metode* (København: Hans Reitzels forlag, 2007).
- Lunde, Øivind «Klosteranleggene», i *Klosteranlegg i Norge: en oversikt. Fortidsminner* 68 (1987), ss. 85-119.
- Magerøy, Hallvard, «Føreord til Soga om Magnus Lagabøte», i Finn Hødnebo og Hallvard Magerøy (red.), *Noregs kongesoger 4* (Oslo: Det Norske Samlaget, 1979), ss. 347-350.
- Mitchell, Jon P., «Patrons and clients», i Alan Barnard (red.) og Jonathan Spencer (red.), *Encyclopedia of Social and Cultural Anthropology* (London/New York: Routledge, 1996), ss. 416-418.
- Molland, Einar, «Når kom fransiskanerne til Norge?», *Historisk Tidsskrift* 48 (1969), ss. 1-15.

- Nedkvitne, Arnved, *Møtet med døden i norrøn middelalder, en mentalitetshistorisk studie* (Oslo: Cappelen, 1997).
- Orning, Hans Jacob, Kim Esmark og Lars Hermanson, «Det rettsantropologiske perspektivet innenfor europeisk middelalderhistorie», i Hans Jacob Orning, Kim Esmark og Lars Hermanson (red.), *Gaver, ritualer, konflikter. Et rettsantropologisk perspektiv på nordisk middelalderhistorie* (Oslo: Unipub, 2010), ss. 5-38.
- Orning, Hans Jacob, «Norsk middelalder i et antropologisk perspektiv: svar til Knut Helle», *Historisk Tidsskrift* 89 (2010), ss. 249-262.
- Orning, Hans Jacob, *Norgegr. Norges historie - bind I. Frem til 1400* (Oslo: Aschehoug, 2011).
- Perron, Anthony, «'Ius Metropoliticum' on the Norwegian Periphery from Nicholas Breakspear to William of Sabina», i *Frontiers in the middle ages: Proceedings of the Third European congress of Medieval studies, (Jyväskylä, 10-14 June 2003)*, utgitt av European Congress of Medieval studies, Fédération internationale des instituts d'études médiévales (Louvain-la-Neuve: Brepols, 2006), ss. 237-258.
- Perron, Anthony, «Metropolitan Might and Papal Power on the Latin-Christian Frontier: Transforming the Danish Church Around the Time of the Fourth Lateran Council», *The Catholic Historical Review*, 89.2 (2003), ss. 182-212.
- Rindal, Magnus, «Innleiing», i *Den eldre Gulatingslova*, utgitt ved Bjørn Eithun, Magnus Rindal og Tor Ulset (Oslo: Riksarkivet, 1994), ss. 7-28.
- Robberstad, Knut, «Innledning», i *Gulatingslovi*, oversatt av Knut Robberstad (Oslo: Det Norske Samlaget, 1952), ss. 7-10.
- Ruyter, Knut Willem, «Noen refleksjoner om den fransiskanske bevegelse og spiritualitet», i Wilh. Hertman (red.), *Frans av Assisi's skrifter* (Oslo: St. Olav Forlag, 1982), ss. 135-165.
- Spørck, Bjørg Dale, «Etterord», *Nyere norske kristenretter (ca. 1260-1273)*, oversatt av Bjørg Dale Spørck (Oslo: Aschehoug, 2009), ss. 147-198.
- Spørck, Bjørg Dale, «Forord», i *Nyere norske kristenretter (ca. 1260-1273)*, oversatt av Bjørg Dale Spørck (Oslo: Aschehoug, 2009), ss. 7-9.
- Østerberg, Dag og Fredrik Engelstad, *Samfunnsformasjonen. En innføring i sosiologi* (Oslo: Pax, 1995).

Masteroppgaver og doktorgradsavhandlinger

- Beistad, Heidi Anett Øvergård, *Kirkens frihet. Biskop Arne Torlaksson som Islands reformator*, masteroppgave, NTNU, 2008.
- Boye Kasin, Sveinung, *Frelse, fortapelse og vennskap. Om de norske biskopenes politiske makt og maktutøvelse, ca. 1150–1250*, masteroppgave, Universitetet i Oslo, 2011.
- Digernes, Louise *Fransiskanerordenen i det norske middelaldersamfunnet*, masteroppgave, Universitetet i Bergen, 2010.
- Orning, Hans Jacob, *Uforutsigbarhet og nærvær: en analyse av norske kongers maktutøvelse i høymiddelalderen*, doktorgradsavhandling, Universitetet i Oslo, 2004.
- Sævrås, Tore, *Erkebiskopene som fredsskapere i det norske samfunnet fra 1202-1263*, masteroppgave, Universitetet i Oslo, 2010.
- Wærdahl, Randi Bjørhol, *Norges konges rike og hans skattland. Kongemakt og statsutvikling i den norrøne verden i middelalderen*, doktorgradsavhandling, NTNU, 2006.

Artikler på nett

- «Askatin», i *Store norske leksikon*. Lesedato 30/3/2013, lastet ned fra <http://snl.no/Askatin>.
- Imsen, Steinar, «Gudsdom», i *Store Norske Leksikon*. Sist endret 15/12/2011.
Lesedato 14/4/2013, lastet ned fra <http://snl.no/gudsdom>.
- «Interaksjon», i *Bokmålsordboka/Nynorskordboka*. Lesedato 18.2.2013, lastet ned fra <http://www.nob-ordbok.uio.no/perl/ordbok.cgi?OPP=interaksjon&begge=+&ordbok=begge>.
- «Magnus Lagabøtes landslov», i *Store norske leksikon*. Sist endret 14/2/2009.
Lesedato 2/1/2013, lastet ned fra http://snl.no/Magnus_Lagab%C3%B8tes_landslov.
- «Middelalderkloster i Norge», på *Kirkehistoriske fagsider*. Lesedato 24/3/2013, lastet ned fra <http://www.fagsider.org/kirkehistorie/tabell/kloster.htm>.
- «Pope Nicholas III», i *New Advent*. Lesedato 12/4/2013, lastet ned fra <http://www.newadvent.org/cathen/11056a.htm>.
- «Pope John XXI (XX)», i *New Advent*. Lesedato 12/4/2013, lastet ned fra <http://www.newadvent.org/cathen/08429c.htm>.
- «Prebende», i *Store norske leksikon*. Sist oppdatert 14/2/2009. Lesedato 13/4/2013, lastet ned fra <http://snl.no/prebende>.

Salvesen, Helge, «Gunnar Grjonbak», i *Store norske leksikon*. Sist oppdatert 15/2/2009.

Lesedato 30/3/2013, lastet ned fra http://snl.no/Gunnar_Grjonbak.

«Samhandling» i *Bokmålsordboka/Nynorskordboka*. Lesedato 18.2.2013, lastet ned fra

<http://www.nob->

[ordbok.uio.no/perl/ordbok.cgi?OPP=samhandling&bokmaal=+&ordbok=bokmaal](http://www.nob-ordbok.uio.no/perl/ordbok.cgi?OPP=samhandling&bokmaal=+&ordbok=bokmaal).

Sandberg, Per-Øyvind, «Torfinn», i *Store norske leksikon*. Sist oppdatert 13/2/2009.

Lesedato 2/3/2013, lastet ned fra http://snl.no/.nbl_biografi/Torfinn/utdypning.

